

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

ВЕНЕЦИЈА И ТРГОВЦИ СА ОСМАНСКОГ БАЛКАНА: СТАТУС И УСЛОВИ ПОСЛОВАЊА (16–18. ВЕК)

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Ментор: Проф. др Бранко Бешлин

Кандидат: Марија Андрић

Нови Сад, 2022. године

КЉУЧНА ДОКУМЕНТАЦИЈСКА ИНФОРМАЦИЈА¹

Врста рада:	Докторска дисертација
Име и презиме аутора:	Марија Андрић
Ментор (титула, име, презиме, звање, институција)	проф. др Бранко Бешлин, редовни професор, Филозофски факултет, Одсек за историју
Наслов рада:	
Језик публикације (писмо):	Српски (_____ ћирилица _____) или (навести ћирилица или латиница) _____
Физички опис рада:	Унети број: Страница _____ 279 _____ Поглавља _____ 6 _____ Референци _____ 901 _____ Табела _____ 5 _____ Слика _____ 5 _____ Графикона _____ / _____ Прилога _____ 6 _____
Научна област:	Историја
Ужа научна област (научна дисциплина):	Историја модерног доба
Кључне речи / предметна одредница:	Историја венецијанско-османских трговачких односа, Венеција, османски Балкан, трговци, 16–18. век
Резиме на језику рада:	Истраживања која су се до сада фокусирали на трговачке везе Венеције и Османског царства пружила су одговоре на питања везана за трговачке руте и балканске сировине које су најчешће биле у потражњи на венецијанском тржишту. Међутим, ове студије нису указале на значај удела балканских трговаца у извожењу робе у Венецију и увозу занатских производа на османски Балкан. Присуство трговаца са османског Балкана забележено је током читавог периода од 16. до 18. века, а њихова активност бележена је и током венецијанско-османских ратних сукоба. Ради обављања робне размене, трговци са османског Балкана морали су да поштују венецијанске трговачке законе, а непознавање језика им је отежавало комуникацију с венецијанским трговцима и испуњење свих других обавеза које су имали на овом

¹ Аутор докторске дисертације потписао је и приложио следеће Обрасце:

5б – Изјава о ауторству;

5в – Изјава о истоветности штапане и електронске верзије и о личним подацима;

5г – Изјава о коришћењу.

Ове Изјаве се чувају на факултету у штапаном и електронском облику и не корице се са тезом.

	<p>тржишту. Венецијанска република је, доносећи државне уредбе, тежила да премости препреке за њихово пословање у граду уз помоћ преводиоца и посредника у склапању трговачких уговора. Да су и сами утицали, или барем покушавали да подстичу на измене венецијанских уредби у сопствену корист, доказују и њихове молебе и жалбе упућене представницима власти у Венецији. Осим тога, имали су право да спорове с венецијанским трговцима решавају на трговачком суду, у складу с доступним валидним доказима. Анализирајући документа венецијанске управе на италијанском језику, покушали смо да, кроз реконструкцију статуса и услова пословања трговаца са османског Балкана у Венецији, објаснимо какве привилегије и ограничења су им ови закони доносили, где су ноћивали у граду, да ли су имали право на слободно кретање и учествовање у градском друштвеном животу, као и да ли су долазили у контакт с локалним становништвом које се није бавило трговином. Транспорт робе између балканских места и венецијанског тржишта одвијао се преко јадранских лука по правилима која су понекад трговцима доносила бројне изазове. У оваквим ситуацијама, трговци су се прилагођавали, захтевали боље услове или изналазили решења да своје послове у Венецији приведу крају. Потражња балканских производа на венецијанском тржишту од 16. до 18. века није увек била постојана, па су поједини трговци наилазили на потешкоће у продаји своје робе. Фокусирајући се на трговачку администрацију, као и на службена документа венецијанских канцеларија, тежили смо да скренемо пажњу на поједине карактеристике њиховог пословања у Венецији. Начин на који су се организовали, њихове финансијске могућности, пословни контакти и правни заступници умногоме говоре о активности трговаца са османског Балкана у овом трговачком центру.</p>
Датум прихватања теме од стране надлежног већа:	
Датум одбране: (Попуњава одговарајућа служба)	
Чланови комисије: (титула, име, презиме, звање, институција)	Председник: Члан: Члан: Члан:
Напомена:	

KEY WORD DOCUMENTATION²

Document type:	Doctoral dissertation
Author:	Marija Andrić
Supervisor (title, first name, last name, position, institution)	PhD Branko Bešlin, full professor, Faculty of Philosophy, Department of History
Thesis title:	Venice and Ottoman Balkan merchants: Status and trade conditions (16th – 18th centuries)
Language of text (script):	Serbian language (_____cyrillic_____) or (cyrillic or latin script) _____ language
Physical description:	Number of: Pages _____279_____ Chapters _____6_____ References _____901_____ Tables _____5_____ Illustrations _____5_____ Graphs _____/_____ Appendices _____6_____
Scientific field:	History
Scientific subfield (scientific discipline):	Modern History
Subject, Key words:	History of Veneto-Ottoman trade relations, Venice, Ottoman Balkans, merchants, 16th –18th centuries
Abstract in English language:	Existing research that focused on Veneto-Ottoman trade relations shed light on important trade routes and merchandise from the Balkans that often were in demand at Venetian market. However, current academic studies did not draw attention to how important for import and export between Venice and Ottoman Balkan was the impact of Balkan merchants' contribution. In peaceful years, as at the time of Veneto-Ottoman wars in a period from 16th to 18th century, their activity in Venice was continuous and the reason for the Venetian government to make an effort to arrange their status on its territory. In order to maintain trade relations with Venice, Ottoman Balkan merchants had to respect Venetian law and rules of trade on this Mediterranean emporium, but the language barrier put a limit on their communication with Venetian merchants and pursuing their business in general. The Republic's decrees were exactly the ones that helped merchants' businesses functioning because of the assistance of translators and trade mediators. It was not just the Venetian authority, but also merchants themselves that influenced, or at least tried to urge for a change in Republic's trade laws in their benefit, that they presented through written pleas and complaints. Providing the right evidence,

² The author of doctoral dissertation has signed the following Statements:

56 – Statement on the authority,

5b – Statement that the printed and e-version of doctoral dissertation are identical and about personal data,

5r – Statement on copyright licenses.

The paper and e-versions of Statements are held at the faculty and are not included into the printed thesis.

	<p>they had a legal right to argue every controversy with Venetian merchants at the Merchant Court in Venice. Analyzing Venetian administration's documents in Italian language, the intention was to, by means of reconstructing Ottoman Balkan merchants' status and trade conditions in Venice, to clarify privileges and limitations that these traders had on Republic's territory, what was their place of lodging in town, and which advantages and disadvantages Venetian laws brought for their commercial dealings. The goods transportation between Ottoman Balkans and Venetian market took place across the Adriatic ports, but the maritime rules that arranged reloading of merchandise and navigations to Venice several times confronted with their arrangements. In order to finish their trade plans, merchants sometimes adjusted, but some of them also protested in search for better conditions. Some of them often found it difficult to sell their goods, since the Venetian market's demand changed from 16th to 18th century. Focusing on trade administrations, as on Venetian State's official documents, the objective was also to point out on some of main characteristics of Ottoman Balkans manner of buying and selling goods in Venice. The activity of Ottoman Balkan merchants could also be explained by learning how these traders organized their affairs, what was their financial possibilities, commerce partners and legal agents.</p>
Accepted on Scientific Board on:	
Defended: (Filled by the faculty service)	
Thesis Defend Board: (title, first name, last name, position, institution)	President: Member: Member: Member:
Note:	

САДРЖАЈ

РЕЗИМЕ	8
SUMMARY	10
1. УВОД.....	12
2. ВЕНЕЦИЈАНСКО-ОСМАНСКИ ТРГОВАЧКИ ОДНОСИ.....	24
2.1. Венецијанска република – уређење и поседи	25
2.2. Венецијанско-османски политички односи	32
2.3. Услови одвијања робне размене између Венеције и Османског царства	42
2.4. Трговина у доба венецијанско-османских ратова	50
3. СТАТУС ТРГОВАЦА СА ОСМАНСКОГ БАЛКАНА У ВЕНЕЦИЈИ	66
3. 1. Муслимански трговци у Венецији	67
3.1.1. Оснивање коначишта	67
3.1.2. Мере за уређење боравка трговаца у граду	74
3.1.3. Однос између трговаца и венецијанских становника	81
3.1.4. Казнене мере	86
3.1.5. Здравствена нега и сахрањивање трговаца	90
3. 2 Немуслимански трговци у Венецији	94
3.2.1. Боравак јеврејских трговаца у Венецији	94
3.2.2. Боравак хришћанских трговаца са османског Балкана	99
3.3. Молбе трговаца - обраћање венецијанским магистратурама	104
3.4. Разрешавање спорова на трговачком суду у Венецији	111
3.5. Заоставштина преминулих трговаца	121
4. УВОЗ БАЛКАНСКИХ СИРОВИНА У ВЕНЕЦИЈУ И ИЗВОЗ ВЕНЕЦИЈАНСКИХ ПРОИЗВОДА НА ОСМАНСКИ БАЛКАН.....	129
4.1. Услови транспорта робе.....	130
4.2. Царињење робе и трговачке таксе	139
4.3. О врстама робе коју трговци увозе у Венецију	149
4.3.1. Кожа	149
4.3.2. Стока.....	153
4.3.3. Восак.....	157
4.3.4. Вуна	159
4.3.5. Пшеница.....	163

4.3.6. Дуван	166
4.4. Увоз венецијанске робе на територију османског Балкана	170
4.4.1. Венецијанске тканине	171
4.4.2. Стакло, теријак и други производи	176
4. 5. Препреке у трговинском промету	178
4.5.1. Несигурни путеви.....	179
4.5.2. Епидемије куге	183
5. КАРАКТЕРИСТИКЕ И УСЛОВИ ПОСЛОВАЊА ТРГОВАЦА СА ОСМАНСКОГ БАЛКАНА У ВЕНЕЦИЈИ	190
5.1. Трговачки кредити	191
5.2. Породична трговина.....	193
5.3. Трговачка партнерства.....	200
5.4. Трговачко књиговодство	202
5.5. Уговарање робне размене	207
5.6. Складиштење робе	218
5.7. Посредничка трговина и агенти трговаца са османског Балкана	226
6. ЗАКЉУЧАК.....	233
ПОПИС КАРАТА.....	240
СПИСАК СКРАЋЕНИЦА.....	245
ИЗВОРИ И БИБЛИОГРАФИЈА.....	246
РЕЧНИК	267

РЕЗИМЕ

ВЕНЕЦИЈА И ТРГОВЦИ СА ОСМАНСКОГ БАЛКАНА: СТАТУС И УСЛОВИ ПОСЛОВАЊА (16–18. ВЕК)

Истраживања која су се до сада фокусирала на трговачке везе Венеције и Османског царства пружила су одговоре на питања везана за трговачке руте и балканске сировине које су најчешће биле у потражњи на венецијанском тржишту. Међутим, ове студије нису указале на значај удела балканских трговаца у извожењу робе у Венецију и увозу венецијанских занатских производа на Балкан. Присуство трговаца са османског Балкана у Венецији забележено је током читавог периода од 16. до 18. века, а њихова активност бележена је и током венецијанско-османских ратних сукоба. Ради обављања робне размене, трговци са османског Балкана морали су да поштују венецијанске трговачке законе, а непознавање језика им је отежавало комуникацију с венецијанским трговцима и испуњење свих других обавеза које су имали на овом тржишту. Венецијанска република је, доносећи државне уредбе, тежила да премости препреке за њихово пословање у граду уз помоћ преводиоца и посредника за склапање уговора. Да су и сами утицали, или барем покушавали да подстичу на измене венецијанских трговачких уредби у сопствену корист, доказују њихове молбе и жалбе упућене представницима власти у Венецији. Осим тога, имали су право да спорове с венецијанским трговцима решавају на трговачком суду, у складу с доступним валидним доказима. Анализирајући документа венецијанске управе на италијанском језику покушали смо да, кроз реконструкцију статуса и услова пословања трговаца са османског Балкана у Венецији, објаснимо какве привилегије и ограничења су им ови закони доносили, где су ноћивали у граду, да ли су имали право на слободно кретање и учествовање у градском друштвеном животу, као и да ли су долазили у контакт с локалним становништвом које се није бавило трговином.

Транспорт робе између балканских места и венецијанског тржишта одвијао се преко јадранских лука по правилима која су понекад трговцима доносила бројне изазове. У оваквим ситуацијама, трговци су се прилагођавали, захтевали боље услове или изналазили решења да своје послове у Венецији приведу крају. Потражња балканских производа на венецијанском тржишту од 16. до 18. века није увек била постојана, па су поједини трговци наилазили на потешкоће у продаји своје робе. Фокусирајући се на трговачку администрацију, као и на службена документа венецијанских канцеларија, тежили смо се да скренемо пажњу на поједине карактеристике њиховог пословања у Венецији. Начин на који су се организовали, њихове финансијске могућности, пословни контакти и правни заступници умногоме говоре о активности трговаца са османског Балкана у овом трговачком центру.

SUMMARY

VENICE AND OTTOMAN BALKAN'S MERCHANTS: STATUS AND TRADE CONDITIONS (16TH-18TH CENTURY)

Existing research that focused on Veneto-Ottoman trade relations shed light on important trade routes and merchandise from the Balkans that often were in demand at Venetian market. However, current academic studies did not draw attention to how important for import and export between Venice and Ottoman Balkans was the impact of Balkan merchants' contribution. In peaceful years, as at the time of Veneto-Ottoman wars in a period from 16th to 18th century, their activity in Venice was continuous and the reason for the Venetian government to make an effort to arrange their status on its territory. In order to maintain trade relations with Venice, Ottoman Balkan merchants had to respect Venetian law and rules of trade on this Mediterranean emporium, but the language barrier put a limit on their communication with Venetian merchants and pursuing their business in general. The Republic's decrees were exactly the ones that helped merchants' businesses functioning because of the assistance of translators and trade mediators. It was not just the Venetian authority, but also merchants themselves that influenced, or at least tried to urge for a change in Republic's trade laws in their benefit, that they presented through written pleas and complaints. Providing the right evidence, they had a legal right to argue every controversy with Venetian merchants at the Merchant Court in Venice. Analyzing Venetian administration's documents in Italian language, the intention was to, by means of reconstructing Ottoman Balkan merchants' status and trade conditions in Venice, to clarify privileges and limitations that these traders had on Republic's territory, what was their place of lodging in town, and which advantages and disadvantages Venetian laws brought for their commercial dealings.

Transport of merchandise between Ottoman Balkans and Venetian market took place across the Adriatic ports, but the maritime rules that arranged reloading of merchandise and navigations to Venice several times confronted with their arrangements. In order to finish their trade plans, merchants sometimes adjusted, but some of them also protested in search for better conditions. Some of them often found it difficult to sell their goods, since the Venetian market's demand changed from 16th to 18th century. Focusing on trade administrations, as on Venetian State's official documents, the objective was also to point out on some of main characteristics of Ottoman Balkans manner of buying and selling goods in Venice. The activity of Ottoman Balkan merchants could also be explained by learning how these traders organized their affairs, what was their financial possibilities, commerce partners and legal agents.

1. УВОД

Робна размена између Венеције и Османског царства била је предмет интересовања како домаћих, тако и страних истраживача. Венеција је од средњег века била важно трговачко средиште на Медитерану које је привлачило трговце из разних крајева света и већ тада имало развијене трговачке односе с балканским подручјем. Доласком османске власти на Балкан они су настављени захваљујући дипломатским односима између Венеције и Османског царства. Док је ова проблематика била тема многих студија, улога балканских трговаца у њиховом одржавању остала је недовољно истражена. Најчешће је разматран допринос трговаца из Истанбула који су представљани као раскошно одевени, носећи скупocene производе попут свиле и кадифе за продају, док је балкански трговац одавао утисак „скромнијег изгледа, носећи дењкове сафијана, кордована и монтонаина, ћилиме, сандуке воска, вуну или занатске производе” (Поповић, 1986: 57). Овај опис, иако доста уопштен, можда најбоље синтетизује наше досадашње знање о трговцима са османског Балкана о чијем идентитету и пословању су се закључци изводили само на основу сировина које су извозили.

Венецијанско-османске трговачке односе истраживачи су посматрали из више различитих углова и на тај начин дали незанемарљив допринос науци о овој теми, па представљају добар темељ на коме смо могли да отпочнемо рад на тези. Аутори попут Томе Поповића и Богумила Храбака указали су на сировине које су се највише извозиле са Балкана проучавајући одређено поднебље и тамошњу производњу због које је био подстакнут и извоз у Венецију. У више радова Тома Поповић приказао је да је трговина доживела процват због активности ширег балканског становништва у бављењу пчеларством, риболовом, кожарским и крзнарским занатом. Фокусирајући се на територију Новог Пазара и остале делове Рашке, Богумил Храбак писао је о извозу коже у 17. веку, а вуне, воска и текстила у 18. веку, као и царинским таксама које су пратиле размену ових производа

(Поповић, 1988а: 45–53; 1988б: 39–44; 1989: 65–79; 1995–96: 63–74; Храбак, 1994а: 69–83; 1994б: 61–68).

Разматрање услова одвијања трговине на Медитерану није могуће без познавања путева којима је роба преношена с једног тржишта на друго, па је мапирање значајних јадранских претоварних лука убројано међу најраније резултате на овом пољу. Примећен је значај лука у Драчу (итал. Durazzo), Скадру (итал. Scutari), Котору (итал. Cattaro), Новом (итал. Castel Nuovo), Дубровнику (итал. Ragusa), Сплиту (итал. Spalato), Трогиру (итал. Traù), Задру (итал. Zara) и другим мањим и успутним поморским станицама на источној обали Јадрана. Овом приликом показано је колики је био значај који су имали локални бродовласници у преносу робе преко јадранских скела и одржавању венецијанског пловидбеног система. О бродовласницима Задра писао је Никола Чолак, а Милош Милошевић је анализирао развој бокешких помораца (Čolak, 1965: 775–808; Milošević: 2003: 95–109).

Велика пажња посвећена је историји настанка и развоја сплитске скеле, чије отварање се показало као својеврсан пример венецијанско-османске дипломатске сарадње. Радом овог великог транзитног центра међу првима бавио се Грга Новак у делу *Сплит у светском промету*. Осим што је истакао основне потешкоће на које је Даниеле Родригез, као идејни организатор, наилазио приликом посредовања између Венеције и Османског царства, указао је и на плодноне периоде које је ова претоварна лука забележила упркос годинама рата које су је реметиле (Novak, 1921). Значајан допринос дао је и Виктор Морпурго својим обимним радом *Данијел Родригез и оснивање сплитске скеле у XVI столећу*, у којем је успео да сакупи и приреди преписку вођену између Родригеза, венецијанских и османских представника уочи преговарања око организације рада скеле (Morpurgo, 1962: 185–248; 1966: 363–415).

Неколико година касније настала је обимнија студија Ренца Паћија, која је, између осталог, ставила акценат на улогу Сплита у одржавању венецијанске трговине с балканском облашћу. У њој је аутор покушао да објасни како су османска освајања на Балкану и прилике на Јадрану у 15. и 16. веку знатно допринеле стварању услова и потребе за оснивањем сплитске скеле. Скрећући

пажњу на разгранату мрежу поморских путева, која је спајала две обале Јадрана у робној размени, објаснио је њен положај у односу на Дубровник и Анкону, које су виђене као конкуренти венецијанској трговачкој доминацији на Јадрану (Paci, 1971). Још једна венецијанска скела отворена је у 18. веку у Новом, а њеним развојем, статистиком увоза и извоза, проблемима одрживости и трговцима које је привлачила бавио се Глигор Станојевић (Станојевић, 1986: 85–139).

На основу регистара венецијанске управе на територији Боке Которске, који се чувају у Историјском архиву Котора, Богумил Храбак је успео да прикаже неке аспекте деловања бокешких помораца и трговаца у албанским лукама. Податке о бродовласницима искористио је да би мапирао албанске луке, у којима су почев од 14. века све до 1600. године бокешки добављачи утоваривали робу (Храбак, 1986: 9–49). Аутори Кристијан Лука и Розана д'Албертон-Витале проучили су кратак период од по неколико десетина година рада драчке скеле на основу докумената насталих у првој половини 18. века, за време службе два венецијанска конзула. Премда на овај начин није било могуће стећи целовиту слику о претовару робе на подручју албанске обале, радови поменутих аутора значајан су помак ка његовом разумевању. Проблем у проучавању рада албанских лука образложио је Гвидо Кандијани, нагласивши да су због фрагментарности докумената наше могућности за разумевање транспорта робе преко њих у већој мери ограничене (Luca, 2011: 177–200; D'Alberton Vitale, 1997: 225–245). Доступни подаци, међу којима су на првом месту извештаји венецијанског конзула у Драчу и товарни налози, сачувани су само за период 18. века, због чега је реконструисање рада албанских скела потпуно другачијих могућности у односу на бављење сплитском скелом.

Саобраћајне везе између градова у залеђу и поморских лука, као и погранични царински систем представљају аспекте с којих је могуће сагледати мрежу за транспорт робе између Венеције и османског Балкана. На ово се фокусирао Сеид Траљић када је посматрао везе између далматинских лука и босанских градова, успутно указујући и на османске и венецијанске службенике задужене за контролу и одржавање пограничног преноса робе (Traljić, 1962: 341–371).

Подједнако значајне за нашу тему су и студије о венецијанско-османским односима, који су анализирани из угла дипломатије и културолошког утицаја. Поменућемо књигу Паола Прета који је посматрао како се од 16. до 18. века у венецијанским књижевним делима, хроникама и књигама посвећеним историји Османског царства развијала свест о организацији османске власти, њиховим обичајима и култури. Овом приликом аутор је указао на трговачке односе као незаобилазне контакте значајне за стицање искуства и прикупљање знања о османским поданицима (Preto, 2010). Натали Е. Ротман је своју студију посветила идентитету оних особа које су умногоме утицале на премошћивање разлика између ове две културе. Док је понајвише разматрала улогу драгомана (преводаца), сенсала (посредника у трговини), конвертита и робова, није пропустила да укључи и османске трговце, наводећи их као пример активних и утицајних представника и преносилаца османске културе на венецијанској територији (Rothman, 2012). У сличном контексту можемо да поменемо и рад Ерика Дурстелера, који је препознао важност османских службеника у одржавању трговачке размене са Венецијом као један од показатеља рада и ангажовања османских трговаца на венецијанском тржишту (Dursteler, 2002: 105–133).

Активност трговаца са османског Балкана и њихова улога у одржавању робне размене са Венецијом ређе је била у фокусу, а њихова имена, порекло и и карактеристике пословања тек су позадина неких радова који су наглашавали другу проблематику венецијанско-османске трговине. Тома Поповић се у свом раду у потпуности усредредио на положај муслиманских трговаца у Дубровнику пруживши на тај начин можда и јединствен осврт на њихов лични удео у развијању положаја османског Балкана на медитеранским трговачким рутама, на тамошње привилегије које су уживали и проблеме на које су наилазили (Поповић, 1986: 57–82). Да су босански трговци у 16. веку били активни у увозу робе у Венецију показали су Глигор Станојевић, Суреја Фароки и Томазо Стефини, који су свој аргумент темељили на документима о пљачкашким нападима на неколицину трговаца током путовања између Венеције и османског Балкана (Станојевић, 1980: 237–244; Faroqhi, 2009: 233–248; Stefini, 2015: 153–176). На присуство муслиманских трговаца са османског Балкана у Венецији указали су и аутори

студија о настанку првог венецијанског коначишта за ове трговце, међу којима су Сагрето и Беркет, а нешто касније је то учинио и Енио Кончина (Segredo-Berchet, 1860; Concina, 1997). У више својих радова Марија Пија Педани посветила је пажњу овом фондаку и пословању османских трговаца, не пропуштајући притом да укаже на оне који су долазили са балканске територије (Pedani, 2002a: 1003–1014; 2007a: 39–54; 2009: 101–118).

Досадашња истраживања нису дала свеобухватну анализу статуса и услова пословања трговаца са османског Балкана у Венецији, а изворна венецијанска грађа није коришћена како би се одговорило на нека од питања о њиховом боравку у граду, транспорту робе, партнерствима и уговарању робне размене. Једног трговца карактеришу и његови породични послови, сарадници, начин на који је стекао и увећавао свој капитал, организовао и водио послове. Настојали смо да анализом до сада неискоришћених извора представимо одлике пословања трговаца са османског Балкана у Венецији и објаснимо да се због њих не разликују у великој мери од осталих трговаца на Медитерану. Хронолошки оквир теме од 16. до 18. века је раздобље у којем су статус и услови пословања трговаца са османског Балкана у Венецији трпели промене. Оваквим приступом могуће је дати темељнију представу о условима у којима су обављали робну размену у граду, јер су закони који су се њих тицали мењани у зависно од промена у производњи и на тржишту. Будући да венецијанска изворна грађа махом бележи активност трговаца из западног и средњег Балкана, подаци који су изложени у тези односе се углавном на трговце који долазе са ових територија.

* * * *

Извори који су у највећој мери коришћени за рад на тези налазе се у Државном архиву Венеције и нису објављени. На првом месту, као најзначајнији за наше истраживање је фонд **Магистрата за трговину** (итал. *Cinque Savi alla Mercanzia*). Администрација коју су чланови ове магистратуре оставили за собом подељена је у регистрима (итал. *registri*) и неповезаним документима (итал. *filze*), најчешће спојеним у једну или више фасцикла (итал. *fascicole*). У првој серији налазе се одговори на молбе (итал. *Risposte poi scritte*), разна грађа (итал.

Diversorum), терминације (итал. *Terminazioni*), судски процеси (итал. *Processi*) и писма (итал. *Lettere*). Док су подфондови прве серије организовани према бројевима, друга серија садржи и кључну реч/речи за ближу одредбу сваке кутије с бројем, што знатно олакшава истраживање ове серије. Сходно томе, могуће је пронаћи кутију с изворима који се тичу једне врсте робе (нпр. *pellami*, кожа; *tabacco*, дуван) или једног града (нпр. Драч, Нови, Сплит, Дубровник) и слично.

Фонд **Сената** (итал. *Senato*) од подједнаког је значаја за нашу тему. Посебно смо се фокусирали на извештаје у форми депеша (итал. *dispacci*) – хитних писмених дојава. Међу њима су депеше венецијанских ректора са територије Далмације и Млетачке Албаније (итал. *Dispacci dei Rettori di Dalmazia*) које су слате из Задра, Сплита, Трогира, Котора и других места. Један подфонд садржи и депеше генералног провидура у Задру који се чувају у оквиру већег фонда дојава које су слали сви венецијански провидури (итал. *Dispacci dei provveditori da Terra e da Mar*). Захваљујући њима могуће је сагледати проток робе који је са османске територије Балкана пролазио преко далматинских лука до Венеције.

Незаобилазан је фонд **Турских докумената** (итал. *Documenti Turchi*) који, осим што садржи оригиналне документе на турском настале у дворској канцеларији, чува и један део њихових превода на италијански језик. У овој мешовитој грађи, поред дипломатских и политичких акта, могуће је пронаћи и она која се односе на трговину и трговце са територије османског Балкана. Њихова претрага олакшана је инвентаром који је начинила Марија Пија Педани уз регеста која је сакупио Алесио Бомбачи, док се сами документи налазе дигитализовани на веб-сајту Државног архива у Венецији (Pedani, 1994).

На сличан начин организован је и фонд **Турских писама и исправа** (итал. *Lettere e scritture turchesche*), које углавном садрже преписку венецијанских службеника с османским канцеларијама на периферији, па је у њима могуће пронаћи и податке од значаја за венецијанске трговачке односе са османским Балканом. Његов инвентар такође је резултат заједничког рада Марије Пије Педани и Алесија Бомбачија, и од велике је важности, будући да су неки регистри изгубљени и једини подаци којима располажемо доступни су захваљујући овој публикацији (Pedani, 2010a).

У потрази за одговорима на нека питања у вези с пословањем трговаца са османског Балкана у Венецији потребно је окренути се фондовима који се не тичу трговине већ венецијанске политике и градске безбедности. Поједини су лакше претраживи јер за њих постоје архивски инвентари с детаљним информацијама о садржају, а на друге смо се усредсредили захваљујући претходно прегледаним изворима који су нас на исте упутили. Оваквим радом смо дошли до података који се налазе у регистрима *Commemoriali* где се чувају само најважније одлуке које се тичу Републике. Извештаји повереника (итал. *Riferte dei Confidenti*) **Државних инквизитора** (итал. *Inquisitori di Stato*) чувају се у фонду ове магистратуре и од важности су јер су периодично бележили кривичне преступе османских трговаца у граду.

Иако су сва задужења о регулацији робне размене била одговорност Магистрата за трговину, не треба занемарити магистратуре које су водиле рачуна о градским залихама неке робе. Један од примера је магистратура задужена за снабдевање града месом, која је морала имати додир са увозницима стоке са османског Балкана, па тако списи фонда **Провидура за снабдевање града месом** (итал. *Provveditori alle beccarie*) истоимене канцеларије садрже податке значајне за нашу тему. Поменућемо и фонд **Магистратуре државних адвоката** (*Avogaria di Comun*) који чувају информације о кривичним пријавама у граду. Фонд **Магистратуре за здравство** (итал. *Provveditore alla Sanità*), чији су службеници узимали извештаје од трговаца у време епидемија, помажу да разумемо интензитет робне размене у доба једне од највећих препрека трговачког промета.

Осим државног архива, и остале институције у Венецији чувају грађу која значајно допуњује државна документа. Библиотека музеја Корер и Библиотека града Венеције „Марчана” поседују драгоцене рукописе међу којима је неколико хроника које говоре о оснивању и раду фондака за муслиманске трговце.

За наше истраживање од важности су фондови Државног архива у Задру. Будући да је Задар био седиште управника венецијанске провинције, у фонду **Генерални провидур за Далмацију и Албанију** овог архива чувају се његови регистри, у којима постоје подаци о трговини са османским Балканом. Значајан број истих могуће је пронаћи и у фонду **Млетачки драгоман**, који садржи све

преводе османских докумената, писама и наредби прослеђиваних венецијанској управи у Задру.

Изворна грађа ванредног провидура Котора, која је похрањена у Историјском архиву Котора, омогућава допуну претходно прибављених информација из поменута два архива. Релевантни за ову тезу су фондови **Судско-нотарски списи** и **Управно-политички списи**, који махом бележе проток робе и активност трговаца који су са албанских лука долазили у Венецију или тамо слали своју робу.

Мањи је број објављених извора који су помогли у раду на овој теми. Незаобилазна је збирка преписке сплитског трговца Марка Кавањина, које је приредио Ђиро Чичин-Шаин (Čičin-Šain, 1959: 105–226). Збирке објављених докумената у којима је могуће пронаћи неколико раштрканих података о трговини су „Хајдуци у Боки Которској”, које је приредио Милош Милошевић, као и три свеске „Regesti Marittimi Croati/Hrvatski pomorski regesti”, у којима је Никола Чолак сакупио податке из Државног Архива у Венецији (Милошевић, 1998; Čolak, 1985).

* * * *

Извори које смо користили су на италијанском језику с видљивим трагом утицаја коришћења венецијанског дијалекта. Како бисмо назначили изворне термине на италијанском, у загради ће бити остављена ознака „итал.”. Засебно ће бити означени изрази који су пореклом из венецијанског дијалекта, ознаком „вен.” у загради. Овде је потребно објаснити и неколико језичких изазова за нашу тему који су се јавили приликом покушаја да термине из докумената преведемо и прилагодимо тако да задрже своје основно значење. Израз *turco* који бисмо у савременом језику превели једноставно као „Турчин” у документима раног модерног доба у европским крајевима јавља се како би на првом месту означио „муслимана”, а тек потом коришћен је са значењем „Османлија” (Vercellin, 1980: 45–78). У локалном говору попримио је прво значење, па га као таквог налазимо у исповестима особа које изјављују да су примиле исламску веру фразом: *mi faccio turco*. Праве финесе овог израза у венецијанској администрацији видљиве су

највише при магистратурама које су се бавиле трговачким питањима и имале искуства с трговцима који су припадали разним етничким групама подређеним султану (Pedani, 2002b: 93–94). У венецијанској администрацији османски султан навођен је као *Gran Turco*, па су тако и немуслимански трговци били означавани као „султанови поданици” – *mercanti sudditi turchi*, а муслимански трговци једноставно као – *mercanti turchi*. Ређе, с појавом у 17. веку, користио се термин „османски поданик” – *suddito ottomano*, и то увек уз назнаку да се ради о неком немуслиманском трговцу припаднику Османског царства (итал. *mercante Cristiano suddito ottomano*).

Још бисмо скренули пажњу на етничке одреднице на италијанском језику, које се јављају у венецијанским изворима и коришћене су при навођењу трговаца са османског Балкана. Неке од њих се данас користе у свакодневном језику, али немају исто значење, па је за њихово разумевање у тексту потребно претходно објашњење. Изрази попут *mercante bossinese* или *di nation bossinese* коришћени су за трговце пореклом из Босанског ејалета, османске провинције која је на западном Балкану формирана 1582. године. Реч *natione* која се често користи у венецијанским изворима служила је да назначи географску припадност и људе који су истог географског порекла. У тези ће бити коришћени изрази „босански трговци” и „трговци из Босне/Босанског ејалета”.

Друга одредница коју је потребно објаснити тиче се трговаца који су у изворима наведени као *mercanti albanesi* или *mercanti di Albania*. Географско порекло ових трговаца не мора увек да указује на градове албанског приморја. Област која се од 16. до 18. века називала „Млетачка Албанија” (итал. *Albania Veneta*) свој назив дугује старијој историјској области. Њен темељ налазио се у средњовековној венецијанској провинцији (итал. *Albania Veneziana*) која је настала преузимањем Драча и околине, затим Скадра и осталих места у близини. За њену управу били су задужени провидури чије седиште се селило из Драча у Скадар, а провинција је територијално обухватала простор од Котора до албанских лука на југоистоку. Када је у рату са Османским царством Венеција изгубила делове ове провинције њен управник преселио се из Скадра у Улцињ (итал. *Dolcigno*), а након губитка Улциња (1571) у Котор где је и остао центар преосталог дела некадашње

провинције. Назив „Млетачка Албанија” наставио је да се користи у венецијанским документима како би означио територију Боке Которске, која је обухватала и Луштицу (итал. *Lustica*), Грбаљ (итал. *Zuppa*), Будву (итал. *Vidua*) и Паштровиће (итал. *Pastrovicchio*). Одбијајући да се одрекне права над територијом албанског приморја, Венеција га је одржавала у називима службене управе. У складу с тим сви крајеви јужније од Котора које су освојиле Османлије у венецијанским изворима називали су се „Албанија” (итал. *Albania*), а овај назив се још од 14. века везивао за области Зете и Приморја. У примерима када није забележено из ког места долази трговац, служићемо се изразом „албански трговац” (итал. *mercante albanese*) идентичном оригиналу, али треба имати у виду да то не значи нужно да се ради о трговцу који може бити само из градова албанског приморја.

Приликом транскрипције имена трговаца тежило се њиховом што бољем прилагођавању српском језику, а оригинали преузети из извора остављани су у загради. Ово је поштовано само код имена трговаца са османске територије, али не и за италијанска имена, а с циљем бољег увида у начине на које су записивана имена трговаца са османског Балкана. У венецијанској администрацији примећује се пракса различитог записивања имена истог трговца, па треба имати у виду да је ово вероватно последица рада венецијанских службеника који су бележили имена у складу са својим поимањем. Ту убрајамо мала одступања попут она у записивању титуле „хаџи” која се у изворима јавља као „Agi”, или „Haggi”. Постоје и варијације у евидентирању имена, па је, на пример, Хусеин навођен као „Ussain”, „Ussein”, „Kussein”, а Занон као „Zanon” или „Zinnel”. Италијански предлог „di” који одговара генитиву и означава припадност коришћен је код имена трговаца за патроним, па је тако „Mustafa di Hazi Memet Sossi” у тексту навођен као „Мустафа, син хаџи Мехмеда Сосија”.

Сви датуми у тези дати су прилагођени данашњем рачунању времена, а у напоменама су остављени према венецијанском стилу (итал. *more veneto*, скраћено *m. v.*). За почетак године у Венецији узимао се 1. март, па је тако, на пример, 20. фебруар 1605. године – 20. фебруар 1606. године.

* * * *

Пратећи постављене циљеве, рад смо поделили на четири целине. У првом поглављу дати су општи оквири венецијанског државног уређења и разјашњена улога појединих политичких тела у доношењу одлука у вези с трговином. Политички односи између Венеције и Османског царства и утицај венецијанских дипломатских представника на одржавање непрекидног протока робе представљени су као позадина трговачких веза. Нормално одвијање трговине зависило је од рада бројних службеника, како османских, тако и венецијанских, као и од начина на који су организоване трговачке луке, па је ово објашњено да би се дала шира слика о условима робне размене између ове две државе. У годинама венецијанско-османских ратова сви напори су улагани како би трговина била настављена. Иако су тада неке трговачке скеле затваране, привремено оспособљавање мањих поморских лука за претовар робе или издавање пасоша трговцима показују начин на који је венецијанско-османска трговина одржавана.

У другом поглављу представили смо неке аспекте увоза балканских сировина и извоза венецијанске робе на османски Балкан. Како је увоз робе зависио од многобројних фактора везаних за венецијанску и османску привреду, објаснили смо с којим изазовима су се трговци суочавали због промена које су пратиле производњу. Дат је приказ балканских сировина које су трговци продавали у Венецији, доносећи у родни крај разне венецијанске занатске производе. Како су понекад за извесну робу постојали изнимни услови продаје, а у складу с потребом која се јављала због занатске производње или државног монопола, скренули смо пажњу на венецијанске уредбе које су усмеравале и мењале ток послова ових трговаца. Робну размену су пратили и бројни проблеми везани за пловидбу, међу којима су транспорт, одржавање обавезног карантина на одређеним стајалиштима и царињење робе, а које смо покушали да посматрамо из угла утицаја који су вршили на динамику послова балканских трговаца.

Ради разумевања начина на који су трговци организовали своје послове у Венецији, у трећем поглављу тежили смо да укажемо на основне карактеристике њиховог пословања, на који начин су организовали своје послове, како су упознавали своје сараднике, да ли су настављали породичну традицију или су самостално улагали капитал у посао на венецијанском тржишту. Неке од ових одлика помогле су у стварању јасније слике о балканском трговцу као посреднику у одржавању венецијанско-османских трговачких односа. С друге стране, анализа венецијанских уредби које се тичу њиховог пословања показала је у каквим условима су договарали продају, склапали уговоре и складиштили своју робу у граду.

Циљ последњег дела тезе био је да се објасни статус трговаца са османског Балкана у Венецији, где су и под којим околностима становали у граду и какав је био њихов однос са венецијанским становништвом. На основу доступних молби, жалби и писама које су достављали венецијанским магистратурама приступило се реконструкцији њихове комуникације с представницима власти у Венецији, показано је на који начин су им се обраћали и образлагали своје захтеве. Скренута је пажња на то како су решавали своје правне проблеме одласком на трговачки суд у Венецији, како је изгледало испитивање и који доказни материјал су трговци могли да приложе. Покушали смо и да пружимо одговор на питање где су сахрањивани трговци са османског Балкана у Венецији, као и како се поступало с њиховом робом након смрти.

Резултати изучавања трговачких веза које су балкански трговци развијали од 16. до 18. века у Венецији помажу у даљем разумевању привредног развоја османског Балкана. Тако се ствара јаснија представа о сировинама и производима који су настајали у балканским занатским радионицама и продавали се у Венецији, али и потражње која је постојала за скупоченим венецијанским производима. Трговци са османског Балкана нису имали посебан статус у Венецији у односу на остале османске трговце, па се расветљавањем њиховог положаја уједно пружа допринос схватању услова пословања трговаца из других крајева Османског царства.

2. ВЕНЕЦИЈАНСКО-ОСМАНСКИ ТРГОВАЧКИ ОДНОСИ

Повољан географски положај на Јадранском мору и важни стратешки поседи на Медитерану заслужни су за развој трговачке државе каква је била Венецијанска република. Њене поморске станице на путу ка Истоку постале су саставни део Венеције након вишегодишњих освајања, преговарања, откупа и пажљиве организације територијалне управе. Пре успостављања османске власти на Леванту, захваљујући државним поморским станицама, венецијански трговци су путовали у Александрију, Дамаск, Алепо и одржавали трговачке везе Венеције са мамелучким султанима. Освајања османске војске донела су и претњу венецијанским базама на Истоку. Покушавајући да одржи равнотежу између борбе за очување својих територија и набавке оријенталне робе на коју је навикла, Венеција се суочила с губицима уз које је морала да се помири с новим условима за одвијање робне размене са Османским царством. Док је трговина у некој мери опстајала и у доба венецијанско-османских ратова, свој пун сјај добијала је након потписивања мировних уговора који су венецијанским трговцима гарантовали слободу доласка на османску територију, заштиту и набавку скупоцене источњачке робе. У тим условима пословали су и османски трговци у Венецији, прилагођавајући се законима за одвијање робне размене унутар венецијанске границе. Да би трговина била могућа дипломатски изасланици Венеције одржавали су добре односе са османским представницима власти и помагали при сваком застоју трговачког саобраћаја. Упути за ове посланике, предлози и коначне одлуке у вези с трговином долазиле су од управног врха Венеције где су већина државника на позицији били трговци с годинама искуства у пловидби и набавци робе на далеким страним тржиштима.

2.1. Венецијанска република – уређење и поседи

Корени венецијанске државне управе заслужне за вођење добре трговачке политике са Османским царством датирају од 1286. године и обухватају све одредбе настале до 1323. године које су допринеле установљењу републиканског режима Венеције. Дуго се сматрало да је ово начињено доношењем само једног акта познатог као „Затварање (итал. *Serrata*) Великог већа” (итал. *Maggior Consiglio*), али се заправо ради о дужем процесу, о више уредби и дугогодишњем прилагођавању. Био је то период када је владајући круг постепено постајао резервисан само за племиће који су се издвојили као надређени грађанском слоју (Rösch, 2000: 67–89). Промене до којих је дошло у сржи управе морале су се одразити и на другим пољима. Било је потребно да се изнова дефинише концепт венецијанског суверенитета и однос између надређених (итал. *governati*) и подређених (итал. *governanti*). Временом је простор познат као „Догадо” (итал. *Dogado di Venezia*), територија која поред венецијанског градског средишта обухвата зону Лагуне, сва острва, острвца и узан појас копна с ушћем на северној обали Јадрана, постао место управе и центар знатно веће територије која је обухватала поморске и копнене поседе (итал. *Stato da Mar, Terraferma*). Термини попут „Сињорија” (итал. *Signoria*) и „Dominium” који су коришћени у значењу „држава” најбоље су осликавали надмоћ како аристократског слоја, тако и самог града над осталим деловима Републике (Cozzi-Knapton, 1986: 99–101).

У врху венецијанске управне пирамиде налазио се дужд (вен. *Dose di Veniexia, il Prencipe*) чија је служба била доживотна. Његова фигура имала је знатно мање слободе у доношењу одлука од 1172. године, када је основано Веће мудраца или Мало веће (лат. *sapientes*, итал. *Minor Consiglio*)³, с функцијом дуждевих саветника. Чланови овог већа имали су задатак да подстичу дужда на одобравање

³ Savio (плур. *Savii*, од лат. *sapientes*) у дословном преводу значи „мудрац”. У Венецији се ова реч често користила да означи министре који су чинили венецијанска већа (Da Mosto, 1937).

одлуке претходно донете на Великом већу. Супротстављали би му се на сваку назнаку протеста или занемаривање уредби. Ако је пре ове реформе позицију дужда карактерисала изборна монархија, након свих измена заличила је на републиканску магистратуру. Како су изабрани покушавали да на разне начине искористе своја овлашћења и у приватне сврхе, донете су уредбе које су сузбијале њихову моћ. Власт и слобода деловања сваког дужда биле су прописане посебним статутима (итал. *promissioni*) чије допуне разматрало је Веће мудраца пре покретања избора следеће особе на ову функцију. Без обзира на тенденције да се његове могућности ограниче, фигура дужда била је од великог значаја у венецијанској политици, а за народ представљала је симбол слободе. Увек је био биран из венецијанског племства, међу прокураторима Светог Марка⁴, као личност с доста искуства, па је био познат службеницима из државног врха. председавао је на свим седницама врховних већа где је могао да износи своје мишљење. Многи су претходно били искусни морепловци, богати трговци, припадници племићких породица чији су чланови учествовали у бројним биткама за очување и проширење венецијанских територија (Lane, 2007: 111–117, 295–298).

Државни органи који су чинили венецијанску управу биле су магистратуре, што је значило да су сви, делимично или потпуно, били задужени за правна, грађанска, политичка, административна и економска питања (Borgherini-Scarabellin, 1925: 7). Ниједан члан није могао да доноси одлуке самостално, а било која уредба изгласана на једном већу проверавала се на расправи неког другог већа с циљем „осигуравања владавине права” (Lane, 2007: 114). На овај начин су само међу политичким телима у Венецији кружиле информације, а поверљиви подаци чували су се у уско затвореном кругу (De Vivo, 2008: 32). У највишем врху власти, поред дужда, његовог Већа и Прокуратора Светог Марка, били су Сињорија, Велико веће, Сенат, Магистратура државних адвоката, Веће десеторице, Савет, Државни инквизитори и службена лица задужена за коректуру и уредбу закона (Da Mosto, 1937).

⁴ „Прокуратори Светог Марка” била је највиша титула у Венецијанској републици после дуждеве. Било их је двоје. Њу су могли да добију представници племићког сталежа који су дуже време били на позицији неке од врховних државних служби. Своје порекло води из 9. века када је дужд поверио првом прокуратору дужност чувања цркве Светог Марка. Могли су да учествују и у доношењу неких одлука при седницама Већа, а имали су разна задужења у државној управи (Mueller, 1977).

Сињорија (итал. *Signoria*) је представљала венецијанску владу у ужем смислу. Сачињавали су је дужд, дуждеви саветници и три висока функционера Већа четрдесеторице.⁵ Били су одговорни за решавање разних државних криза, формулисање предлога за расправу и сазивање већа које је требало да је обави. У 13. веку бирали су капетане галија и флота, а деловали су и као председавајућа група службеника пред свим осталим већима (Lane, 2007: 115–116, 281).

Велико веће (итал. *Maggior Consiglio*) имало је свој највећи значај у 13. веку, када је било средиште власти. Већ поменуте реформе које су се тицале избора чланова овог већа означиле су почетак коренитих измена у држави. Његова главна функција било је доношење закона. Чак иако су неке одредбе већ биле изгласане на другим већима, одлука Великог већа била је пресудна. Доносили су и решења о избору судија и службеника који су били у саставу свих других управних органа. Бирање се вршило у сали Великог већа системом жребања (итал. *ballotare*) уз помоћ куглица које су вађене из пехара чија висина је онемогућавала да се при извлачењу начини избор по сопственом нахођењу. Након неколико фаза било би оформљено веће за номинацију које би, затим, приступило коначном гласању. У 15. веку дошло је до пораста неповерења у његове одлуке, пошто се број чланова све више повећавао, а међу њима било је доста младих и неискусних службеника (Cozzi-Кнарптон, 1986: 103–108; Lane, 2007: 286–287).

Сенат (лат. *Consilium Rogatorium*, итал. *Consiglio dei Pregadi/Senato*) је у најранијим годинама свог постојања био састављен од шездесет чланова који су припремали одлуке у вези с трговином, дипломатијом и кретањем флоте. У 15. веку заузимао је највећи ауторитет међу магистратурама. На његовим седницама доношене су одлуке о ратним походима, склапању мира, савезничким договорима, финансијским питањима, али и односима према новоосвојеним територијама. Његови чланови надгледали су дипломатску службу и били одговорни за контролу свих изасланика послатих на страну територију. Саветодавна функција коју је некада имало Велико веће с временом пренета је на Сенат у коме је постојала слобода расправе и говорништва. Расправе на седницама Сената трајале су и по

⁵ Веће четрдесеторице (итал. *Quarantia*) је био апелациони суд за пресуде донете на свим венецијанским већима, а такође су на њему припремане одлуке за гласање на Великом већу (Lane, 2007: 115).

неколико дана уколико су на њима разматрана практична државна питања. Његови чланови били су задужени за уређење привилегија венецијанских трговаца, контролисали су трговачке пловидбе и доносили законе који су се тicali трговине, а будући да су се и сами бавили робном разменом неретко су гласањем подржавали сопствене интересе (Cozzi-Knapton, 1986: 108; Lane, 2007: 280–281).

Магистратура државних адвоката (итал. *Avogadori di Comun*) надзирала је поштовање венецијанских закона, а њени чланови имали су моћ покретања тужби коју су могли да користе и против службених лица осталих већа. На овај начин спречавали су их да прекораче своја права, па је зато један од адвоката увек присуствовао састанку сваке магистратуре (Da Mosto, 1937: 68–69; Lane, 2007: 282).

Веће десеторице (итал. *Consiglio dei Dieci*) било је задужено за проблеме државних завера и других питања која су могла да угрозе јавни ред (Cozzi-Knapton, 1986: 110–112). Њима је био одговоран Управник жбира (итал. *Capitan Grande/Missier Grande/Capo degli sbirri*), полиције нижег ранга, која је била задужена за сузбијање градског криминала, кријумчарења, коцке и других недозвољених радњи (Preto, 2010: 193–194).

Једна од карактеристика владајућих органа Венеције било је стварање мањих већа за потребе решавања неког тренутног проблема. Ова пракса олакшавала је рад постојећим магистратурама, па су сва велика већа поседовала додатне канцеларије за испомоћ (De Vivo, 2008: 32). Називане су „зонта” (вен. *zonta*, додатна скупина) и биле су привремено формиране, али су неке с временом добијале и сталан статус. На овај начин настала је још једна велика управна магистратура у Венецији. Због великог броја обавеза које је имала Сињорија, Сенат је око 1400. године донео одлуку о формирању „Шест главних министра” (итал. *Savii del Consiglio/Savii Grandi*). Њихова дужност била је да испланирају рад чланова Сената, спреме план расправа и надгледају њихове седнице. У време вођења ратова у Италији, око 1420–1430. године, Сенат је окупио „Пет министра за рат и земље у залеђу” (итал. *Savii di Terra Ferma*). Убрзо је и неколицина министара позвана да сачине „Пет министра за поморство” (итал. *Savii ai Ordini*) задужених за

уређење трговине, морнарице и свих питања везаних за поморске територије. Сва три већа, заједно са Сињоријом, чинила су једно стално политичко тело – Савет (итал. *Pien Collegio/Collegio*). У оваквом саставу имали су својство саветодавоног органа који је усмеравао послове Сената, а поседовали су неке надлежности за правна и црквена питања (Da Mosto, 1937: 22–24; Lan, 2007; 281–282; Cozzi-Knapton, 1986: 109–110). На сличан начин у 16. веку Веће десеторице је од својих чланова образовало Државне инквизиторе (итал. *Inquisitori di Stato*) који су били задужени за очување државних тајни и закона, сузбијања говора мржње против власти и државних одлука, заштиту цркви и манастира (Da Mosto, 1937: 61).

Још једна магистратура настала 1506. године на овај начин од чланова Сената био је Магистрат за трговину (итал. *Cinque Savi all Mercanzia*) који је постао стално веће 1517. године. Чинили су је сенатори с искуством у организацији трговине са страним земљама (Borgherini-Scarabellin, 1925: 20). У првим годинама рада, када је била само канцеларија за саветовање, њена задужења била су доста широко дефинисана у оквирима поморске и копнене трговине (Fusaro, 2015: 180). Имала је надлежност над свим јеврејским трговцима у Гету, доносила одлуке које су се тичале пловидбе, осигурања и других питања везаних за трговину (Da Mosto, 1937: 196). Њој су управна већа достављала одређени случај на разматрање након чега су њени чланови приступали прикупљању информација и писању извештаја. У њему су образлагали своје мишљење и предлагали потенцијално решење које су виша већа одобравала. Разним уредбама венецијанска управа је овлашћивала Магистрат за трговину за решавање питања која су се тичала османских трговаца у граду, да би с временом постала у потпуности задужена за њихов боравак у граду (Da Mosto, 1937: 180).

У основи освајачке политике Венеције није било стварање пространог царства ради прикупљања пореза, већ ради јачања поморске силе чији су поседи имали стратешке улоге. Служили су као центри за производњу, места за прикупљање битних информација, али и сигурна уточишта венецијанским бродовима од лоших временских прилика или разбојничких напада. Држећи у својим рукама управу значајних база на Медитерану, Венеција је осигурала

безбедну пловидбу галијама, чије је кретање између лука зависило од ветра. Ово је било важно јер, премда су галије имале весла која су им пружала могућност брзог кретања, она су кратко коришћена током њиховог путовања, јер је пристајање у венецијанским лукама чинило пренос робе сигурнијим (Lane, 2013: 24).

Своју власт није увек проширивала освајањем, већ и откупом територија, а нека места самовољно су прихватала венецијанску власт. По завршетку Четвртог крсташког рата, у првој деценији 13. века, Венеција је отпочела грађење своје поморске империје. Видевши Крит (итал. *Creta*) као значајно упориште на Медитерану, венецијанска власт донела је одлуку да плати вођи Четвртог крсташког рата маркизу Бонифацију од Монтферата потребну суму за управу над овим острвом. По завршетку рата, учврстила је своју власт у Негропонту и тако добила поморску базу у Егејском мору између Крита и Цариграда. У Јонском мору, на југу Мореје (итал. *Morea*), стекла је Метони (итал. *Modon*) и Корони (итал. *Coron*) који су представљали битне станице за прикупљање воде потребне посади венецијанских трговачких конвоја (Lane, 2007: 221–222).

У 14. веку наставила је да шири своје територије, па је у почетним годинама у потпуности учврстила власт над Истром (итал. *Istria*), коју је и у претходним вековима успешно одржавала. Поседе у области која ће се касније назвати „тераферма” (итал. *terraferma*) или „венецијанско залеђе” почела је да формира 1338. године освајањем Тревижанске марке (итал. *Marca trevigiana*). Ова област обухватала је Тревизо (итал. *Treviso*), Верону (итал. *Verona*), Виченцу (итал. *Vicenza*), Падову (итал. *Padova*), Фелтре (итал. *Feltre*), Белуно (итал. *Belluno*), Конелјано (итал. *Conegliano*) и Одерцо (итал. *Oderzo*) који су у пуном саставу постали део Републике 1404/1405. године. Крф (итал. *Corfu*) је заузела 1386. године откупивши право на ово острво од претендента на напуљски трон. Након дуже борбе с Карлом Топијом, Драч и албанско залеђе освојила је 1392. године, а после смрти Карловог наследника Ђорђа наредне године припали су јој Љеш (итал. *Alessio*) и Кроја (итал. *Croja*). Када је Ђурађ II Страцимировић Балшић 1396. године пао у ропство, предао јој је Скадар, Дриваст (итал. *Drivasto*), Св. Срђ (итал. *Serzi/San Sergio*) и Дањ (итал. *Dagno*). Управу над Далмацијом откупила је 1409. године од Ладислава Напуљског за 100.000 дуката, па су од тада Раб (итал. *Arbe*),

Паг (итал. *Pago*), Нин (итал. *Nona*), Задар (итал. *Zara*), Новиград (итал. *Novigrado*), Обровац (итал. *Obrovazo/Obrovatz*) и Врана (итал. *Vrana*) били под венецијанском влашћу. У периоду од 1411. до 1412. године освојила је и Скрадин (итал. *Scradino*), Островицу и Шибеник (итал. *Sebenico*), а њена власт у Бару (итал. *Antivari*), Будви и Улцињу учвршћена је 1442/43. године (Cozzi-Кnapton, 1986: 8, 11–14, 195–201).

Нека насеља су се самостално предавала венецијанској управи надајући се да ће их Венеција заштитити од османских напада. Ипак, то није увек било могуће реализовати из економских, политичких или војних разлога. Тако је град Котор више пута упућивао захтев Венецији, желећи да се његови становници нађу под њеном одбраном. Ови захтеви били су прихваћени тек 1420. године, када су исте молбе услишене и Перасту (итал. *Perasto*). Те године су и четворица посланика из Сплита дошли у Венецију како би јој предали град, а у истом периоду Брач (итал. *Brazza*), Хвар (итал. *Lesina*), Вис (итал. *Lissa*) и Трогир постали су део Републике. Три године касније склопила је споразум с Паштровићима, територијом која је обухватала приморје између Будве и Бара. У замену за царинске привилегије Паштровићи су пристали да бране околну територију у име Венеције. Нешто другачије протицало је успостављање власти на Кипру. Овај процес отпочео је 1468. године веридбом Катарине, припаднице племићке и политички активне венецијанске породице Корнаро, и владара Кипра (итал. *Cipro*), представника француске породице Лусињан⁶ (Arbel, 2013: 125–253; Novak, 1921: 59). Након смрти краља и његовог наследника 1474. Република је постепено преузимала власт од Катарине, којој је 1489. године издала наређење да напусти кипарски трон и врати се у Венецију (Arbel, 1993: 67–85).

По успостављању владавине, Венеција је на свакој територији организовала сопствену управу. Као и у највишем врху, службе у провинцијским деловима Републике додељиване су особама с искуством у неким другим државним канцеларијама. Руководиоци венецијанских посела на периферији називали су се ректори (итал. *rettori*) и имали су задатак да спроводе венецијански закон на

⁶ Кипарско краљевство је била једна од крсташких држава коју је крајем 12. века као феудалну државу организовао Гвидо Лусињански (Пеинтер, 1997: 248–249).

територији њихове надлежности. Били су нека врста посредника између централне власти и становништва на периферији Републике. Неретко су породице ових ректора биле активне у трговини, па је самим тим и њихово доношење одлука подстицано тренутном пословном активношћу рођака. Како би донекле предупредила злоупотребу ових положаја, Венеција је забранила одлазак чланова породице на место њихове службе у провинцији. Ови ректори су могли имати звање провидур, кнез или баило (итал. *provveditore, conte, bailo*). Били су одговорни за сва грађанска, правна и финансијска питања, а поред њих у управи деловао је и капетан, који је био задужен за војна питања и јавни ред. Најзначајније и најплаћеније ректорске позиције биле су у Задру, на Крфу, Криту и Кипру, а обухватале су и контролу над околним областима. У други ред поморских управа спадале су службе које су имале јурисдикцију над мањом територијом. Оне су се налазиле у Котору, Коронију, Метонију, Драчу, Негропонту (итал. *Negroponte*, Евија), Науплиону (итал. *Napoli di Romània*), Шибенику, Скадару, Сплиту и Травнику (O’Conell, 2009: 2–5, 39–42).

Неки градови, попут Сплита, имали су управу сачињену од једног ректора који је вршио функцију кнеза и капетана (итал. *conte e capetano*), а управе попут Задра имале су два ректора, који су обављали ове дужности. У Задру је постојао и генерални провидур (итал. *provveditore generale*), који је управљао венецијанском провинцијом Далмације и Млетачке Албаније (Raukar-Petricioli-Švelc-Peričić, 1987: 45; Mayhew, 2008: 158).

2.2. Венецијанско-османски политички односи

Већ у 15. веку географски положај Венецијанске републике на Балкану почела је да угрожава османска држава. Након пада Босне (1463) и Херцеговине (1482) османска војска могла је да организује нападе на венецијанска упоришта из њима оближњих балканских места. Тако су пред крај 15. века главне базе османске војске биле у Мостару, Сарајеву, Скопљу и Скадру. Нови рат (1499–1503) отпочео је нападима на Далмацију 1499. године, када су на првом удару били Задар и околина. Неопходне мере за одбрану Котора који је имао важан стратешки положај

предузете су исте године, а дошло је и до сукоба између венецијанско-османске флоте код Метонија. Погранично становништво затражило је венецијанску заштиту, па су представници Црне Горе и Грбља изашли пред ванредног провидура у Котору. Далматинска места и у наредним годинама била су мета османске војске која је 1500. године нападала околину Задра и Шибеника, одводећи локално становништво у ропство. Сукоб у коме је Венеција изгубила Драч, Лепант (итал. *Lepanto*), Метони, Корони и Наварин (итал. *Navarino*) окончан је 1503. године. У други рат са Османским царством (1537–1539) Венеција је била приморана да уђе након што јој је султан Сулејман поставио услов да изабере страну у османско-аустријском сукобу. Османлије су 1537. године од аустријске војске преузеле Клис који је до тада био нека врста заштите за венецијански Сплит. Низали су се исте године и напади на друге венецијанске поседе, а који су почели инвазијом на острво Крф. Венеција је узвратила нападима на Скрадин и Обровац, а 1538. године с папом и царем у Риму оформила је Свету Лигу. У плану савезника који су се окупљали на Крфу било је и освајање Новог, који је шпанско-венецијанска флота заузела 1538, а османска војска повратила већ наредне године. Једна од карактеристика овог рата био је већи прелазак становништва са османске на венецијанску територију. У борби против Османског царства Венеција је хтела да искористи и ускоке, па им је посредством ректора у Далмацији издала дозволу за гусарење (Станојевић, 1970; Lane, 2007: 260–263).

Ускоци су били војно добро организовани граничари које су чинили досељеници са османске територије. Бежећи од османске управе уточиште су пронашли под аустријском управом. База им је била у Сењу и другим приморским местима, одакле су гусарили Јадраном (Stanojević, 1973b; Станојевић, 1978–79: 253–261). Након што је 1539. године склопљен тромесечни мир напади ускока постали су претња, па су ускоци 1541. године протерани са венецијанске територије. Уследила су бројна преговарања око потписивања мировног споразума и придобијања неких далматинских подручја, међу којима су били Надин (итал. *Nadin*) и Врана, места од велике важности за приходе Задра. Коначно, 1550. године, султан је Венецији признао власт над укупно 49 насеља која се налазила у непосредној близини Задра (Станојевић, 1970: 11; Lane, 2007: 14–69).

Почетак следећег конфликта обележио је конкретан план султана Селима II за освајање важног венецијанског упоришта у источном Медитерану. Прве вести о овоме послао је баило из Истанбула 1566. године, сазнавши да се у кругу османске власти смишљају стратегије о инвазији на Кипар, а још једна назнака ових тенденција било је присуство османских шпијуна на острву. На одлуку султана да уђе у рат с Венецијом утицао је и Јосиф Наси, који је због својих трговачких послова имао интерес у освајању Кипра. Ипак, није одмах дошло до непријатељског сучељавања. Османски и венецијански представници власти водили су 1570. године преговоре у којима је затражено да Венеција мирним путем преда острво. У својим сусретима с баилом Маркантонијом Барбаром велики везир Мехмед-паша Соколовић изразио је мишљење да Венеција нема користи од једног острва толико удаљеног од њеног средишта. У Венецију је исте године послат чауш (тур. *çavuş*, војник Палате, понекад гласник) са султановим писмом, у коме је изричито наведено да венецијанско-османски односи зависе од предаје Кипра. Било како било, приликом свих преговарања Венеција је остала одлучна у томе да брани своје територије, одбивши да се ове одрекне (Carropi, 2010; Станојевић, 1970: 77–92).

У почетним годинама сукоба османска војска освојила је нека далматинска насеља, чије становништво је пребегло у оближње градове. Крајем априла 1571. године Османлије су освојиле Улцињ, а убрзо је пао Бар и Спич (итал. *Spizza*). У тешком положају нашао се и Котор, који је био непосредно изложен османским претњама из Новог, незаштићен одбрамбеним зидинама. За ову борбу против Османлија и њихових савезника маја 1571. године између папе Пија V, Филипа II и Венеције формирана је Света лига. Након што је османска војска освојила Никозију (итал. *Nicosia*), отпочела је и инвазију на Фамагусту (итал. *Famagusta*) коју је бранио командант Маркантонио Брагадин. Град се предао након дугог одолевања, а Брагадин је мучки убијен. Убрзо после ових сукоба османска флота стигла је до Превезе (итал. *Prevesa*), запутивши се ка Патраском заливу (итал. *Golfo di Patrasso*), да би 7. октобра 1571. године у близини Лепанта дошло до сукоба између савезничке и османске флоте. Битка се завршила с великим губицима за Османско царство. Без обзира на успех у бици, за Венецију овај рат представљао је

исцрпљујућу борбу, па је била спремна на преговоре о примирју. Споразумом који је потписан 1573. године Османлије су добиле Кипар, а задржале Бар и Улцињ. Венеција је повратила своје далматинске поседе, а задржала Крит, Крф и Котор (Carroni, 2010; Станојевић, 1970: 77–92).

Повод за почетак новог ратног сукоба између Венеције и Османског царства (1645–1669) био је напад малтешких гусара на османски брод, који је 1644. године кренуо из Истанбула. Верујући да су нападачи имали сигурно скоровиште на венецијанском Криту, султан је за ово окривио Венецију. Убрзо је од баила стигло обавештење о поласку османске флоте из Истанбула, а испоставило се да напад на Малту није у плану већ да је главни циљ венецијанско острво у источном Медитерану. Промене до којих је дошло на османском двору, али и уверења да Крит, као део некадашњег Византијског царства треба по правди да припадне Османлијама, биле су прави разлози за нови рат за чији је почетак искоришћен само један у низу гусарских напада. У османским круговима владала су уверења да је лако освојити критска упоришта, што се делом и показало као тачно јер је османска флота већ 1645. заузела Хању, а Ретимно Рискрајем наредне године. Иако су 1647. године покушали да освоје Кандију (итал. *Candia*), главни град Крита, овај утврђени град успешно је одолео сваком нападу (Greene, 2000: 13–18).

У исти мах вођена је офанзива у Далмацији, па 1646. године Венеција није успела да одбрани Новиград. Ипак, наредне године венецијанска војска низала је успехе освојивши Земуник, најзначајније османско упориште у Далмацији, а затим и Новиград, Врану, Обровац и Скрадин. Значајна околност која је ишла у прилог Венецији било је успостављање добрих односа с херцеговачким, црногорским и једним делом брдских племена 1648. године. Пераштани и Никшићани су 1649. године учествовали у освајању Рисна (итал. *Risanno*) и Грахова (итал. *Grahovo*), схвативши ове подухвате као део ослободилачке борбе. У Далмацији су били активни ускоци, док су приморски и бокелски хајдуци пореклом из Херцеговине упадали на оближње османске територије. После једног неуспелог склапања мира, рат је настављен с мањим сукобима. Као резултат окршаја који су Новљани и скадарски санџак-бег имали с Пераштанима Османлије су 1654. године изненада напали Пераст, опљачкавши околне куће и манастире. Још један удар на Боку

уследио је 1657. године опсадом Котора, која је трајала два месеца, а прекинута је захваљујући саботажи коју су начинили венецијански агент Али-паша Ченгић, бројне аге и хришћани који су били у османској војсци (Станојевић, 1970: 198–300). Пред сам крај рата Османлије су оствариле свој циљ због којег су првобитно иницирале сукоб. Крит је 1669. године припао Османском царству, након што је венецијански командант предао кључеве града великом везиру Ахмед-паши Ћуприлићу (Greene, 2000: 18).

Потписивањем мировног уговора утврђена је венецијанско-османска граница која је понела назив по венецијанском комесару – „линија Нани” (итал. *linea Nani*). Било је одређено да Османлије задрже Обровац, Скрадин, Пољицу (итал. *Poglizza*), Макарску (итал. *Macarasca*) и приморје, док су у близини Задра добили Врану и Земуник (итал. *Zemunico*). Разграничење је обављено 1671. године и више је допринело османској страни него венецијанској која је једино успела да одбрани своје поседе у Далмацији (Станојевић, 1970: 198–300).

У нови рат са Османским царством (1684–1699) Венеција је ушла 1684. као чланица Свете лиге, коју су основали цар Леополд I, Јан III Собјески и папа Иноћентије XI након што је османска војска претходне године извршила опсаду Беча. Како је после уласка Венеције у рат баило напустио Истанбул, једини извор информација о дешавањима у османској престоници били су Дубровчани. Прва година Великог бечког или Првог морејског рата била је плодносна за Венецију јер је њена флота освојила острво Свете Мауре (итал. *Santa Maura*), наредне године Корони и још нека упоришта на Мореји, а затим и Каламату (итал. *Calamata*) на северном крају Месинског мореуза. У сарадњи с шведским генералом Кенигсмарком, венецијански генерал Морозини низао је успехе на Мореји у периоду од 1686. до 1687. године, када су освојили и Патрас (итал. *Patrasso*). У овим годинама Венеција је придобила целокупну Мореју изузев Монемвасије (итал. *Monemvasia*), острвске тврђаве која се налазила на југоистоку полуострва. Следећи освајачки корак била је Атина (итал. *Atene*), виђена као битна тачка заштите за Мореју, па је према плану 1687. године извршено бомбардовање Партенона, у коме су Османлије чувале велику количину барута (Setton, 1991: 244–311).

Као и у претходном рату далматински ускоци и бокелски хајдуци били су активни у борби против Османлија. Након неуспеха код Сиња 1685. године, њихови подухвати свели су се на паљење околних села на османској територији. Иако су се црногорска, брдска и херцеговачка племена изјашњавала Венецији о верности, никакве подухвате нису предузимали. С друге стране скадарски паша настојао је да узимањем талаца натера племена да се окрену против Венеције, а када то није успео 1685. године напао је Паптровиће у Кастел Ластви (Петровац). Од успеха који се бележе на венецијанској страни значајно је освајање Рисна 1687. године, док је у Херцеговини Венеција освојила Читлук, Габелу, Требиње и Клобук. Један од главних венецијанских тежњи било је придобијање Улциња које је предузето 1696. године, у шта су уложена велика средства, али је цела војна операција окончана с неуспехом. Од 1697. године отпочете су припреме за мировни конгрес, који је одржан у Карловцима, након што је цар Леополд I издао декларацију у име свих савезника. Мир је потписан 1699. године чиме је Венеција добила велико територијално проширење. Одређено је да далматинске тврђеве Книн, Сињ, Читлук и Габела остану у венецијанском власништву, као и сва места у Боки Которској, која су била у склопу Републике до краја рата (Станојевић, 1970: 312–426).

Последњи венецијанско-османски рат (1714–1718) отпочео је с оптужбом која се тичала црногорских избеглица. Османлије су тврдиле да је венецијанска власт у Котору пружила уточиште владици Данилу и разним старешинама, а народу пружила помоћ у храни и оружју. Ово је био само формалан повод за рат, а главни разлог били су непријатељски односи који су постојали још од склапања мира у Карловцима. Као савезник на страни Венеције у овом сукобу нашла се и Аустрија, с истакнутим војсковођом принцем Еугеном Савојским на челу. Међу значајнијим подухватима у овим годинама налази се успешна венецијанско-црногорска сарадња из 1717. године у нападу на Бар, а исте године Венецијанци су освајањем тврђаве Имотски забележили свој највећи подухват у Далмацији. Посредовањем Енглеске и Холандије потписан је мировни уговор 1718. године у Пожаревцу. Одбијен је захтев Венеције да јој се одобри поседовање обале од

Грбља до Валоне, као и управа над Улцињом, а признато јој је право на сва освајања у Далмацији и Боки Которској (Станојевић, 1970: 442–457).

Прекид венецијанско-османских сукоба доносио је успостављање мировних односа добрих политичких, дипломатских и трговачких веза између Османског царства и Венеције у пуном интензитету, а документа која су их гарантовала називала су се ахднаме или капитулације (тур. *ahdname*, итал. *capitulazioni*). Премда су обе стране преговарале како би дошло до закључења мира, султан је наређивао и издавао ахднаме. Приликом промена на османском трону капитулације су обнављане, чиме је нови султан потврђивао мировни споразум. Неколико ставки у капитулацијама било је посвећено трговини и њима је био дефинисан статус Венецијанаца у Османском царству. Свим венецијанским поданицима, трговцима, путницима и дипломатским представницима био је загарантован слободан и безбедан пролаз преко мора и копна. Представници османске власти били су задужени да заштите поданике Републике, њихову имовину и робу на османској територији. У случају смрти неког Венецијанца, заоставштина је морала да се чува ван османске ризице док наследник не дође по њу. Како би је преузели, рођаци преминулог морали су да донесу писмо препоруке или неки документ којим би доказали да су у сродству с покојником. У основи своје форме, ахднаме дате Венецији које су настајале од половине 16. века биле су унилатерални уговори којима су османски султани гарантовали Венецијанцима одређене привилегије. Сличне ахднаме издаване су и Енглеској, Француској, Холандији, Пољској и другим државама с којима је одржавана робна размена. У самом тексту венецијанских капитулација које су настајале од друге половине 16. века не постоје формулације које указују да су ове одредбе морале бити узајамне. Ово не значи да османска власт није очекивала да сличне привилегије буду обезбеђене и османским поданицима на територији Венецијанске републике, као ни да у пракси нису реализоване на обостраном нивоу (Panaite, 1994: 259–276; Theunissen, 1998: 1–698).

Овлашћен да представља и штити венецијанске политичке и трговачке интересе на територији Османског царства био је баило (итал. *bailo*), који је уједно био и најважнији државни представник Венеције на османској територији. Након

што су Османлије 1453. године освојиле Истанбул Венеција је успоставила дипломатске односе с османским султаном, па је функција баила која је ту постојала још од времена византијске власти добила нову улогу. Ова служба постојала је у 13. веку у деловима Републике попут Негропонта, Патраса, Крфа, Драча, Коронија, Метонија, али и у страним земљама на Леванту попут Цариграда, Кипра, Трапезунтског царства, Јерменског царства и Султаната Алепа (Pedani, 2010а: 78–80).

У 16. веку баилово седиште налазило се ван градских зидина, у предграђу Виње ди Пера, у непосредној близини Галате, трговачког центра за стране трговце у Истанбулу. За венецијанске поданике баилова резиденција представљала је место где су могли да се обрете за помоћ, уложе жалбу и очекују заштиту. Она се састојала од више зграда и у њој је боравило неколико људи неопходних за домаћинство, заштиту и рад. У оквиру његове резиденције млади Венецијенци школовали су се за службу преводиоца (итал. *dragomano*) (Dursteler, 2006: 25–26).

У циљу обављања својих дипломатских дужности баило је, уз помоћ мреже агената коју су чинили венецијански поданици, прикупљао информације о пословима које су водили османски службеници у Истанбулу. Како су венецијански курири били једини који су преносили пошиљке између европских земаља и Османског царства, имао је могућност да прегледа писма и да утиче на проток информација (Dursteler, 2006: 29–30). Међу његовим задужењима било је и да подстиче развој венецијанско-османске трговине и штити је од утицаја који су на њу могли да изврше трговачки супарници попут Фиренце, Енглеске и Холандије. Посебно значајно за трговину било је његово залагање за поштовање капитулација, јер је при сваком кршењу ових споразума писао жалбе великом везиру. Осим за Алеп и Александрију, бирао је конзуле у свим осталим трговачким местима и одржавао с њима контакте како би контролисао робну размену која је протицала кроз османске луке (Dursteler, 2006: 30).

Део венецијанске дипломатске мреже били су и конзули (итал. *console*). Прве конзуларне службе на Медитерану настајале су унутар трговачких заједница на Леванту. У почетку су се трговци самостално организовали и бирали их као

своје представнике које би, затим, потврђивала власт у држави одакле долазе. Они су били задужени да штите венецијанске трговце на иностраној територији, прикупљају таксе, старају се о заоставштини преминулих трговаца и одржавају контакте с локалним представницима власти. Њихова служба била је искључиво сконцентрисана на трговину и они нису имали надлежности једног посланика. С временом је ова служба постала разуђенија, па су конзули постојали у Напуљу, Абрџу, Брижу, Табризу, Тани, Кафи, Гранади, Дамаску, Јерусалиму, Лондону Атине, Солуну, Смирни, Галипољу, на Родосу и Мореји. Поред службе у Александрији, због великог броја венецијанских трговаца била је значајна и позиција у Дамаску, која је 1545. пребачена у Триполи, затим 1548. у Алеп где је остала до 1675. године (Pedani, 2010a: 82–86).

За службе у најважнијим градовима бирани су племићи, а за мање битне позиције обични грађани Венеције. Она је трајала три године, за које време су добијали упутства од Магистрата за трговину. Према венецијанским уредбама, конзули нису смели да имају интереса у трговини и било им је забрањено да се њоме баве. Ипак, нису сви конзули поштовали ово правило. Будући да су многи пре добијања ове дужности били трговци често су и на овој функцији настављали своја партнерства. Један од његових задатака био је да редовно извештава Магистрат за трговину о питањима везаним за извоз робе, а како би одржавао робну размену с овим крајевима неговао је контакте с османским представницима власти (Pedani, 2010a: 86–87).

Један од значајнијих конзула на османском Балкану био је у Драчу, али је 1699. године ова позиција дефинисана од стране Магистрата за трговину као венецијански представник, који спада у категорију „нижих конзула” (Luca, 2011: 177–200; D’Alberton-Vitale, 1997: 225–245). Како би један конзул могао да обавља своју функцију на османској територији, морао је да добије признање од османске власти. Порта је признавала право на рад и заштиту венецијанском конзулу издајући му берат, врсту дипломе или дозволе за рад на османској територији. У оквиру овог документа били су дефинисани сви прописи деловања конзула, а било му је гарантовано правично суђење пред било којим османским судијом. Могао је

да по потреби отпутује у Истанбул, а као и сви венецијански поданици није плаћао харач османској власти (Ianiro, 2014: 82).

Неколико година постојао је и један венецијански конзул у Босанском ејалету. Због великог присуства венецијанских трговаца у Сарајеву и другим босанским градовима Магистрат за трговину је 1580. почео да разматра отварање конзулата, али је одлука донета тек 1593. године када је именован Отавио дал Ољо. Није утврђено да ли је своје дужности обављао из Сарајева или Сплита јер су подаци о његовим активностима оскудни, а четири године након избора дао је оставку. Разлог за то били су скромни извори прихода и немогућност финансијског одржавања ове функције. Плата конзула формирала се од такси које су наплаћивали венецијанским трговцима. С годинама се њихова активност у Босни смањивала, због чега је и плата конзула постала премала за покривање трошкова службе. Након што је Отавио дал Ољо дао оставку, чланови Магистрата за трговину су, сматрајући да је ова служба од значаја за одржавање трговачких веза с Босном, именовали новог конзула који никада није ступио у службу. Неколицина венецијанских трговаца је 1604. године написала молбу Већу десеторице тражећи новог представника. Њихов захтев је одбијен, уз образложење да служба у Босни није оправдала очекивања и да се број венецијанских трговаца тамо смањио, јер су робну размену с Венецијом преузели локални трговци. Премда не располажемо конкретним подацима о обнови овог конзулата, венецијански извори указују да је у прве две деценије 17. века Марк Антонио Велутели био незванични венецијански представник у Сарајеву (Станојевић, 1972: 111–114; Archivio di Stato di Venezia (=ASVe), Cinque Savi alla Mercanzia (=CSM), Seconda serie, b. 26: 3. 7. 1588; 26. 2. 1592; 2. 6. 1597; 1. 9. 1604; Senato, Dispacci, Rettori (=SDR), Dalmazia, f. 16: 7. 8. 1617).

Саставни део венецијанске дипломатске мреже у Османском царству били су и посланици (итал. *ambasciatori*). Због значаја који је ова служба имала, посланици су могли да буду само племићи (Cozzi-Knapton, 1986: 114–115). Њих је Венеција слала због конкретне дипломатске мисије, па су се на османској територији задржавали само онолико колико им је било потребно да изврше

задатак за који су добијали конкретна упутства. Одлазили су да би преговарали о условима мира, склопили мировни споразум након рата, а затим и потврдили склопљен мир. Слати су на османску територију како би присуствовали значајним државним прославама, уручили честитку новом султану или одали признање султановим победама и освајањима његове војске. Неки од њих добијали су и задужења да преговарају са султаном о увозу житарица са османске територије (Alberi, 1855: xxiii).

Дипломатски представници морали су да представљају дужду и његовим саветницима резултате са својих мисија. Њих су читали наглас на седницама Сената што је омогућавало свим сенаторима који су тежили да се остваре у служби да о њој нешто и науче (Lane, 2007: 293). У венецијанској администрацији ови збирни извештаји настали за време целокупног боравка на османској територији називају се „релације” (итал. *relazioni*). Данас они представљају најзначајније изворе за проучавање дипломатије. У њима су баило и сви венецијански посланици на одређеној мисији записивали своја запажања о становништву, њиховим обичајима, занатима, ресурсима и развоју државе. Често су прављени и преписи, како би будући посланици могли да их читају и образују се за функцију, а с временом су њихове копије постајале део библиотека учених људи. Њих су страни политичари хвалили, описујући их као „праву вештину владајућих” (De Vivo, 2011: 29–48). Треба поменути и постојање депеша (итал. *dispacci*), кратких извештаја, које је због конкретних проблема слао баило из Истанбула, али и сви венецијански ректори у провинцијским управама Републике.

2.3. Услови одвијања робне размене између Венеције и Османског царства

Центар венецијанског трговачког живота налазио се код Ријалто моста, на истом месту где су први Венецијанци започели изградњу града који се тада састојао од неколико мањих острва, а чије се централно место називало „Ривоалто” (високи спруд), касније Ријалто (Lane, 2007: 18). На овом месту настала је тржница, на коју су сви венецијански трговци долазили да преговарају, дознају нове вести,

склапају уговоре и позајмљују новац. То је било место окупљања и многих страних трговаца који су прелазили велику удаљеност како би на једном медитеранском тржишту као што је то била Венеција продали своју робу и набавили венецијанске производе. За Венецију је посебно била значајна трговина са Османским царством, одакле је редовно долазила роба, због које је овај трговачки центар постао веза између Запада и Истока.

Увоз робе са османске територије одвијао се захваљујући трговачком пловидбеном систему који је Венеција уредила још у позном средњем веку. Основа њеног доброг транспорта били су бродови велике носивости који су осигуравали безбедно путовање. Крајем 13. века све чешће коришћене су галије, да би 1320. године у Венецији био конструисан тип брода познат као велика галија или трговачка галија (итал. *galea di mercato*). Била је то врста издуженог пловила на весла, трирема⁷, носивости од око 150 тона, с два или три латинска једра, посебно намењеног за пренос зачина и друге вредне робе са Истока. Овај брод могао је да исплови из луке тек при назнаци повољних ветрова. С друге стране, предност трговачке галије била је брзина коју јој је омогућавао њен облик, док су весла која су се налазила с једне и друге стране била погодна за лакше контролисање уласка и изласка из луке (Lane, 2007: 143–144).

У Венецији су постојале слободне и организоване пловидбе и свака без изузетка морала је да поштује правила „Поморског закона дужда Данијела Зена” из 1255. године који се односио на број чланова посаде за сваки брод одређене тонаже. Слободном пловидбом (итал. *navigazione libera*) кретали су се бродови приватних власника. У Венецијанској републици приватна пловила настајала су изван Арсенала, у малим бродоградилштима чији су власници (итал. *squerarioli*) имали неколико радника и мањи капитал за набавку материјала (Lane, 2013: 100–112). Приватни бродовласници поседовали су могућност за самосталну организацију транспорта, могли су да одаберу време поласка, транспортне тарифе, руту пловидбе и врсту пловила (Lane, 2007: 146–147; 1963: 179–205).

⁷ Трирема је антички тип брода с три реда весала (<https://www.treccani.it/enciclopedia/trireme/>, погледано 6. 3. 2022).

Бродови који су одлазили на Исток морали су да плове по унапред осмишљеној државној организацији, јер је набавка оријенталне робе увек морала да буде под надзором врховне управе. Ово се односило на државна пловила која су настајала у Арсеналу – венецијанском бродоградилушту с вештачки направљеним базенима у којима се обављала изградња бродова.⁸ Ово правило примењивано је на трговачке галије које су преносиле товари велике вредности, попут бибера и других зачина, свиле, драгог камења и остале скупоцене робе. За потребе овог транспорта држава је обезбеђивала посебну заштиту у виду пловидбеног конвоја (итал. *muda*). Ниједна трговачка галија није смела да исплови самостално у било које доба јер су конвоји полазили двапут годишње, с утврђеним терминима у пролеће и јесен. На овај начин пловила су могла бити заштићена од напада разбојника и утицаја природних непогода. Ако једну нападну пљачкаши, остале галије у конвоју могле су да јој помогну и одбране је (Lane, 2007: 146–147; 1963: 179–205).

Да би била придружена конвоју, сва пловила морала су унапред бити пријављена након чега су добијали дозволу, а број бродова за пријаве био је ограничен. Сенат је доносио одлуке о њиховом учешћу, ангажовао заповеднике галија и плаћао их да надгледају товар за који су били задужени, а они су морали да подносе извештај дужду о успеху путовања. Читава рута, места стајања и дозвољене тачке раздвајања конвоја унапред су биле одређене. Лоша страна ове организације било је чекање. Када би једна галија из конвоја стигла до свог одредишта и тамо утоварила робу, морала је да сачека остатак конвоја који је одлазио на удаљенију дестинацију ради набавке. За прекорачивање дозвољеног временског оквира за утовар плаћала се посебна такса на додатно време које је једна галија утрошила боравећи у некој претоварној луци. Такође, Сенат је понекад расписивао лицитацију за закуп државних галија које су ишле у одређену набавку по сличним правилима. У овом случају ниједна галија није смела да напушта конвој, капетан галије потписивао је уговор само за једно путовање, а читавим конвојем управљао је адмирал задужен за његову заштиту. Од 1329. године устаљен је систем закупа трговачких галија, па су пловила која је држава

⁸ У њему су радили „арсеналоти” (итал. *arsenalotti*) – радници које је држава плаћала за конструкцију бродова. Тамо су настајала сва пловила венецијанске флоте и трговачких конвоја (Lane, 2013: 129–189).

поседовала и користила за ратовање у време мира увек давана на јавну лицитацију . (Lane, 2007: 146–147; 1963: 179–205). Трговачке галије давале су у закуп особи која је за плаћену суму добијала и наоружање, а закупнина је важила на шест година и могла је бити обновљена на име истог закупца или предата на аукцији другој особи. Изузетак су били приватни власници „кока” (итал. *cocha*)⁹ и других врста заобљених бродова који су превозили со и жито и могли слободно да испловљавају (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 162: 26. 8. 1671).

Конвоји трговачких галија који су ишли ка Истоку кретали су се по унапред осмишљеној рути тако да су успут пристајали у више венецијанских лука. Стратешко место за сва локална тржишта у јонској области, али и остала на већој удаљености, био је Крф. Санта Маура, Кефалонија и Закинтос имали су добру развијену луку и утврђење, па су и ова острва била значајна стајалишта. Морејске луке Метони и Корони представљале су „два ока Републике” погодна као уточиште трговачким галијама јер су се налазила на месту честих гусарских напада. Након Китире, станица свим бродовима који су ишли ка Египту и Сирији био је Крит. Острво Евија у Егејском мору био је успутна база за све трговачке галије које су пловиле ка Истанбулу или Црном мору. Осим што су неке од ових лука омогућавале безбедну пловидбу и склониште по потреби, овакав начин пловидбе имао је и другу, практичну намену. Како се приликом утоваривања тежило да на трговачку галију стане што већа тонажа робе у складишту брода, остајало је мање места за прехранбене намирнице, па су ова пристајања омогућавала и редовну обнову животних залиха за флоту (Costantini, 2006: 11–17).

Значајно за развој трговине с балканским подручјем било је оснивање сплитске скеле.¹⁰ До тада је сва трговина са османским провинцијама обављана преко Дубровника, а отварањем претоварне луке на венецијанској територији промет преко Неретве и Новог је смањен у корист Венеције. Творац ове идеје био је трговац Данијеле Родригез, који је нацрт предао Сенату 1577. године и био је главни у преговарању с османским представницима. Након што су достигнути

⁹ Тип пловила под називом „кока” или „ког” јавља се на Медитерану у 14. веку, а карактеришу је високе бочне стране, кормило причвршћено за крмни део и четвртасто једро (Ковачевић, 1984: 185).

¹⁰ Скела (итал. *scala*) представља део луке кроз који је пролазила роба, претоварала се и утоварала за коначно одредиште.

споразуми с клишким санџак-бегом и властима у Истанбулу, утврђени су услови рада скеле и привилегије за османске и венецијанске трговце, па је претоварна лука почела с радом 1592. године (Morpurgo, 1962: 185–248). На улазу у Сплит налазио се емин (османски цариник), који је наплаћивао царинске таксе караванима пре њиховог уласка у град. Осим у Сплиту, емини су постојали у Дубровнику, Рисну, Новом, Клеки, Сланом, Леденицама, Неретви (Габела), Макарској, Шибенику, Задру, Обровцу и Карину. Његове дужности биле су да пописује робу која излази и улази у османску државу и ради коначне годишње обрачуна прихода на скели у марту месецу. Поред тога, његова служба имала је и неку врсту конзуларне улоге јер је морао да води бригу о османским трговцима на венецијанској територији. Османске царинике је могла да поставља држава, најчешће покрајински дефтердари, па су овако именовани емини били државни службеници који су у име државе убирали таксе. Такође, приходи на скелама су могли бити издавани у закуп (илтизам) и то често угледним људима, агама и беговима који би на скелу послали своје емине, забите (официре) и ћатибе (писаре, чиновнике). Емин које је именован на овај начин био је закупников чиновник, а држава је могла да поред њега постави и царског емина који би контролисао рад ових чиновника (Traljić, 1962: 342–343).

Нагло проширење заразне болести у знатној мери могло је успорити транспорт робе и трговину. Након искуства велике епидемије куге у 14. веку (1348–1349) Венеција је одлучила да уреди санитарни систем како би се предупредило ширење заразе. Уведена је строжа и организована контрола на Јадрану, па су на кључним успутним местима до Венеције подигнути лазарети (итал. *lazzaretti*). То су биле здравствене установе у лукама или њиховој близини где су се сви бродови, трговци и роба задржавали у карантину пре пристајања у венецијанску луку. У време епидемија лазарети су постајали места на којима су лечени оболели. Обична контумација за људе и робу коју су доносили трајала је 21 дан, а дужи период од 40 дана био је предвиђен за робу попут свиле и вуне, за коју су постојале комплексније мере раскуживања. За бележење пристигле робе био је задужен приор лазарета, управник надлежан за функционисање овог места. Остатак посла обављали су чувари, радници (вен. *bastazo*) и раскуживачи (вен. *sborador*). Роба се

чистила у зависности од степена сумњивости. С вуном је руковано посебним помагалима попут грабуља, након чега је стављана да кључа сат времена, а затим прана текућом водом и остављена да се суши на сунцу. За восак је примењиван нешто другачији третман, који је подразумевао да се ова сировина држи у сланој води 48 сати. По завршетку ових процедура приор је издавао санитарну дозволу, а роба је била препакована и предавана власнику. Трговци су морали да испоштују нешто краћи период карантина након чега су били слободни да се састају с капетанима бродова и уговарају полазак. Ове санитарне установе налазиле су се у многим венецијанским лукама. Венеција је имала два лазарета, стари и нови (итал. *lazzaretto nuovo, lazzaretto nuovissimo*). У Котору се он први пут помиње 1622. године, а постојао је један у Задру и сплитској луци, док је у Новом подигнут у 18. веку (Candiani, 2020: 50–51; Milošević, 1959: 57–69).

У средњем веку трговина са земљама на Истоку била је у потпуности у рукама венецијанских племића. Међутим, у годинама након битке код Лепанта (1571) племићи су напуштали активно бављење међународном трговином улажући свој капитал у привредну производњу, купујући имања на венецијанском залеђу и препуштајући грађанском слоју доминантну улогу у трговини.¹¹ Свој капитал улагали су и у поморска осигурања, с временом све потребнија због честих напада ускока и осталих опасности које су претиле бродовима на Медитерану (Dursteler, 2006: 42–48). Право да тргују на Истоку имали су и грађани рођени у Венецији (итал. *cittadini originari*, лат. *de jure*). Досељеници из других крајева Републике могли су да добију грађанство након одређеног периода живота у Венецији. Према закону из 1382. године статус „*de intus*” добијали су након осам година живота, рада и плаћања рачуна у Венецији, а „*de intus et extra*” примале су особе након петнаест година живота у граду. Први статус омогућавао је трговину само на територији Републике, док је други пружао и привилегију обављања престижне робне размене на Истоку (Cozzi-Knapton, 1986: 134–135).

¹¹ Становништво Венеције било је подељено на обичан народ (итал. *popolo*), грађане (итал. *cittadini*) и племиће (итал. *patrizi*), а само два последња слоја бавила су се трговином (Cozzi-Knapton, 1986: 134–135).

Многи венецијански трговци своје искуство у трговини стицали су рано, с око тринаест година. Прва путовања бродом овим младићима доносила су основна знања из географије и искуство морнарског живота. Многима су очеви тестаментом остављали одређену своту новца под условом да је почну трошити када напуне одређене године улагањем у трговину и одласком на прва путовања трговачким галијама. Имућнији су били у нешто бољем положају јер су могли да плове породичним бродовима, а затим директно од својих очева преузимају послове. Неки од њих радије су остајали у Венецији и нису се упуштали у ризике далеке пловидбе, па би у овом случају ангажовали плаћене сараднике да уместо њих обављају трговину у удаљеним местима, док би они слали упутства из Венеције. Од 13. века овакав начин трговине се усталио, а представљао је врсту удруживања или трговачког друштва (итал. *colleganza*). Трговац који је улагао новац и слао упутства (лат. *socius stans*) улагао је у заједнички посао $2/3$ капитала, а онај који је путовао (лат. *socius procertans*) и обављао трговину $1/3$, након чега је зарада дељена на једнаке делове. Сачуване преписке ових трговаца сведоче о робним разменама које су на овај начин обављали, као и о томе како су измиривали своје дугове, уговарали продаје и комуницирали са својим представницима. Вероватно су своја писма писали самостално јер су многа садржала поверљиве информације о ценама и планираним куповинама које нису могле бити поверене било којем писару. За потомке племића који су осиромашили побринула се држава, пружајући им могућност да учествују у поморском животу, обављајући на свакој галији дужност „стрелаца” (итал. *balestrieri della popa*). Успут су могли и да уложе мањи капитал у куповину, а тако можда и створе контакте и започну свој посао. Неки су на тај начин успели да поврате сјај породичног имена и обогате се склапајући уносне уговоре. Поједини су иза себе остављали добар углед који су стекли правичним вођењем послова, а многи су након дугогодишњег бављења трговином доспели на високе политичке позиције, па венецијанска историја бележи дуждеве који су били трговци (Cozzi-Knapton, 1986: 121–125; Lane: 1969; Christ, 1981: 15-43).

Активност венецијанских трговаца забележена је у многим трговачким центрима и то у Александрији, Алепу, Дамаску, Измиру, Каиру, Акри, Бејруту, Лондону, Брижу и многим другим. У овим местима постојали су смештаји

намењени за венецијанске трговце, док су у Александрији још од мамелучке власти постојала два коначишта у којима су ноћивали и складиштили робу. На османско тржиште углавном су доносили венецијанске тканине и производе од стакла који су били веома тражени међу Османлијама. Неки од њих су у Истанбулу провели већи део свога живота одржавајући везе с Венецијом, а било је и оних који су куповали имања и куће, најчешће на Галати (Dursteler, 2002: 105–133; Faroqhi, 1986a: 345–384).

У првој половини 16. века као активни на венецијанском тржишту истицали су се муслимански и јерменски трговци, који су доносили замбелот (итал. *zambelotto*), штоф од камиље или ангорске длаке. Ова роба произвођена је у многим анадолијским местима, а водећи занатски центар у коме је настајао овај производ била је Анкара. Вероватно су се многи трговци специјализовали за трговину овом робом, па су у венецијанским изворима навођени као „замбелотијери” (итал. *zambelottieri*) – продавци замбелота. Осим њих, у Венецију су долазили и трговци из османског Клиса, Метонија, Коронија и других места која су се налазили на граници између венецијанских и османских територија. У изворима се наводе и трговци из Анкаре, Токата, Алепа и Једрена. Неки од њих уз своје име имају епитет „хаџи”, што је показатељ да су ишли на ходочашће у Меку, а у Венецији су трговали и припадници султанових војних гарди „солак” и особе с титулом „аге”. Најцењенији и најбогатији трговци с разгранатим међународним контактима који су послове водили из свог места називали су се „хоџа” (тур. *havaca*) или *matrabaz*, док су изрази *tüccar* и *bazırgan* такође означавали богате трговце који су због робне размене путовали у важна трговачка места (Inalcik, 1969: 98, напомена бр. 4). Велики број трговаца носи титулу „баша” што је знак да се радило о угледнијем и имућнијем грађанину (Škaljić, 1969: 122). Као активни у робној размени с Венецијом били су и трговци из разних крајева османског Балкана, па се у венецијанским изворима могу наћи трагови пословања трговаца из Сарајева, Мостара, Бања Луке, Београда, Призрена, Новог Пазара, Скадра, Драча, Тиране и Елбасана (Kafadar, 1986: 191–217; Lucchetta, 1997: 133–146).

2.4. Трговина у доба венецијанско-османских ратова

Одвећ несигурни путеви на којима су претили напади пљачкаша у годинама ратовања постајали су опаснији за трговце који су долазили на страну територију надајући се заради и успешној робној размени. Венецијанско-османски ратови били су можда и највећи непријатељи трговине јер је због њих била смањена радна снага, па је долазило до пада пољопривредне производње, затварања трговачких лука и застоја робне размене у пуном капацитету. Страх је чинио да трговци зазиру од преласка границе, а као последица тога био је смањен увоз намирница у места под венецијанском управом, где је владала немаштина и глад јер су становници живели само на основним локалним производима. Некада доста посећене од стране локалних и страних трговаца, у време рата претоварне луке постајале су пусте и попримале су потпуно другачије рухо од оног које су имале у пуном јeku трговине, редовних долазака трговачких каравана и бродова. Ипак, сваки период сукоба доносио је нова искуства, проблеме и начине на које су исти решавани, другачије методе за одржавање трговине у време непријатељских односа и оживљавање исте након ратова.

Већ на самом почетку венецијанско-османских сукоба трговачки послови су трпели. Премда ратови нису отпочињали без повода и претходних догађаја који су их најављивали, нико није могао да предвиди у ком тренутку ће непријатељски односи да кулминирају, а ситуација постане неповољна за трговце који су се налазили на територији супротстављене земље. Такође, њихов положај могао је да буде промењен као резултат одмазде. Осим што су у првој години избијања Другог венецијанско-османског рата (1537–1539) власти у османској престоници постале нетрпељиве према присутним венецијанским трговцима одузевши им њихову робу, због новонастале ситуације издате су наредбе и за заустављање венецијанских бродова (Станојевић, 1970: 54). У складу с овом одлуком, венецијанска власт је 1537. године донела сличне наредбе за опхођење према османским трговцима на територији Републике. Одлучено је да буде одузета и инвентарисана сва роба муслиманских, јеврејских и других османских поданика која пристигне у Венецију.

Агенти који су поседовали нешто од њиховог капитала морали су да га предају венецијанским службеницима. На корист локалног становништва, у ионако финансијски тешком периоду због рата, Венеција је одлучила да одузету робу искористи у сврхе исплате свих дугова које су венецијански трговци потраживали од османских (Поповић, 1986: 64). Као поморска и трговачка сила на Јадрану Венеција је надзирала све пловидбе морем, па је у овом рату демонстрирала своју надмоћ над Дубровником. С тенденцијом да укључи дубровачку флоту у борбу против османске силе, венецијанска власт је 1537. године бранила Дубровчанима да одлазе у османске луке, претивши одузимањем сваког товара који буде пронађен на њиховим пловилима (Станојевић, 1970: 58–59).

Неретко су трговци постајали таоци и у таквој ситуацији остајали дуже време док преговарање њиховог ослобођења није уродило плодом, што је био случај у време Кипарског рата (1570–1573). Као и у претходном рату, најпре су Османлије на почетку сукоба заробиле баила и венецијанске трговце у Истанбулу, због чега су власти у Венецији донеле одлуку да поступе на исти начин. Вероватно је искуство из протеклих ратних година показало да је размена заробљеника један од најбољих начина да Венеција издејствује ослобађање својих поданика. Имајући то у виду, Сенат је 1570. године наредио да се заробе сви османски поданици присутни у Венецији, а да се њихова роба заплени и склони у магацине (Preto, 2010: 78–79). Ово се без преседана односило на муслиманске и немуслиманске трговце и њихов капитал (итал. *le persone di turchi, hebrei levantini, et altri sudditii turcheschi et cavedali loro*). Другом уредбом, која је донета само четири дана након претходне, чланови Сената одлучили су да из ове наредбе изузму османске поданике хришћанске вероисповести (ASVe, Senato, Deliberazioni, Mar (=SDM), Mar Registri, reg. 39, cc. 118v–119: 6. 3. 1570; 11. 3. 1570; Поповић, 1986: 65). Разлог за измену ове одлуке није наведен, али је од значаја будући да представља измену која је указивала на стабилније одвијање венецијанско-османске трговине у време ратних сукоба. Ни остали османски трговци који су били заробљени нису дуго остали у неповољној позицији. Најпре су били под надзором у баиловој кући у

Канаређу¹², а у марту 1571. године добили су повраћај једног дела свог капитала у вредности од 10 дуката по трговцу „за њихове потребе”. Већ у априлу исте године дозвољено им је да наставе да се баве трговином. Ово је вероватно био резултат узајамног договора јер су у ово време и венецијански трговци стекли слободу у Истанбулу (Segredo-Berchet, 1860: 24; Поповић, 1986: 65; Preto, 2010: 79).

По завршетку Кипарског рата трговина између Венеције и Османског царства могла је да отпочне своје ново поглавље стварањем бољих услова за обнову и учвршћивање старих веза. Наступио је период дугог мира који је трајао до 1645. године, и за време којег је дошло до опоравка локалне економије, а трговина је поспешивана ниским ценама производа који су долазили са босанских и српских тржишта (Paci, 1971: 14). Од почетка мира главна лука за робну размену између Венеције и Османског царства налазила се на ушћу реке Неретве (Габела). За њено функционисање старао се Даниеле Родригез, али транспорт робе није био безбедан због честих напада ускока (Станојевић, 1970: 96–97). Напредак у трговачким везама најавило је отварање сплитске скеле 1592. године, чији је рад био угрожен убрзо након првих знакова сукоба који су нагостили Кандијски рат (1645–1669). Већ почетком 1645. године Порта је издала забрану трговине с далматинским градовима (Станојевић, 1970: 203). У једној претоварној луци попут сплитске у којој су проток робе, саобраћање каравана и бродова представљали вреву свакодневнице, почетак ратног периода донео је неуобичајену пустош. Док су извештаји кнеза и капетана Сплита у плодноним годинама ове скеле Венецији доносили добре вести о количини робе утоварене на трговачке галије и пристизању нове из Босне, 1646. године стигла је лоша вест о њеном потпуном престанку рада као последици непријатељских односа (итал. *la scalla è rotta segno à ostilità*). Османски царински службеник (емин) напустио је своју тамошњу службу због чега дванаест дана заредом ниједан караван није пристигао у Сплит. Након што су из луке послате три фрегате¹³ с робом, у лазарету није преостало ништа за нове пошиљке, а трговци су се преоријентисали на дубровачку луку где су утоваривали робу за Венецију (ASVe, SDR, Dalmazia, f. 51: 17. 6. 1646). Супротно претходним

¹² Канаређо (итал. *Canareggio*) је један од шест сестијера (итал. *sestieri*), делова на које је подељен град Венеција. Видети мапу бр. 1.

¹³ Фрегата је брод с једним јарболом, ниском крмом и 6–12 весала (Tenenti, 1967: 154).

ратовима, који су бележили затварање и надзирање трговаца са османске територије, почетак новог рата трговци су дочекали нешто мирније. Када је затворена сплитска скела исте године је онемогућено да се трговачки саобраћај одвија на начин на који је годинама уназад успешно функционисао, свим османским трговцима који су се у том моменту налазили у Венецији обезбеђен је повратак преко Сплита у родно место. Група од четрдесет троје трговаца укрцала се са својом робом на један брод за Сплит, где их је у децембру 1646. године дочекао кнез и капетан. Можемо само да претпостављамо да је овакво поступање с трговцима био резултат узајамно постигнутог договора, с обзиром на примере из претходних ратова. Ипак, кнез и капетан Сплита имао је извесне недоумице око поступања с робом пристиглих трговаца за коју није добио никакво упутство. Вероватно због претпоставке да ће роба бити одузета, одлучио је да сачека наредбу генералног провидура у Задру, одбивши да је преда емину који га је с тим захтевом посетио. Овом приликом османски цариник изнео је своја убеђења да ће доћи до покретања трговине јер су у Сарајеву товари робе спремни за слање (ASVe, SDR, Dalmazia, f. 51: 17. 12. 1646).

Да до овог обећања није дошло, а транспорт робе преко Сплита скоро у потпуности замро, види се из уредбе коју су венецијанске власти донеле наредне године. Увидевши да затварање сплитске скеле може да доведе до потпуног прекида трговине са Османским царством и угрози венецијанску економију, Сенат је 1647. године донео одлуку да се османским трговцима дозволи долазак у Венецију преко Дубровника (Станојевић, 1970: 296–297). До тог момента, венецијанска власт се свим силама трудила да одврати османске трговце од коришћења ове и других лука на Јадрану изузев сплитске скеле. С тим циљем је 1591. године у Венецији уведена посебна такса на транспорт робе преко Дубровника, Љеша и Неретве (итал. *mezzo noli*). Будући да је почетак Кандијског рата донео затварање скеле у Сплиту, ове мере више нису биле повољне за Венецију. Како би приволела османске трговце да долазе преко Дубровника, венецијанска власт је 1662. године наредила да се поменута такса укине (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 115: 20. 1. 1591. m. v; 23. 7. 1685). Ипак, Дубровчани су решили да стану на пут венецијанској намери да преко њене луке одржавају

трговину са Османским царством. Да би то постигли, донели су нове царинске уредбе, неповољне за Венецију због чега су и сви венецијански трговци морали да напусте тржиште у Дубровнику (Станојевић, 1970: 296–297).

Упркос свим напорима, други проблеми који су настали у време Кандијског рата реметили су робну размену. Хајдуци су вребали караване на рути од Босанског ејалета до Дубровника, пљачкали трговце и спутавали њихов прелазак на венецијанску територију. Прве мере против њих Венеција је предузела 1663. године, али су се њихове пљачке наставиле и у наредним годинама, па су у борбу против њих били укључени и венецијански ректори Задра и Котора. Генерални провидур Задра је 1665. године наредио хајдуцима да врате сву робу коју су одузели трговцима са територије Босне. Овакве наредбе долазиле су подједнако од Сената и ванредног провидура Котора који су претили хајдучким харамбашама. Како би се овим нападима стало на пут, венецијанска власт издавала је дозволе за четовања и казне за сваки опљачкан караван (Станојевић, 1970: 280).

Након што је 1667. године транспорт робе преко Дубровника у потпуности прекинут због земљотреса, родила се идеја о усмеравању трговине ка скели на реци Неретви (Станојевић, 1970: 297). Ово су подржали босански трговци који су у Дубровнику трпели велике издатке за превоз, због чега су били спремни да претовар робе врше на неретљанској скели. Како би се приправно приступило преговарању, венецијански Сенат задужио је генералног провидура да процени „став Османлија, намеру османских службеника и овлашћења која добијају од Порте” (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 96, fasc. N° 160: 18. 7. 1667). Већина трговаца који су се тада налазили у Венецији била је решена да слободним бродовима отплове ка Неретви. Остали су желели да сачекају одлуку Порте и поступе у складу с њом (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 96, fasc. N° 160: 18. 7. 1667). Рад ове скеле био је кратког века јер је, интервенцијом Дубровчана, затворена 1668. године након прве пловидбе (Станојевић, 1970: 297).

Робна размена између Венеције и османског Балкана у време Кандијског рата одвијала се и преко скеле у Драчу, а првенствено су овим путем у Венецију долазили православни албански трговци (итал. *mercanti Greci Albanesi*). Да би се обезбедио проток робе преко ове луке, у круговима венецијанских сенатора

владало је мишљење како је неопходно реаговати при сваком неоснованом нападу на бродове који су из ње полазили. Истичући да ниједан брод из Драча није нарушио ред који Венеција контролише у Јадрану, наређено је да се исправи неправда почињена над једним драчким трговачким пловилом које су венецијански поданици одвели у Котор. Овај брод није носио робу за Венецију већ пет стара (итал. *staiò, staro*)¹⁴ соли за Скадар, али је Магистрат за трговину инсистирао на реституцији пловила, сматрајући да се на овај начин нарушава поверење албанских трговаца. Драч је у ово време био једина лука преко које су османски трговци могли слободно да шаљу робу за венецијанску престоницу, плаћајући знатно мање таксе од оних у Дубровнику (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 96, fasc. N° 160: 6. 8. 1667).

Последице сукоба једно време осећале су се и након што је рат био завршен, па трговина није могла одмах да буде успостављена. За поновно отварање сплитске скеле било је потребно извршити извесне обнове и обавити преговоре с османским представницима. То је изискивало учешће више магистратура и службеника, који су били задужени за поновно успостављање трговачког саобраћаја. Баило у Истанбулу виђен је као кључна личност задужена за дипломатске разговоре с Портом. Свој допринос требао је да пружи и генерални провидур у Задру, како би се отклонила свака препрека за отварање скеле (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 162: 9. 7. 1670). Било је потребно вратити у службу све функционере задужене за рад лазарета и наплату царине, а који су у време рата били распуштени. Нови приор лазарета одабран је 1670. године, а долазак новог емина чекао је на одлуку босанског паше (D'Alborton Vitale, 2000: 265; Traljić, 1962: 342–343).

Комуникација с османским трговцима била је подједнако од значаја за решавање проблема који су стајали на путу обнови рада скеле. Неколицина муслиманских трговаца из Босне, заједно с једним искусним трговцем који је тридесет пет година пословао у Венецији, уложили су 1670. године молбу поводом покретања рада ове претоварне луке. Том приликом замолили су венецијанске власти за помоћ, јер су се налазили у немилости босанског паше који је желео да их

¹⁴ Стар је мера за тежину суве масе. Њена вредност се разликовала од места до места, а у Венецији је износила 83,31 литре (<https://www.treccani.it/vocabolario/staiò/>, погледано 20. 12. 2021).

спречи да оду у Сплит. Предности транспорта робе преко Сплита видели су у малим таксама које су плаћали само емину при овој скели. С друге стране, на путу до Дубровника у ратним годинама дажбине су узимали најпре босански и херцеговачки паша, а затим су морали да плате царину у Новом и Дубровнику, уз посебне наплате које је вршио и емин на Плочама. Завршетак рата пробудио је наду овим трговцима да ће поново бити успостављен стари царински систем који је био на снази пре избијања сукоба, као и да венецијански дужд неће дозволити увођење нових намета који би угрозили транспорт робе преко Сплита (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 186: 9. 7. 1670; 18. 11. 1670).

Да је венецијанско-османска трговина била теже одржавана у време трајања Кандијског рата показује и извештај Магистрата за трговину 1670. године, о потреби обнове фондака за муслиманске трговце. Ово преноћиште налазило се у лошем стању јер је „двадесет пет година било некоришћено” (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 186, fasc. N° 113: 2. 12. 1670). Овај податак можемо да схватимо као доказ да муслимански трговци нису долазили у Венецију у годинама овог сукоба, али и да је неколицина своје коначиште можда проналазила код блиских сарадника у скровитијим становима и безбеднијим условима.

Ратне године не указују увек на уништавање или стагнацију трговине већ и на способност прилагођавања, изналажења нових путева, начина за обртање капитала и пренос робе између две зараћене стране. Ништа мање од претходних ратова нас овоме не учи наредни сукоб између Венеције и Османског царства, Први морејски или Велики бечки рат (1683–1699). У првој години сукоба, у фондаку за муслиманске трговце налазило се двадесеторо трговаца од којих је једна половина била пореклом из Босне, а друга из албанских крајева (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 161, c. 363: 23. 2. 1683). Након што су сукоби отпочели сплитска скела је с потешкоћом радила највише годину дана, па је за то време и емин био присутан како би сакупио све таксе од трговаца који су долазили. Ипак, њено затварање било је извесно, па је 1684. године предложено да се трговина настави преко Котора где је било могуће доносити робу „с целе албанске обале и босанских места” (итал. *da tutta l’Albania e della Bossina*). Иако се чинила као

једини повољан избор, пловидба трговачких бродова који су полазили из ове луке није деловала безбедно. Њих су свакодневно угрожавали топови који су се налазили у Новом, а успут им претиле улцињске фусте. Да би бродови били заштићени предложено је да им се обезбеди једно наоружано државно пловило као пратња. Велика жеља да се настави функционисање транспорта робе преко ове скеле произилазио је из наде да у том случају османски трговци не би напустили венецијанско тржиште. Међутим, изостанак османског цариника у Котору био је највећи проблем због којег су подједанко муслимански и немуслимански трговци одбијали да дођу у ову скелу. Примећен је јако мали проток робе преко Котора, недовољан да одржи трговину са османским територијама, док је у потпуности изостајао извоз венецијанских вунених и свилених тканина (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 146: 26. 8. 1684; 28. 9. 1694).

Венецијанске магистратуре виделе су потребу за превозом робе и преко других лука. Како би трговачка размена с османском територијом била оживљена, Сенат је одлучио да одабере једну особу и задужи је да заустави проток добара која из Дубровника одлазе за Анкону. Као довољно искусан и компетентан за овај посао виђен је трговац Рајмондо Мондини који се из Дубровника вратио након успешно обављеног задатка. Већ у јулу 1685. године из ове луке у Венецију стигло је пет бродова с товаром од 3073 свежња (итла. *collo*)¹⁵ робе међу којима је било воска, коже и разних других сировина (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 146: 22. 3. 1685; 3. 7. 1685). Османски трговци наставили су да преко ове луке долазе у Венецију, па је исте године неколицина хришћанских трговаца (итал. *mercanti Christiani Sudditi del Turco*) затражило права која су имали у претходном рату. Између осталог, захтевали су да буду ослобођени таксе на робу увожену преко Дубровника (итал. *mezzo noli*) која је у време претходног рата била укинута (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 115: 23. 7. 1685).

До осетног преокрета дошло је када је Венеција освојила Царине, скелу која се налазила у близини Требиња, и која је представљала гранични прелаз између

¹⁵ *Collo* или свежањ у општем значењу представља свако паковање робе. Свежањ је и бала (*balla*). Када се користи у значењу специфичне амбалаже онда свежањ – *collo* – представља пакет робе умотане у платно или неку другу тканину. Разлика између бале и свежња је у роби за коју се користе. Бала је увек већи свежањ. Не пакује се свака роба у бале, већ само вуна и роба којој није потребна чвршћа амбалажа (Tomaseò, 1838: 180).

Дуборвника и територије османског Балкана. У априлу 1690. године одлучила је да затвори ову скелу, подигавши три куле на Царинама и блокиравши Дубровчанима пут ка балканским територијама. Дубровачки извештаји показују да је овај венецијански подухват нанео велику штету њиховој трговини, што је и била намера с крајњим циљем да се проток робе са османског Балкана у потпуности усмери ка венецијанским лукама. Упоредо с овим отпочета су преговарања о отварању Новске скеле која је такође требала да послужила у те сврхе. Вођени су преговори с требињским бегом зарад бољих услови пословања османских трговаца. Захтев који је био на првом месту тицао се заштите каравана, а тражено је и да се трговцима допусти да своју робу продају на тржишту по сопственом нахођењу након одржаног карантина (Станојевић, 1970: 411–412; 1986: 95).

Када се, захваљујући утицају Дубровчана, отварање Новске скеле показало неуспешним (Станојевић, 1970: 412), било је потребно пронаћи начин да трговци са територије османског Балкана слободно превозе своју робу Јадраном, па је предлог за отварање скеле на реци Неретви био прихваћен. Француски амбасадор у Истанбулу Ђовани Милио прихватио је отварање конзулата у Габели како би неутрална држава водила ову претоварну луку. Већ уочи претходног рата предлагано је да се ова претоварна лука отвори, па је 1693. године идеја поново оживела с истим циљем да се обезбеди што већи проток робе између Венеције и балканских делова Османског царства. Њена предност виђена је и с географске стране, јер је Габела са својим положајем на обали реке Неретве била погодна за мање бродове због залива чија се дубина ближе мору смањује. С друге стране, њене мане су се темељиле на томе што је Габела била неутврђено насеље које није поседовало магацине за робу, нити места за одржавање контумаца, а постојала је и стрепња да ће она отежати поновно отварање сплитске скеле када дође до склапања мира (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 146: 14. 3. 1693). Већ наредне године скела на Габели је функционисала и неколицина босанских трговаца (итал. *mercanti Bossinesi*) дошло је преко ње (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 115: 8. 5. 1694).

Без обзира што су се неки покушаји отварања нових претоварних лука у Јадрану показали као мање успешни, робна размена стално се одвијала преко Рисна. Ова лука имала је велики привредни значај за Боку Которску и након што су

је Венецијанци освојили 1687. године омогућавала је трговину с околним територијама. Херцеговачка племена су у највећој мери користила Рисан за извоз сира, сувог меса, коже, воска и вуне. Будући да је Венецији био циљ да се рад ове скеле одржи, ванредни провидур је 1692. године интервенисао у сукобу херцеговачких и црногорских племена како њихове размирице не би угрозиле проток робе. Каравани који су долазили до Рисна били су великих размера и привлачили су бројне пљачкаше. Никшићани су били доста активни у преносу робе ка овој скели, па су захтевали заштиту од Венеције, претећи да ће преусмерити караване ка Подгорици. Упркос овој опасности рисанска скела у време Првог морејског рата остала је „једна од најмоћнијих полуга сарадње Венеције с херцеговачким, црногорским и брдским племенима” (Станојевић, 1970: 408–411).

По избијању рата између Венеције и Османског царства био је отежан прелазак преко границе. Све привилегије гарантоване мировним уговорима, укључујући и право на личну безбедност османских трговаца, престајале су од тада да важе. То је значило да су сви османски поданици на венецијанској територији виђени као представници непријатеља, па је боравак у Венецији могао бити опасан по њих. У корак с покушајима да се јадранске луке обезбеде за робну размену ишли су и напори да се осигура живот трговаца који увозе робу у Венецију. У те сврхе издавана су посебна документа – пасоши (итал. *passaporto*). Историографија бележи појаву разних врста пасоша на Медитерану још од времена средњег века. Уколико су издавани једној особи из стране државе, попримали су облик јемства сигурности (лат. *salvus conductus*, итал. *salvacondotto*). Ова врста документа представљала је исправу која је трговцима омогућавала прелаз границе, боравак и трговину на непријатељској територији без животне угрожености (Bognetti, 1933).

Да ли су османски трговци добијали пасоше за робну размену у Венецији за време свих ратова који су се одвијали од 16. до 18. века? Иако прве сачуване податке о овој пракси налазимо у венецијанским изворима тек из времена Првог морејског рата, не значи да у годинама које су му претходиле османски трговци нису добијали ове исправе. Сачувани извори за ратне период пре овог упућују на закључак да су трговци чешће слали своју робу и уговарали купопродаје преко

својих представника, а да су у нешто мањем броју наставили и лично да долазе у Венецију. Пасоши који су издавани османским трговцима у годинама Првог морејског рата доказ су о њиховој активности у Венецији и значајан показатељ да су венецијанске власти стално тежиле изналажењу начина да трговина са Османским царством не трпи тешке последице у време сукоба.

Да ли су пасоши насловљавани на једну или више особа? Међу венецијанским службеницима Магистрата за трговину владало је мишљење да није практично издавати појединачне пасоше сваком трговцу. Због овога долазило би до додатног успоравања трговине и беспотребног чекања на утоваривање робе до пуног капацитета пловила јер нису сви трговци у исто време могли да поседују ове исправе потребне за полазак (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 161, cc. 140–141: 2. 4. 1685). Због овога су колективни пасоши виђени као боље решење, али то не значи да они појединачни нису издавани. Да би сваки од ових докумената био важећи, венецијански службеници обавештавали су надлежне за поморску контролу. На првом месту генерални провидур оружја (итал. *Provveditore generale degli Armi*), а затим и други службеници, морали су да поседују информације о томе за кога треба да се побрину и обезбеде сигурну пловидбу (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 146: 20. 1. 1684. m. v.).

Уколико би почетак сукоба затекао османске трговце у Венецији, они су могли да затраже исправу за безбедно путовање у другу луку. Тако је двадесеторо босанских и албанских трговаца 1683. године, уочи избијања Првог Морејског рата, затражило дозволу да се упуте у Драч и Дубровник с робом коју су купили у Венецији. Вероватно у први мах нису сви успели да пронађу пловило на коме ће напустити Венецију, јер је 1684. године у граду остало још неколицина босанских и албанских трговаца исламске вероисповести (итал. *mercanti Turchi della Bossina et Albania*). Након што су пронашли један петакио (итал. *petachio*)¹⁶ и уговорили превоз њиме, уложили су нову молбу за пасош који ће им омогућити да безбедно пођу из Венеције (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 161, c. 363, 370: 23. 2. 1683; 8. 4. 1684). Ако су трговци желели да дођу у Венецију у време трајања рата најчешће су прво писали свом сараднику или заступнику који би се, затим, заложио

¹⁶ Тип трговачког брода широког округлог трупа с 2–3 јарбола.

за њих код венецијанске власти. Молбу за добијање пасоша одобравао је Сенат, након чега је венецијански дужд издавао дукал (указ) на ову одлуку, док је сам документ настајао у канцеларији Магистрата за трговину. Дукал је био од велике важности и гарантовао је османским трговцима да је пасош издат уз дозволу највиших инстанци у Венецији. Стога није било необично што су трговци одбијали да дођу у Венецију уколико одлука о њиховој сигурности није озакоњена овим указом (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 161, cc. 140–141: 2. 4. 1685).

Не поседујемо податке о томе како су османски трговци бирали особе посредством којих су прилагали захтев за издавање пасоша. Свакако је најлогичније претпоставити да се радило о дугогодишњим сарадницима, комисионарима или познаницима, а такве особе могле су и више пута да се залажу код венецијанских службеника за издавање пасоша. Један трговац је свог заступника најпре контактирао путем писма у којем га је обавештавао о својој намери да допутује у Венецију с робом. Тако је Венецијанац Рајмондо Мондини у децембру 1684. године добио писмо од сарајевског трговца хаџи Сулејмана, сина хаџи Хабибе (Aggi Suliman d'Aggi Abib Turco), у којем га је у своје и име још тројице трговаца замолио за помоћ ради добијања ове исправе. Његов захтев Мондини је проследио венецијанској управи која је дала одговор у јануару 1685. године, након што је Сенат одлучио да сарајевском трговцу обезбеди овај документ (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 162, cc.72–73: 15. 12. 1684; CSM, Seconda serie, b. 146: 20. 1. 1684. m. v.). Стиче се утисак да је Рајмондо Мондини због своје сарадње с османским трговцима и других искустава више пута у време Првог Морејског рата био ангажован као посредник између венецијанске управе и трговаца. Неколицини трговаца 1685. године био је пратња у путовању из Венеције у Дубровник. Требало је да се исте године врати у Венецију заједно с османским трговцима, али пошто Мондини није био послат с дукалом, трговци су страховали за своју безбедност и нису хтели да пођу (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 161, cc. 140–141: 2. 4. 1685). Наредне године у канцеларију Магистрата за трговину дошао је трговац Исмаил-челебија Каваф из Сарајева (Ismail Celebi Cavaf Turco di Seraglio), који је посредством Мондинија уложио молбу за одлазак из Венеције. Сарајевски трговац је овом приликом затражио пасош (итал. *passaporto di sicurezza*)

који ће му пружити безбедност, како за њега, тако и за његову робу (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 162: 28. 4. 1686).

Будући да је венецијанска служба сматрала колективне пасоше практичним за брже одвијање трговине, о њима често наилазимо податке у надлежним канцеларијама. Вероватно су 1684. године браћа Брњаковић поднела један такав захтев у своје и име неколицине босанских трговаца. Иако се изричито не наводи врста документа, претпостављамо да се њихова молба односи на добијање ове исправе будући да су у њој изразили забринутост због потенцијалних напада Морлака и затражили заштиту. Наредне године муслимански трговци из Босне добили су пасоше како би преко Задра могли да обаве трговину уз гаранцију да их неће напасти венецијански поданици (Mayhew, 2008: 250–251). Тројица трговаца, Курт Јусуф из Бара, Бајрам из Тиране и Јусуф из Скадра (Curt Giassuf da Antivari, Bairam da Tiran, Giassuf da Scutari d'Albania), приложили су венецијанском дужду 1695. године молбу за пасош као вид заштите „њиховог живота и робе” на путу из Венеције (ASVe, CSM, Prima serie, Suppliche 1695–1699, b. 419, fol. N° 363: без датума; CSM, Prima serie, Risposte, b. 165, cc. 46–47: 21. 6. 1695).

Република је издавала и групне пасоше за бродове којима су османски трговци долазили у Венецију. У том случају, генералном провидуру оружја и осталим службеницима морао је бити познат назив брода, као и сви трговци који су њиме долазили. Магистрат за трговину јавним прогласом објављивао је забрану свим државним представницима и венецијанским бродовима да нападају или на било који начин узнемиравају заштићено пловило. Ово је био случај с бродом „Краљ Давид” (Rè David) на који се 1685. године укрцало осамнаесторо османских трговаца са шесторицом слуга¹⁷ (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 162, c. 111: 21. 2. 1684. m. v.).

Издавање пасоша османским трговцима настављено је и у каснијим годинама рата. Чланови Магистрата за трговину који су издавали ова документа

¹⁷ Наведени трговци су Хусеин-челебија (Cusein Celepi), Арза-хоџа (Arza Ogia), Мустафа Алус (Mustafà Alus), Хусеин Јакџаци (Chusein Jachiazi), Хусеин-хаџи ? (Chusein Caglia), Али-челебија (Ali Celepi), Ибрахим-челебија (Ibrain Celepi), Синан Сархош ? (Sinan Saros), Ибрахим-челебија (Ibrain Celepi), Арза-баша (Arza Bassa), Сеф-челебија (Sef ? Celepi), Кујуч Мустафа (Chuiuch Mustafà), Асли Куса (Asli Chusa), Бало-челебија (Balo Celepi), Муарен-челебија (Muaren Celepi), Мустафа Сахир (Mustafà Sahir), Мехмед Дервиш (Meemet Dervis), Мустафа-челебија (Mustafà Celepi) (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 162, c. 111: 21. 2. 1684. m. v.).

трговцима 1695. године приликом настанка једне овакве исправе подсетили су да је ово био обичај у току читавог Првог Морејског рата и да су њихови претходници следили упутства од Сената годинама уназад (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 165, cc. 46–47: 21. 6. 1695). Осим што указују на администрацију која је пратила трговину између Венеције и османског Балкана у време ратних година, издавање ових пасоша трговцима доказује и на који начин је робна размена одржавана живом упркос препрекама које су сукоби могли да поставе.

Вероватно су ове исправе знатно олакшале долазак османских трговаца на венецијанску територију, а о томе сведочи и њихово присуство у коначишту за муслиманске трговце у последње деценије ратовања. Супротно претходном рату, када је ово коначиште било празно, у време Првог морејског рата трговци су становали у њему, а у највећој мери били су пореклом са османског Балкана. Једанаест извештаја надзорника фондака бележе имена трговаца који су долазили у Венецију у периоду од 1693. до 1697. године. Оваква врста извештаја сачувана је само за овај период и не садржи друге податке осим имена трговаца, информације када су дошли у Венецију, када су је напустили и коју робу су донели са собом. Тако су 1693. године у фондаку¹⁸ за муслиманске трговце (итал. *Fondaco dei Turchi*) пристигла четворица трговаца из Каваје (место југоисточно од Драча) и један из Сарајева, а наредних година долазили су трговци из Босне, Скадра, Тиране, Драча и Тернова (*Terra Nova*)¹⁹. Према извештајима који су сачувани, двадесет пет трговаца ноћивало је у фондаку за време трајања овог рата (ASVe, CSM, Prima serie, *Diversorum*, bb. 349, 350, 351: 9. 5. 1693; 25. 9. 1693; 11. 1. 1693. m. v.; 14. 5. 1694; 19. 2. 1694. m. v.; 15. 4. 1695; 30. 9. 1695; 23. 2. 1696. m. v.; 7. 1. 1696. m. v.; 22. 8. 1697; 16. 9. 1697; 20. 11. 1697). Према су регулације фондака од 1762. године обавезивале надзорника да извештава Магистрат за трговину о проблемима везаним за боравак муслиманских трговаца у овом коначишту, њиховим доласцима

¹⁸ Фондако за муслиманске трговце је место где су ови трговци ноћивали. О њему ће бити речи у наредном поглављу.

¹⁹ Вероватно је место које се у венецијанским изворима јавља у облику *Terra Nova* заправо град Трново у Бугарској. Тома Поповић наилазио је на назив овог места у писмима фирентинског трговца Бартоломеа Борђанија поводом увоза кордована. Негде је транскрибовао ово место као Трново, а негде као Терново, не наводећи где се оно тачно налази (Поповић, 1984). У раду ћемо га транскрибовати као „Терново”.

и одласцима (ASVe, CSM, Prima serie, b. 966: 20. 9. 1762), могуће је да су оваква обавештења добила нову сврху у време ратних сукоба.

Последњи венецијанско-османски рат (1714–1718) није имао велике последице по трговину јер се одвијао на самој граници, далеко од обале и приморских места (Станојевић, 1970: 444). Ипак, у 18. веку су и други сукоби у којима Венеција није учествовала доносили потешкоће османским трговцима који су обављали робну размену на територији Републике. С почетком аустријско-османског (1787–91) и руско-османског (1787–92) рата, уз албанску обалу су се појавили руски гусари који су пљачкали трговачке бродове (Candiani, 2020: 48). У току ових сукоба, у Сплиту су 1788. године османски трговци (итал. *marcadati sudditi ottomani*) поднели захтев спедиционерима да се паковања робе која је њихова означи обележјима хришћанских трговаца из Сплита (ASVe, CSM, Prima serie, Lettere, b. 567: 28. 3. 1788). Она се у изворима помињу и као печати или марке (итал. *marca*) које су служиле за распознавање паковања робе. Премда ова пракса још увек није подробно истражена у науци, извесни симболи које су за ове печате користили немачки трговци били су предмет анализе из које је закључено да поједини поседују верске карактеристике. Хришћанску одлику имала су обележја с једним стубом који је на себи имао краке у виду крста, рибље кости или срца, уз које је често додаван и иницијал имена трговца (Varbon, 2005/6: 109–110). Вероватно су османски трговци уложили захтев да њихова роба буде обележена сличним маркама које носе хришћанску симболику. Страхујући да би ратови који су били у току могли да угрозе пренос њихове робе у Венецију, видели су овај поступак као неку врсту заштите (ASVe, CSM, Prima serie, Lettere, b. 567: 28. 3. 1788). Не поседујемо податке о одобрењу овог захтева, али можемо да посматрамо овај пример као покушај изналажења још једног у низу начина за несметано одвијање венецијанско-османске трговине, упркос ратовима који су је угрожавали.

* * * *

Потискивана као трговачка сила са источног Медитерана губитком територија свог поморског царства Венеција је своје напоре усредредила на

одржаваће трговине с балканским залеђем јадранских лука (Samardžić, 1983: 105–106). На то речито указује и одлука о оснивању сплитске скеле, у коју се на свом путу до Венеције сливала сва роба са османског Балкана и шире територије Османског царства. Остале луке на бокешкој и далматинској обали служиле су што као поморске станице, тако и као мање претоварне луке. У време венецијанско-османских ратова значај неких од њих био је појачан услед тежњи да се осигура пренос балканских сировина до Венеције. Конзуларни представници у трговачким центрима на османском Балкану одржавали су редовне пловидбе и добру сарадњу између османских и венецијанских лука. Ипак, нормална активност како венецијанских, тако и трговаца са османског Балкана, била је у свом пуном капацитету могућа након завршетка сваког ратног сукоба између Венеције и Османског царства, што је озваничавано потписивањем капитулација.

3. СТАТУС ТРГОВАЦА СА ОСМАНСКОГ БАЛКАНА У ВЕНЕЦИЈИ

Статус трговаца са османског Балкана био је дефинисан законима Венецијанске републике, па на основу уредби које су доношене од 16. до 18. века можемо да утврдимо која су права, обавезе и ограничења су имали за време боравка у Венецији. У складу с бројем извора који су сачувани у највећој мери могуће је реконструисати кретање и углед муслиманских трговаца у Венецији. Док извори најчешће бележена она лоша искуства, добре сарадње нису оставиле трага јер је робна размена обављана без проблема између два трговца, па тако и пријатељски односи с грађанима остају изван наших домета. За немуслиманске трговце не поседујемо подједнаку количину података о њиховим друштвеним активностима. Такође, не можемо да покажемо каква искуства су имали при сусретима с венецијанским грађанима мимо пословне рутине. Док су јеврејски трговци из Османског царства по узору на коначишта широм Медитерана почетком 16. века добили место у граду на коме су сви морали да ноћивају, за муслиманске трговце из Османског царства је оно основано крајем 16. века. Ситуација је била другачија за хришћанске трговце који су бирали место за ноћивање без утицаја венецијанске власти. Место на коме су становали у граду умногоме је могло да утиче на њихове контакте, заштиту коју су добијали, како они, тако и њихова роба. Иако због овога, с правне тачке гледишта, османски трговци нису имали уједначена права, решавање административних проблема и судских контроверзи није им било ускраћивано већ је било једнако доступно свима.

3. 1. Муслимански трговци у Венецији

Извори с почетка 16. века доста оскудно пружају податке о муслиманским трговцима у Венецији. Из њих не можемо сазнати много о томе како су се прилагођавали венецијанском окружењу, како је изгледала њихова свакодневица уочи обављања пословних обавеза, да ли су долазили у контакт с локалним становништвом које се није бавило трговином, која права и обавезе су имали у Венецији. Док они из прве половине 16. века не пружају одговоре на ова питања, познији откривају само проблеме које је њихово присуство у граду изазивало. Неколицина муслиманских трговаца је 1573. године скривала једног венецијанског слугу Зорзија.²⁰ Пријављено је да су отимали хришћанске дечаке, а вероватно су против њих подношене и друге кривичне пријаве пошто је 1574. године примећено да њихово понашање узнемирава градско становништво. Нажалост, није прецизније наведено о којим проблемима је реч, а који су током времена искрсавали (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, fasc. N° 1: 28. 10. 1574; Concina, 1997: 223; Rothman, 2012: 198). С више података о ноћивању и кретању муслиманских трговаца располажемо за последње године 16. века, па можемо донекле да реконструишемо њихов боравак у Венецији.

3.1.1. Оснивање коначишта

У првој половини 16. века муслимански трговци су становали у приватним кућама, гостионицама и унајмљивали собе код жена лаког морала (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, fasc. N° 1: 28. 10. 1574; Concina, 1997: 223; Rothman, 2012: 198). Власник једне гостионице у којој су трговци плаћали смештај био је Франческо де Деметри Литино, а она се налазила у оквиру његовог породичног дома.²¹ Чини се да искуство ових трговаца на таквим местима није било угодно.

²⁰ Зорзи (Zorzi) је био бугарског порекла. Према његовом сведочењу доспео је у Венецију тако што су га хришћани отели, након чега је прешао у ислам. Поново је био покрштен у граду да би затим постао слуга венецијанског племића Марка Фалијера, али су га муслимански трговци који су становали у једној гостионици вратили у исламску веру (Burke, 2006: 76–96; Rothman, 2012: 29–36).

²¹ Франческо ди Димитри Летино (Francesco di Dimitri Lettino) био је градски сенсал (посредник у трговини) пореклом са Крита и учествовао је у скривању венецијанског слуге Зорзија. Није познато

Ноћивање у приватним кућама и гостионицама није доносило сигурност, како њима, тако и њиховој роби. Искусивши негативне стране пребивања на оваквим местима за време Кипарског рата (1570–1573), неколицина муслиманских трговаца поднела је 1573. године захтев Сињорији²² да се једна кућа намени њима, по узору на начин на који је био организован боравак Јевреја у граду.²³ Ипак, тек после годину дана дошло је до озбиљнијег разматрања овог предлога, када га је Летино поткрепио аргументима да би се на тај начин трговцима пружио сигурност у граду и спречиле нелагодности које су грађани доживљавали годинама пре тога. Као узор навео је коначишта за стране трговце у Венецији и оне у којима су хришћански трговци ноћивали на Истоку (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, fasc. N° 1: 28. 10. 1574; Concina, 1997: 223; Rothman, 2012: 198).

Порекло оваквог смештаја за путнике изводи се из 5. века пре нове ере када су мање гостионице постојале дуж јонске обале, Фригије, Јерменије и Персије, а налазиле су се дуж путева, како би сви путници, трговци и ходочасници могли да се склоне на сигурно (Howard, 2000: 120). У античко доба оваква врста коначишта називала се „*randokheion*” и значила је „смештај за све пролазнике”. С временом давани су им различити називи који су варирали у зависности од географског простора на којем су настајали. Термин фондако почео је да се јавља на Медитерану у 9. веку у арапским изворима као „*funduq*” – коначиште за путнике, трговце и ходочаснике. Раширио се и на хришћанске територије Медитерана где су за њега коришћене латинизоване верзије – „*fonticus*” и „*fondaco*” (Constable, 2003: 120–121). У Египту су коришћени „*funduq*”, „*khan*” и „*wakala*”, у Сирији „*khan*”, док је у Турској у употреби био „*han*”. Термини каравансарај (*caravanserai*) и хан (*khan*) означавали су стајалишта с гостионицама дуж караванских рута. На балканском

из којих крајева Османског царства су били муслимански трговци који су боравили у његовој гостионици. Венецијанска власт је због поменутог догађаја посумњала у његову оданост хришћанству, па је 1573. године одговарао венецијанској инквизицији. Осим тога, оптужен је и за кршење закона који сенсалима брани да издају собе странцима. На овај начин угрозио је и порезни систем у оквиру којег је посебна такса наплаћивана угоститељима у Венецији за издавање смештаја странцима. Како су посредници у трговини због природе свог посла свакодневно долазили у контакт са странцима у граду, лако су могли да злоупотребе свој положај. Суђење Летину окончано је пресудом којом му је прописана казна од 200 дуката (Burke, 2006, 76–96; Rothman, 2012: 29–36).

²² Сињорија (*Signoria*) је представљала венецијанску владу. Чинили су је дужд, дуждеви саветници и водећи чланови Већа четрдесеторице (*Quarantia*) (Lane, 2007: 115).

²³ Гето за Јевреје у Венецији основан је 1516. године (Preto, 2010: 79; Ravid, 1987: 234; Burke, 2006: 88).

простору с доласком османске власти оваква здања оснивана су на путевима и у градовима. Међу њима су многи ханови попут Куршумли хана у Скопљу, Ташлихана и Морића хана у Сарајеву (Concina, 1997: 233). На Истоку су оваква коначишта постојала за венецијанске трговце почев од 13. века када је на периферији Алепа основан „велики фондако” (арап. *Funduk al-hass al-kabir*). Сличан је настао у Дамаску захваљујући договору између фра Ђовани Барбарига и султана Шабан ал-Ашрафа. До 1238. године венецијански трговци у Александрији имали су два фондака, од којих се један налазио испред рибље пијаце, што указује на његову локацију у непосредној близини луке (Concina, 1997: 92–100; Howard, 2000: 120–126). У 13. веку слична места за њих постојала су и у Акри и Тиру, а свима је заједничко то што су настали по узору на византијски модел грађевине с централним двориштем, складиштима и собама најчешће на два или три спрата (Howard, 2000: 121).

Оваква врсте смештаја у Венецији јавља се први пут у средњем веку, када је 1228. године основан фондако²⁴ за немачке трговце (итал. *Fondaco dei Tedeschi*). У њему су биле обједињене собе за ноћивање ових трговаца и складишта за чување њихове робе. Осим тога, у просторијама овог коначишта трговци су могли и да обављају преговарање, склапање уговора и купопродају (Hoffmann, 1932: 246). Састојао се од палате која је имала приземље и три спрата с централним двориштем у средини. За потребе његове управе венецијанска власт основала је посебну канцеларију Висдомина фондака за немачке трговце (итал. *I Visdomini del Fondaco dei Tedeschi*), која је формирала правила за његово функционисање и контролисала долазак немачких трговаца у Венецију (Уопштено о смештају за немачке трговце у Венецији у: Concina, 1997: 125–144; 152–217; Lupprian, 1978: 3–20; Barbon, 2005/6: 103–123; Hoffmann, 1932: 244–252; Thomas, 1874).²⁵

²⁴ У другим италијанским градовима фондако је кратко коришћен као назив за коначиште, па је тамо најчешће био синоним за магацин. С друге стране, у Венецији је „фондако” паралелно коришћен за здања са две различите намене: магацин за посебну врсту робе и смештај за стране трговце. Најпре се у 12. веку појавио *Fontego della farina* који је служио за складиштење брашна. *Fontego* је венецијански израз за *fondaco* (Concina, 1997: 145–152).

²⁵ Видети карту бр. 3.

Осим овога у Венецији су постојале и разне гостионице (итал. *osteria*)²⁶ у којима су ноћивали страни трговци и путници. Оваква места увек је испитивала Света канцеларија (итал. *Sant' Ufficio*), пошто су била виђена као стециште јеретика и као простори за размену њихових идеја. Гостионице попут „Аквила Нера” (итал. *Acquila Nera*) и „Леон Бјанко” (итал. *Leon Bianco*) у близини Ријалто моста стално су биле предмет оваквих провера због честих окупљања јеретика која су венецијанској власти била сумњива (Martin, 2004: 170–172).

У оваквим гостионицама у парохији Сантисими Ђовани е Паоло (итал. *Ss. Giovanni e Paolo*) и у зони Канаређо (итал. *Cannaregio*) муслимански трговци су око 1516. године изнајмљивали собе (видети карту бр. 2). У другој половини 16. века насељавали су зону око Ријалто моста, парохију Санта Марија Формоза (итал. *Santa Maria Formosa*), Сан Пјетро ди Кастело (итал. *San Pietro di Castello*), Сан Мартино (итал. *San Martino*) и Сан Северо (итал. *San Severo*) (Pedani, 2002a: 1003–1005). Не тако давни инциденти које су изазвали боравећи у приватним гостионицама остали су у сећању венецијанским представницима власти, па је Сенат 1575. године донео декрет којим је одобрено оснивање првог смештаја за муслиманске трговце у Венецији (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, fasc. N° 1: 16. 8. 1575). Потрага за палатом која би одговарала потрајала је пар година, и том приликом било је ангажовано више магистратура и затражени су савети драгомана (преводиоц) Микелеа Мембреа, а застој у планирању настао је услед епидемије куге (1575–1577) (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187: 16. 8. 1575).²⁷ Настављено је 1579. године када су у ово укључени и Летинови наследници и супруга (Concina, 1997: 224; ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187: 23. 1. 1578. m. v.; 16. 12. 1579; 17. 12. 1579).

Венецијанска власт одабрала је исте године гостионицу ал’Анзола/ал’Анђело (вен. *Osteria all’Anzolo*, итал. *all’Angelo*)²⁸ у парохији Сан

²⁶ Остерија (*Osteria*) је антички назив за место скромних размера које нуди смештај и храну, па је у Венецији коришћен за разне гостионице (<https://www.treccani.it/vocabolario/osteria/>, погл. 6. 3. 2022).

²⁷ Пореклом са Кипра, Микеле Мембре био је у служби Венецијанске републике од 1538. године, а од 1550. године је обављао функцију градског драгомана, до своје смрти 1594. године (Rothman, 2012: 183).

²⁸ Данас је венецијански топоним *de l’Anzolo* (према Тасинију, италијанизовано *dell’Angelo*) остао за улицу (итал. *calle*) која се налази у близини Ријалто моста, а у којој се вероватно налазила

Матио (итал. *San Mattio*)²⁹, као једино место на коме су муслимански трговци могли да изнајме собе (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187: 21. 1. 1618 m. v.). Она је постојала већ у 14. веку, када је више сличних гостионица отворено у парохији Сан Матио, познатих по слободној активности проститутки, а које су посећивали странци нижег друштвеног статуса (Cessi-Alberti, *Rialto*, 1934: 282–287; Concina, 1997: 228). У годинама након што је она постала коначиште за муслиманске трговце забележено је да су је највише користили албански и босански трговци (итал. *Nationi Albanesi e Bossinesi*) (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, fasc. No 1: 11. 12. 1620; CSM, Prima serie, Risposte, b. 145, c. 84 v–86 v: 11. 12. 1620). Чини се да је свеукупни закључак венецијанске власти био да се муслимански трговци ипак нису повиновали новом закону, па је 1608. године Магистрат за трговину упозорио Сенат на кршење донетих уредби (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187: 20. 3. 1608). Трговци из Истанбула и других анадолијских места су 1621. године наставили да одседају у приватним кућама (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, fasc. N° 1: 29. 3. 1621).

Верујући да је за решење овог проблема потребна већа палата, боља организација преноћишта и праћење кретања трговаца, чланови Магистрата за трговину у два наврата 1620. године предлагали су одабир веће зграде и то палате војводе од Фераре у парохији Сан Ђовани Деколато/Сан Ђовани дал Орио (итал. *San Giovanni Decolato/San Giovanni dall'Orio*).³⁰ Званично је у марту 1621. године Веће (итал. *Collegio*) донело одлуку да се предложена палата адаптира у фондако (видети карту бр. 3) за муслиманске трговце (итал. *Fondaco dei Turchi*). Истовремено донет је закон да сви муслимански трговци који долазе у Венецију смеју да ноћивају само у згради фондака (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, fasc. N° 1: 11. 3. 1621). Представници венецијанске власти издали су наредбу власницима

гостионица у којој су становали муслимански трговци (Tassini, 2001: 27). Зграда у којој се налазила ова гостионица уписана је у Наполеоновом катастру под бројем 9911 (Concina, 1997: 232, нап. 34).

²⁹ Парохијална црква Светог апостола Матеје у близини Ријалта подигнута је у 12. веку, а затворена и демолирана у 18. веку. Данас од ње није остао ниједан траг, али топоними попут *Calle di S. Matteo a Rialto* сведоче о постојању ове цркве у близини које се налазило прво коначиште за муслиманске трговце (Tassini, 2001: 400).

³⁰ У питању је била палата Палмијери да Пезаро (Palmieri da Pesaro), изграђена у венецијанско-византијском стилу, а која је некада била у власништву војводе од Фераре (Duca di Ferrara), тада као палата дужда Антонија Пријулија (Antonio Priuli, 1618–1623) (Concina, 1997: 236; ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187: 11. 12. 1620).

три гостионице да отпусте све трговце који у њима ноћивају (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, fasc. N° 2: 6. 9. 1621). Наредне године се број ових места који су се оглушивали о прописан закон повећао на петнаест гостионица (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, fasc. No 2: 3. 1. 1621. m. v.). Поново је 1631. године утврђено да муслимански трговци не одлазе у фондако, као и да им сенсали и даље пружају смештај (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, fasc. N° 3: 11. 3. 1631). Ово је био један од проблема с којима се Венеција у наредним годинама борила појачаном контролом зграде фондака.

Шта је све требало да поседује и како је изгледало једно коначиште за муслиманске трговце? На првом месту по важности био је положај овог објекта. Испрва је као један од добрих избора виђена кућа у парохији Сан Ђовани Кризостомо (итал. *San Giovanni Crisostomo*), у близини Ријалто моста, где су трговци и иначе изнајмљивали собе. Предност ове зграде била је њена мала удаљеност од градске тржнице, због чега би трговци могли за кратко време да дођу до ње (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 136, с. 117 v; с.126 r: 24. 11. 1578; 10. 3. 1579; CSM, Seconda serie, b. 187: без датума, 1579). Као нешто бољи избор виђена је и одабрана гостионица ал'Анзоло, пошто се налазила довољно близу трговачког центра града, али у забаченом делу, далеко од гужве и зоне Ријалта, која је представљала средиште градског живота Венеције (Concina, 1997: 228:232). Водило се рачуна да он поседује велики број просторија и пространих магацина за складиштење робе (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 135, с. 117 v: 24. 11. 1578; Concina, 1997: 226). Као добар избор виђене су зграде на обали канала које имају улаз с фундаментом (итал. *fondamenta*),³¹ доком за пристајање чамаца с робом где се врши истовар и утовар, па је зато и зграда фондака поседовала један такав док на Великом каналу (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187: без датума, 1579; Concina, 1997: 226). Драгоман Микеле Мембре сматрао је да ово место треба да заличи на

³¹ Фундамент је прилаз или док који се налазио на делу зграде на обали канала, а уједно је представљао и истурен део темеља те зграде. Порекло речи изводи се од глагола на итал. *fondare* што значи основати, утемељити. Овакав терен у приземљу поседовале су све палате венецијанских трговаца племића које су се налазиле на Великом каналу. Њихову карактеристику забележио је и Франческо Сансовино 1581. године у свом делу *Venetia città nobilissima et singolare*, записавши да су трговци на овом месту истоваривали робу по доласку кући како би могли одмах да је сместе у магацине који су се налазили бочно од лође (Concina, 1997: 236–237).

коначишта која су се налазила на Истоку. Трговцима је било потребно обезбедити приватност и сигурност, смањити прозоре са стаклима и ставити решетке на њих. Било је неопходно чувати чистоћу редовним изношењем смећа и одржавати бунар. За потребе хамама сматрао је потребним уређење пећи и праонице (Concina, 1997: 233–234).

Нису сви муслимански трговци видели одлуку о заједничком коначишту као погодност. Неколицина трговаца из Анадолије уложила је 1579. године жалбу венецијанској власти, у којој су објаснили како је за њих неприхватљиво да ноћивају на истом месту као и босански и трговци који долазе са грчких територија (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 135, c. 130 v: 21. 3. 1579). С друге стране, муслимански трговци из Босне и грчких територија предлагали су да се сагради ново здање довољно велико да у њему одвојено бораве трговци исламске вероисповести са различитих географских подручја (Concina, 1997: 229–230).

На ово је скренуо пажњу и драгоман Ђакомо де Норес³² када је 1621. године давао савете за организацију фондака. Према његовим упутствима фондако је био подељен на два крила од којих је једно било намењено босанским и албанским трговцима, а друго трговцима из Истанбула и других делова Анадолије. Вероватно је де Норес имао довољно искуства у раду с османским трговцима, па је свој предлог поткрепио објашњењем да су муслимански трговци са територије османског Балкана другачији по природи и обичајима од осталих трговаца исламске вероисповести. Исто је нагласио и за персијске трговце, сматрајући да им такође треба обезбедити одвојене просторије (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, fasc. N° 1: 29. 3. 1621). Из ових разлога су стављени преградни зидови у дневни боравак фондака и дуж обалског прилаза, као и у дворишту, да трговци не би могли бити посматрани од стране венецијанских грађана (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, fasc. N° 1: 27. 5. 1621). Такође, према савету овог драгомана, већи број соба био је намењен трговцима са османског Балкана, што указује на њихову повећану активност у граду. Фондако је имао два улаза и то на копну (*Salizada*³³ *del Fontego*)

³² Ђакомо ди Норес (Giacomo di Nores, 1594–1627) био је у државној служби Венеције од 1587. године, да би 1594. године био постављен на функцију градског драгомана (Rothman 2012: 183).

³³ „Салицада” (*Salizada*) је назив који се у Венецији користи за веће улице које су прве биле поплочане (Tassini, 2001: 568).

и обали канала (*Rio del Megio*), два бунара и степеништа с постављеним преградама. Горњи прозори окренути ка кућама венецијанских грађана требало је да буду постављени високо, а њихова величина смањена, док су прозори међуспрата и првог спрата морали бити опремљени решеткама.³⁴ Половина зграде која се налазила уз канал била је намењен трговцима Истанбула и Анадолије, а уз улицу налазиле су се просторије за трговце са османског Балкана. Одређено је да тринаест соба у приземљу и шест соба на спрату буду за муслиманске трговце из Истанбула и Азије, а девет соба у приземљу и седам соба на спрату за боравак босанских и албанских трговаца. Све собе су морале бити означене бројевима, зарад лакше евиденције и наплате најма (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, fasc. No 1: 27. 5. 1621). Према броју соба и просторија у којима су становали трговци, 1768. године, урађена је процена да фондако може да прими укупно 152 трговца (ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 372: 7. 6. 1768). Постојало је неколико купатила, а једна просторија прилагођена је као месџид, соба за молитве са зидом (*qiblah*) окренутим ка каналу према којем су се трговци оријентисали за време молитве. Био је једноставно уређен с неколико реченица из Курана које су биле исписане на његовим зидовима (Segredo-Berchet, 1860: 68; Concina, 1997: 239). Добра страна овог фондака била је његова пространост, велико унутрашње дворишта на отвореном и прилазни док на Великом каналу (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187: 11. 12. 1620).³⁵

3.1.2. Мере за уређење боравка трговаца у граду

³⁴ Необично је што је де Норес, говорећи о подели фондака, поменуо и одвојене просторије за јерменске трговце. Будући да је фондако био намењен за муслиманске трговце што и он наглашава када говори о „следбеницима Мухамеда” (итал. *Momettani*), није најјасније због чега је као погодно виђено да само један хришћански народ овде ноћива. Ово је поготово значајно јер ни у једној уредби која је касније настала не постоји назнака да су венецијанске власти сматрале да и немуслимански трговци морају да бораве у фондаку.

³⁵ Када је последњи трговац Садо Дризди (*Saddo Drisdi*), непознатог порекла, натеран да напусти зграду фондака 1838, на њој су већ били видљиви трагови трошности. Реставрацијом из 19. века је у одређеној мери измењен изглед који је ово здање имало као коначиште за муслиманске трговце (Segredo-Berchet, 1860). Данас је у њему смештен Природњачки музеј (*Museo di Storia Naturale*), а због начина на који је организована стална поставка, ради које су постављени панели и преграде, није могуће створити представу о томе како је изгледала унутрашњост ове зграде док су у њој ноћивали муслимански трговци.

За време боравка у овим коначиштима трговци су морали да поштују одређене одредбе. Гостионицу ал'Анзола надзирао је Ђовани Батиста Летино³⁶, а Магистрат за трговину прописивао је мере за организацију боравка муслиманских трговаца (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, fasc. N° 1: 11. 3. 1621). Прве сачуване мере за уређење ове гостионице датирају из 1613. године, када је прописано њено затварање по заласку и отварање по изласку сунца (Museo Correr, Mss. P. D. 799 C. Fontego de' Turchi, с. 9r: 14. 10. 1613; E. Concina, 1997: 233). Исте године када је осниван фондако за муслиманске трговце издато је и тридесет три правила за организацију и функционисање овог коначишта (детаљније о томе у: Андрић, 2019: 9–23). Прописао их је Магистрат за трговину задржавајући право на допуну и измену, а одобрило их је Веће. Запослени да спроводе ове законе у дело били су надзорник (итал. *custode*) и два чувара/вратара (итал. *portinari*) који су контролисали улазе. Надзорник је морао да води рачуна о осветљењу и чистоћи, закључава у поноћ и откључава врата фондака у зору (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, fasc. N° 1: 27. 5. 1621; Pedani, 2002a: 1003–1014; Tucci, 1985: 38–55). Чувари су били дужни да не дозвољавају женама и младим хришћанима (итал. *giovani sbarbati*) улазак у фондако (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, fasc. N° 1: 27. 5. 1621).

Регулације фондака за муслиманске трговце сличне су правилима која су постојала и у другим медитеранским преноћиштима. Правило закључавања врата примењивало се и у коначиштима за трговце у исламским трговачким центрима. Мамелучки султан је за потребе венецијанских фондака 1238. године именовоа два чувара (лат. *fonticarios*) који су стражарили на вратима оних у којима су ноћивали венецијански трговци у Александрији. Из капитулација склопљених између Венеције и Мамелука 1442. године сазнајемо да су трговци морали бити закључани у свом коначишту само у току ноћи (Howard, 2000: 122). По узору на оваква правила венецијанска власт уредила је боравак страних трговаца у свом граду. Фондако за немачке трговце био је закључан у току ноћи, као и јеврејски гето у коме су капије надзирала два хришћанска чувара (Thomas, 1874; Ravid, 1975: 153–167).

³⁶ Унук Франческа ди Димитри Летина.

Унутар овако организованог фондака умногоме појачана је контрола кретања муслиманских трговаца у граду. Уколико нису платили најам соба и складишта од 1623. године, нису могли да напусте Венецију, а њихова роба није смела да се износи (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, fasc. N° 2: 10. 3. 1623). Да би се смањила могућност њиховог кретања у ноћним сатима, сенсалима и свима који сарађују с трговцима забрањено је да их због трговине задржавају у граду након поноћи (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, fasc. N° 2: 13. 7. 1623). Ако би неки трговац провео ноћ ван фондака, надзорник је био дужан да сутрадан ујутру поднесе Магистрату за трговину извештај с именима оних који се до поноћи нису вратили (ASVe, CSM, Prima serie, b. 966: 8. 8. 1780).

Сачувани извори за 18. век говоре да муслимански трговци у Венецији често нису поштовали ово правило, а запослени у фондаку нису обављали довољну контролу. Тако је 1704. године један босански трговац отишао из Венеције пре него што му је извршен повраћај покраденог капитала, а надзорник није знао када је и с ким напустио фондако (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 169, c. 32, c. 56: 22. 8. 1704; 13. 9. 1704). У каснијим годинама вероватно је нешто строже вршена евиденција, па је 1720. сачуван списак имена трговаца који су од марта месеца изнајмили собе у фондаку, с подацима о роби коју су донели, да ли су дошли уз пратњу слуге и када су напустили Венецију. На овој листи налази се неколицина трговаца са османског Балкана, па је забележено да су те године пристигли Курт из Скадра (Curt da Scoder) и Ибрахим из Мостара (Ibraim Damustar), а отишли Хусеин из Драча (Ussain da Durazzo) и Осман из Босне (Osman di Bossina).³⁷ Да би изашли из фондака у ноћним часовима трговци су потплаћивали запослене. Захваљујући једној дојави повереника Управника жбира (итал. *confidente del Capitan Grande*)³⁸

³⁷ Неколицина трговаца носи име Шкодер (*Scoder*) које вероватно означава град Скадар одакле су пореклом. Могуће да су особе задужене за бележење изоставили италијанску прилошку одредбу за место (*da*) као последицу неспоразума у комуникацији с трговцима. С друге стране, можемо претпоставити и да је ово име постало део њиховог идентитета, као обележје места њиховог порекла. Тако су у марту месецу у фондако стигли: хаџи Шкодер, Мурат Шкодер, Хусеин Шкодер, Мустафа Шкодер (*Agi Scoder, Murat Scoder, Usain Scoder, Mustafà Scoder*) (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, fasc. N° 9: 1720).

³⁸ Повереник (итал. *confidente*) Управника жбира била је особа која је тајно прибављале информације. Управник жбира (итал. *sbirri*) директно је одговарао Већу десеторице (итал. *Consiglio dei dieci*), а од средине 16. века сачувани су његови извештаји (итал. *riferte*) које слао Државним инквизиторима, управо захваљујући информацијама које су му добављали повереници. Изградивши

из 1760. године утврђено је да трговци „дарују надзорника” (итал. *per mezzo de donativi che fanno a loro Guardiano*). Тако су поступили трговци Хусеин из Босне и Шабан из Скадра (*Ussin dalla Bossina e Saban di Scutari*) који су примећени како шетају ноћу по граду „прерушени у капуту који носе поморци и људи из Далмације” (итал. *alla Schiavona e marinarescha* (ASVe, Inquisitori di Stato (=IS), *Riferte dei Confidenti*, b. 627: 4. 12. 1760). Забележено је и да су се други трговци касно враћали у фондако што указује на то да су их чувари вероватно пуштали да уђу, а да нису пријавили кршење регулација. Тако се трговац из Скадра Сулејман Балеса (*Solimán Balessa*) 1768. враћао у фондако око једног сата након поноћи, као и Занон/Зинел Крајина (*Zanon/Zinnel Craina*) из Скадра наредне године (ASVe, CSM, Prima serie, Processi, bb. 929, 923: 19. 11. 1768, 12. 11. 1769). Два сата након поноћи је 1771. године ван фондака била и неколицина скадарских трговаца Мистар Ушени (*Mistar Usceni*), Нура Шкодар (*Nura Scodra*), Омер Османи (*Omer Osmani*) и Мурат Деђали (*Murat de Gialis*) (ASVe, CSM, Prima serie, Processi, b. 923: 25. 4. 1771). Иако је правилима из 1780. године заведено да трговци могу да се врате у фондако најкасније сат после поноћи, 1795. године Мехмед Кроја³⁹ (*Memet Cruja/Cruggia*) био је на градским улицама сат времена након дозвољеног времена (ASVe, CSM, Prima serie, b. 966: 8. 8. 1780); CSM, Prima serie, Processi, b. 935: 28. 6. 1795).

Не постоји закон који је муслиманским трговцима ограничавао дужину њиховог боравка у граду. Вероватно су многи у току целог свог животног века редовно долазили да тргују у Венецију. У једном сведочењу из 1767. године трговац Ахмет Крања из Скадра (*Amet Cragna nativo di Scutari*) изјавио је да у Венецији тргује већ тридесет три године, Хасан Крања из Скадра (*Asan Cragna*

мрежу шпијуна, међу којима је било гондолијера, професора, људи који су боравили у кућама разних дипломата, могао је да добије увид у разне проблеме који су се тицали градског реда. Надгледањем ботега, позоришта, праћењем кријумчарења, места где су се одвијале карташке игре и разних других локација, ови шпијунци долазили су до података који су биле неприступачне званичним представницима власти (Preto, 2010: 193–194, 479). У изворима се наводи „confidente che gratifica con Turchi” – „повереник који је посебно био задужен за праћење муслимана у граду”. Његово постојање указује на то да је венецијанска власт у 18. веку појачала контролу кретања муслиманских трговаца у граду. Можемо само да претпоставимо да је то могао да буде гондолијер који је превозио трговце, особа која је живела у парохији где се налазио фондако или неки венецијански трговац који је сарађивао с њима.

³⁹ Претпостављамо да су трговци који су носили име Кроја (итал. *Croia/Cruja*), пореклом из места Кроје, осим када је уз име наглашено да су из другог краја.

nativo di Scutari) већ седам година, а Абдураман Коплић зван Бег из Скадра (Abduraman Coplich osia Begh nativo di Scutari) да је на венецијанском тржишту активан две године (ASVe, CSM, Prima serie, Processi, b. 922: 21. 11. 1767). Цаир Алика из Скадра (Jair Allica di Scutari) рекао је приликом једног истражног испитивања из 1767. године да већ годину и по дана живи у фондаку, а да у Венецију долази од малена (ASVe, CSM, Prima serie, Processi, b. 922: 18. 11. 1767). Један муслимански трговац из Босне тридесет пет година пословао је на венецијанском тржишту (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 186: 9. 7. 1670). Мурат Деђали из Скадра (Murat de Giallis di Scutari) изјавио је 1771. године да већ четрнаест година тргује вуном, воском, свилом и другом робом у Венецији, а Мехмед из Кроје 1796. године да се већ доста месеци налази у Венецији како би трговао вуном (ASVe, CSM, Prima serie, Processi, b. 923: 25. 4. 1771; CSM, Prima serie, Processi, b. 935: 28. 6. 1796).

Ипак, безразложно задржавање трговца на венецијанској територији није благонаклоно посматрано од стране појединих османских представника власти на Балкану. Скадарски паша је у једном писму из 18. века⁴⁰ послао упуте Магистрату за трговину о томе како да поступају с трговцима који беспотребно обитавају у Венецији. Уколико би трговац остао годину дана на венецијанској територији, а да разлог за то нису били трговачки послови, власти у Венецији имале су право да му више не дозвољавају боравак и пошаљу га назад у његово родно место (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, fasc. N° 9: без датума).

У венецијанским преноћиштима трговци нису смели да држе оружје у својим собама. Оваква забрана важила је за гостионицу ал'Анзола, а први сачуван помен овог закона је из 1613. године (Museo Correr, Mss. P. D. 799 C. Fontego de' Turchi, с. 9r: 14. 10. 1613). Према регулацијама из 1621. године стражари су били задужени да спрече муслиманске трговце и венецијанске грађане да у фондаку уносе аркибузе, барут, кутије за кресиво и друго ватрено оружје (Museo Correr, Mss. P. D. 799 C. Fontego de' Turchi, с. 9r: 14. 10. 1613; Concina, 1997: 233). Уколико

⁴⁰ Писмо с овим упутством није датовано, али га је превео драгоман Изепо Волта који је био у служби Венеције у 18. веку (Palladini, 2007: 461).

би трговци ипак ушли у фондако наоружани, надзорник је имао задатак да о томе обавести чланове Магистрата за трговину (Museo Correr, Mss. P. D. 799 C. Fontego de' Turchi, с. 9r: 14. 10. 1613; ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, fasc. N° 1: 27. 5. 1621; Concina, 1997: 233).

Ова мера није била необична јер је закон Венецијанске републике свима бранио ношење оружја у граду (Pedani, 2002a: 1011). Посебне мере морале су бити спровођене када су странци долазили у Венецију, а већ у средњем веку била је обавеза Надзорника сестијера⁴¹ (итал. *Capi Sestieri*) да воде евиденцију уколико неки странац који борави у њиховом делу града носи оружје (Imhaus, 1997: 251). Исто је важило и за немачке трговце којима није било дозвољено да уносе оружје у свој фондако, па су трговци били у обавези да га, заједно са својим стварима и новцем, предају камеријеру фондака. Висдомини фондака за немачке трговце обилазили су собе не би ли проверили уколико трговци у њима скривају оружје (Thomas, 1984: 32; Zannini, 2009: 44). Ипак, за трговце са османског Балкана ношење оружја је било уобичајено јер су им за време путовања караванима претиле разне опасности. Сарајевски трговци су од османске канцеларије добијали берате⁴² којима им дозвољавано да путују у иностранство ради трговине носећи оружје са собом како би се одбранили од разбојника (Скарић, 1985: 154).

У време рата између Венеције и Османског царства била је испитивана свака сумња о постојању оружја у фондаку. Тако је крајем 1645. године један од чланова Магистрата за трговину лично одлазио у фондако да провери уколико трговци скривају цеви за пушке (итал. *canne di arcobusi*) и припремају мускете (итал. *moschetti*). Неретко су трговци куповали делове за ватрено оружје у Венецији и скривали га у дебелом платну „имбољо” (итал. *gl'imbogli*)⁴³ у својим собама или у сандуцима с робом. Куповали су и љускасте или грудне оклопе (итал. *zaco*, лат. *lorica*)⁴⁴ које су сакривали у својим сепетима (итал. *sepetto*)⁴⁵ умотавајући их у

⁴¹ Сестијере (итал. *Sestiere*) – назив за један од шест делова/шест шестина (итал. *sei sestì*) на који је Венеција подељена: Кастело (Castello), Канаређо (Cannaregio), Сан Марко (S. Marco), Сан Поло (S. Polo), Сан Кроче (S. Croce), Дорсодуро (Dorsoduro). Видети карту број 1.

⁴² Берат је османски акт, декрет.

⁴³ „Имбољо/имбољо” (*Gl'imboglio/imbogio*) био је венецијански термин за тврдо платно које се користило за увијање робе у бале (Voerio, 1829: 267).

⁴⁴ *Zaco*, плур. *zacchi* – љускасти оклоп или мајица направљена од међусобно спојених металних плоча (Voerio, 1829: 729).

скјавине (итал. *schivaine*)⁴⁶ или платна за постељу (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 153, с. 196 г: 15. 10. 1645). Овакве пријаве нису могле бити занемарене поготово с обзиром на односе који су тада владали на венецијанско-османској граници. Уочи почетка Кандијског рата, у октобру 1644. године, генерални провидур пријавио је забрињавајућу ситуацију на граници и неколико напада на територији Задра (Mayhew, 2008: 28–30). Чланови Магистрата увели су 1646. године строже мере и издали упутства цариницима и управницима барске патроле да проверавају све сандуке муслиманских трговаца (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 154, сс. 1–2v: 16. 1. 1645. m.v.). Оваква контрола постојала је и за робу која је изношена из фондака, па су чувари контролисали паковање добара како трговци не би прокријумчарили оружје (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, fasc. N° 3: 2. 6. 1662).

Поучени ситуацијом пред почетак Кандијског рата, Магистрат за трговину је 1683. године донео нову уредбу да заповедници трговачких галија лично преузимају хладно и ватрено оружје од трговаца. На њему су морали да означе име власника након чега су га предавали сенсалима, који су га прослеђивали надзорнику фонака. Када би трговци требали да пођу сенсали су морали да пребаце оружје из фондака на трговачку галију. Осим тога, чувари су били дужни да надгледају улазак трговаца у фондако како они не би прокријумчарили оружје купљено у Венецији. Уколико би приметили нешто сумњиво, морали су написмено да о томе обавесте Магистрат за трговину (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, fasc. N° 5: 22. 3. 1683; CSM, Prima serie, Risposte, b. 161, с. 192–193: 22. 3. 1683). Од 1685. године било је могуће и да неко од представника (итал. *Comissario/Corispodente*) муслиманских трговаца преузме оружје у њихово име и однесе га у фондако (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, fasc. N° 8: 8. 5. 1721). Оружје се складиштило у једној просторији фондака чије кључеве је чувао надзорник, али су трговци у сваком моменту имали право да затраже приступ свом оружју како би га очистили (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, fasc. N° 9: 5. 10. 1728; CSM, Prima serie, b. 966: 8. 8. 1768).

⁴⁵ Сепет (*sèpet*) је реч персијског порекла (*seped*) која означава кошарицу, корпу (Škaljić, 1969: 559).

⁴⁶ Скјавина је назив који се користио за дебеле прекриваче од вуне, ћебади (Boerio, 1829: 552).

3.1.3. Однос између трговаца и венецијанских становника

Становници Венеције нису увек гледали благонаклоно на ноћивање страних трговаца у свом граду. Поједини муслимански трговци трпели су увреде од Венецијанаца на градским улицама, који су своје понашање правдали ставом да они представљају „непријатеље Христа” или „непријатеље Венеције”. Док су неки једноставно били против њиховог доласка у Венецију, остали протести били су изазвани неким поступцима трговаца који су реметили градски ред. Венецијанска власт тежила је да доношењем уредби заштити трговце, али и своје становништво. Ово није решено једним законом, па његове измене и допуне, као и разне истраге које су настајале од 16. до 18. века најбоље осликавају динамику односа између венецијанских становника и муслиманских трговаца.

Један инцидент забележен је 1574. године када су трговци Хасан и Мустафа уложили венецијанској власти жалбу због увреда које су им упућивали венецијански грађани називајући их „кљунати, рогати, Јеврејин, пас” (итал. *becco, cornuto, giudio, cane*), па су страховали за своју безбедност на венецијанским улицама. Дужд је исте године издао проглас о одлуци коју је донела Магистратура државних адвоката (итал. *Avogaria di Comun*)⁴⁷ да се забрани узнемиравање свих поданика Османског царства у граду. Уколико би се неко оглушио о ову уредбу, одвођен је у затвор, службу од пет година на галији или би био сурово физички кажњени у јавности.⁴⁸ По оснивању фондака 1622. године издат је указ којим је становницима Венеције забрањено да физички или вербално повреде муслиманске трговце. Није било дозвољено било какво окупљање испред и у околини фондака, а за кршење следила је казна протеривањем, одвођењем у затвор или у службу на галији (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, fasc. N° 2: 6. 6. 1622). Ипак, однос венецијанских становника према трговцима није био промењен, па је 1602. године

⁴⁷ Магистратура државних адвоката старала се о спровођењу венецијанских закона. Имали су моћ да подигну оптужницу у име државе, а у циљу одржавања јавног реда (Da Mosto, 1937: 68).

⁴⁸ У овом случају у уредби прописана је примена једног одређеног типа физичког кажњавања која се зове *tratti tre di corda in publico* или *strappado*. Ово је био уобичајен начин кажњавања у Венецији приликом којег би се осуђеном везале руке иза леђа, а затим би тако везан био бачен како би приликом пада дошло до дислоцирања рамена (ASVe, Avogaria di Comun, Civile, b. 4026:19. 3–20. 3. 1574; Hordowich, 2003: 31–32).

путем једне анонимне жалбе изражено незадовољство постојањем њиховог коначишта у Венецији виђеног као „место за непријатеље Христа”. Сматрајући да муслимански трговци не доприносе граду попут јеврејских или немачких трговаца, анонимни аутор негодовао је што им се додељивањем смештаја даје и привилегован статус (Rothman, 2012: 200).

Венецијански грађани долазили су и у физичке сукобе с муслиманским трговцима. Свака пријава конфликта била је испитивана како би се нападач казнио и спречило да вест о њој стигне до представника османске власти. Када је 1604. године у Венецији нападнут један муслимански трговац из Босне, Веће је наредило истрагу уочи које је откривено да је неколицина младића безразложно насрнула на трговца (ASVe, Collegio, Esposizioni Principi, reg. 16, c. 124 v: 24. 5. 1604). Чини се да трговци нису оклевали у подношењу пријава против грађана Венеције знајући да ће венецијанска власт морати да донесе пресуду. Једну такву пријаву поднео је трговац Ахмед Серај из Скадра (Ahmet Seraj Mercante di Scutari) 1742. године, када га је напао Пјеро Стела. Трговац је написао да је Стела био под утицајем вина и без повода му је упутио увреде. Након што је ухапшен скадарски трговац поднео је захтев за његово ослобађање, решен да му опрости „увредљиве речи” (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, fasc. N° 9: 1. 5. 1742).

Неретко су трговци задобијали тешке ране које су их доводиле у животну опасност. У таквој ситуацији се 1742. године нашао трговац Ђао Корезија (Giao Coresia), када га је у близини фондака напао гондолијер (вен. *barcarol*)⁴⁹ Канела. Ово је изазвало гнев код осталих муслиманских трговаца који су покушали да развале врата просторије у којој се чувало њихово оружје (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, fasc. N° 9: 24–27. 4. 1742). Драгоман Изепо Волта покушао је да их смири, оценивши да су сви били спремни да „према њиховом обичају освету усмере према недужнима, подједнако као према кривцима” (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, fasc. N° 9: 26. 4. 1742; 1. 5. 1742; 5. 9. 1742). У оваквом сукобу је 1768. године био рањен скадарски трговац Сулејман Балеса (Soliman Balessa) када се враћао у фондако, а 1769. године Занон/Зинел Крајина из Скадра (Zanon/Zinnel

⁴⁹ Термин *barcarol* значи „чамција”, али је често и непрецизно коришћен како би указао на гондолијера (Lowe, 2013: 439–440).

Craina) био је жртва сличног напада (ASVe, CSM, Prima serie, Processi, b. 929, b. 923: 19. 10–18. 12. 1768; 10. 11. 1769).

С друге стране, венецијански извори показују да су подједнако стизале и притужбе на рачун муслиманских трговаца. Оне су забележене 1620. године када су се свештеници парохије Сан Матио пожалили на њихово непоштовање цркве и њене околине затраживши да се трговци иселе из гостионице ал'Анзола (Museo Correr, Mss. P. D. 799 C. *Fontego de' Turchi*, с. 9г: 12. 3. 1620; Concina, 1997: 231). Исказали су забринутост јер трговци улазе у цркву на празничне дане, ругају се хришћанској религији и исмевају службу, док су на дан прославе заштитника цркве Сан Матио доносили оружје и постављали га на прозоре цркве (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, fasc. No 1: 12. 3. 1620). Постоје примери и озбиљних конфликта приликом којих су трговци користили оружје. Жртва једног таквог сукоба био је Франческо Папафава, управник поморске патроле Провидура за снабдевање града уљем и другом робом (Capo delle Barche del Magistrato sopra Olii),⁵⁰ на кога је 1766. године ханцаром насрнуо трговац Мехмед Крања (Memet Cragna) из Скадра (ASVe, CSM, Prima serie, Processi, b. 922: 15. 12. 1766). Скадарски трговци Мурат Деђали (Murat de Giallis), Мистар Ушени (Mistar Usceni), Нура Шкодра (Nura Scodra) и Омер Османи (Omer Osmani) 1771. године користили су пиштоље у сукобу с поморском оружаном патролом (итал. *spadaccini*) након чега је било рањених с обе стране (ASVe, CSM, Prima serie, Processi, b. 923: 25. 4. 1771).

Вероватно из страха да увреде не прерасту у озбиљнији напад, Николо Колети пријавио је 1768. године скадарског трговца Ибрахим Дриздија (Ibraim Drisdi Turco Scuttarino) (ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 372, fol. N° 135: 18. 8. 1768). Још један овакав сукоб забележен је 1786. године када је трговац непознатог порекла, Хасан-ага (Assan aga) претио кафецији Стефану Сантарелу у

⁵⁰ Провидури за снабдевање града уљем и другом робом (*Provveditori agli Olii/Magistrato sopra Olii*) била је магистратура у Венецији која се бавила контролом увоза уља, али и соли и дувана, као робе над којима је држава имала монопол. Имала је посебну поморску патролу која се кретала венецијанским каналима како би спречила кријумчарење (Da Mosto, 1937: 136).

ботеги код Нових прокуратија (итал. *Procuratie Nuove*)⁵¹. Трговац је кафецији пришао наоружан ножем, застрашујући га оштрим претњама смрћу (вен. *telo ficarò nel colo e ti sdrajerò morto a terra*). Трговац Сулејман Кроја (Solimano Croja), вероватно пореклом из града Кроје, физички је 1793. године насрнуо на дечака Антонија Мионија након што га на градским улицама пратио и упућивао му увреде (ASVe, CSM, Prima serie, Processi, b. 932, b. 934: 8. 6. 1786; 30. 12. 1793).

Неки трговци су приликом одбране због учешћа у конфликтима истицали своју уваженост у Венецији. Тако је скадарски трговац Хусеин Хајдар-баша (Ussein Aidari Bassà Ucha Mercante Turco Scutarino) у своју одбрану на суду истакао да су његова тачност и поузданост добро познати на венецијанском тржишту и да је углед који ужива међу венецијанским трговцима најбоља гаранција за њега (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, f. 270, fol. N° 305: 27. 11. 1752). Када је 1765. године Јагир Цера из Скадра (Jagir Gera da Scutari) био пријављен због напада на једног од стражара венецијански трговац вуном Доменико Антонио Була позван је да да своје мишљење о скадарском трговцу на основу сарадње коју је имао с њим. Како је она била лоша Була је оценио да „трговце као што је он не би ни требало пуштати да дођу у Венецију”. Осим венецијанских трговаца, надзорник фондака био је најбоље упућен у то какав углед су имали муслимански трговци. За Јагира ни он није имао речи хвале описавши га као „свадљиву и арогантну особу” (ASVe, CSM, Prima serie, Processi, b. 922: 28. 11. 1765; 16. 12. 1765). Другог скадарског трговца Мехмед Крајину (Memet Craina da Scutari) 1766. године описао је као веома непромишљену и арогантну особу” (ASVe, CSM, Prima serie, Processi, b. 922: 16. 12. 1766).

Да ово није потпуна слика о њиховом односу с венецијанским грађанима и угледу у граду говоре и примери о томе како су трговци проводили своје време у Венецији мимо обављања пословних активности. Имали су прилике да искусе друштвени живот, па је у регулацијама фондака наведена и могућност да оду у позориште, али само уз посебну дозволу Магистрата за трговину (ASVe, CSM, Prima serie, b. 966: 8. 8. 1780). Како су се у току дана слободно кретали градом,

⁵¹ Старе и Нове прокуратије (итал. *Procuratie Vecchie/Nuove*) биле су седиште прокуратора Светог Марка, највишег чина у Венецији после дужда. Осим бриге за цркву имали су и разне друге дужности попут контроле над извршавањем тестамената (Da Mosto, 1937: 25–27).

могли су да посматрају свакодневне културне активности на улицама Венеције, као што је то 1742. године учинио трговац Ђао Конезија (Giao Conesia), који је на путу ка фондаку посматрао девојке које су плесале на једном тргу (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, fasc. N° 9: 24. 4. 1742). Посећивали су и венецијанске кафане (итал. *bottega del caffè*)⁵² где су уживали у обичају испијања кафе, на који су навикли у својим родним крајевима.

Кафа је у Истанбул стигла средином 16. века и постала веома популарно пиће међу становништвом. Убрзо се њена популарност ширила и у другим градовима, па су бројне кафане (тур. *kahve-hane*) отворене и на територији османског Балкана. Османски хроничар Ибрахим Печевија у 17. веку записао је да су се на овим местима окупљали разни људи који су читали и размењивали књиге и поезију, али и особе које су занимале само игре. Од 18. века трговина кафом на територији Османског царства није више трпела забране (Fotić, 2011: 89–100; Фотић, 2005а: 261–301; Collaco, 2014: 61–71; Faroqhi, 1986б: 87–93). Још у 16. веку у Венецији стигла је вест о обичају испијања кафе код Османлија. Венецијански баило писао је 1585. године о овоме извештавајући да муслимани у Истанбулу све чешће пију „црну воду” у кафанама или на улици, зову је кафа (тур. *kahve*) и кажу да има способност да држи човека будним. Прво место у Венецији где се служила кафа отворено је 1683. године испод Нових прокуратија (*Procuratie Nuove*) (Reatro-Dal Carlo, 1991).

Захваљујући сачуваним изворима за 18. век сазнајемо у које кафане су муслимански трговци са Балкана одлазили да пију кафу. Трговац Дервиш Зано Молини (Dervis Zano Molini) из Скадра и Илија Луковић из Скадра (Elia Lucovich mercante Scutarino) 1766. године заједно су пили кафу у кафани „дел Спеки” (*del Spechi*), испод Нових прокуратија и делили чибук (итал. *pipa lunga*) за пушење дувана (ASVe, CSM, Prima serie, Processi, b. 922: 30. 11. 1766). Муслимански трговци нису имали обичај да одлазе само у једну кафану у Венецији, нити се чини

⁵² *Bottega del caffè* је била место где се служила и продавала кафа у Венецији, најприближније је превести овај израз речју „кафана”. Једна оваква кафана, која је отворена у 18. веку је познати „кафе Флоријан” (*caffè Florian*), некадашња кафана под називом „ала Венеција трионфанте” (*alla Venezia trionfante*), а који је и данас отворен. С друге стране, ботега је и обична продавница, дућан у коме су венецијанске занатлије или продавци излагали своју робу, а најчешће је у исти мах представљала и радионицу неког занатлије. У овом последњем контексту је најбоље задржати изворни термин „ботега” (<https://www.treccani.it/vocabolario/bottega>; погледано: 25. 3. 2021).

да их је венецијанска власт спречавала у томе. Трговац из Скадра Зинел Крајина (Zanon/Zinnel Craina) 1767. године посетио је кафану „дел Дозе” (вен. *del Dose*), где је вређао трговца Ђованија Ногарија називајући погрдним именима венецијанске племиће и јавно износећи своје мишљење да је „османски султан (итал. *Gran Sigore*) једини узвишени” (ASVe, CSM, Prima serie, Processi, b. 922: 11. 8. 1767). Кафана „ала фортуна” (*alla Fortuna*) била је место које су 1767. године посећивали скадарски трговци Абдураман Коплић (Abduraman Coplich), Џаир Алика (Jair Alica) и Мехмед Крања (Memet Cragna) (ASVe, CSM, Prima serie, Processi, b. 922: 21. 11. 1767). Рецеп Кроја (Reјер Круја) и Дервиш Кроја (Dervis Круја) из Скадра изјавили су 1795. године приликом судског испитивања да су до пола један ноћу пили кафу у кафани „де Пењата” (*Bottega del Caffè de Pagnata*) на Тргу Светог Марка (ASVe, CSM, Prima serie, Processi, b. 935: 29. 6. 1795).

3.1.4. Казнене мере

Не можемо, нажалост, да пружимо целовит приказ казних мера које су прописиване трговцима за кривична дела пошто су пресуде венецијанских магистратура сачуване само за 18. век. Из њих је јасно да се венецијанска власт на разне начине борила против непослушности трговаца, као и да су за кршење регулација фондака трговцима следиле казне. Често су одвођени у притвор, па и удаљавани са венецијанске територије.

С друге стране, углед и значај једног трговца при неком санџаку на Балкану били су довољни да тамошњи представници османске власти затраже његово ослобађање. Венецијански службеници понекад су и сами сматрали да је беспотребно задржавати трговца у затвору пошто то може да изазове веће проблеме у дипломатским односима. У таквим ситуацијама често су тражили писмену изјаву трговца као врсту гаранције да се по изласку из тамнице неће жалити османским функционерима. У изворима се овај документ наводи као обично писмо (итал. *lettera*), нека врста гаранције (итал. *cautione*) или изјаве (итал. *carta di quietanza*) којима је трговац ослобађао венецијанску власт било каквих дугова према њему.

Пошто је тринаест месеци био лишен слободe здравље скадарског трговца Јусуф Дервиша Лозањија (Jusuf Dervis Losagni Turco Scuttarino) почело је 1723. године да се нарушава. Разлог због којег је приведен било је непоштовање санитарних мера у Старом лазарету у Венецији (итал. *Lazzareto Vecchio*) који је покушао да напусти попевши се на један од његових зидова. Страхујући да ће трговац преминути у тамници, а његова смрт довести до сукоба са Високом портом,⁵³ Сенат је издао наредбу за његово помиловање. Извршена је и реституција његове робе, а од њега је затражено да напише изјавно писмо (итал. *carta confessionale*) које је на крају потписао у присуству других трговаца као сведока. У њему је Лозањи изјавио да је пронашао све своје послове нетакнуте и да су му предати новац, дуван и друга роба (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 175, cc. 4–5, 9v–11r, 14v–15r: 28. 5. 1723, 4. 6. 1723, 16. 6. 1723). Овакву изјаву (итал. *carta di quietanza*) потписали су и улцињски трговци Хусеин и Омер (Usein e Umer) 1755. године када су ослобођени из затвора у којем су били у лошим условима, а након што је за њихову поштеду осамнаесторо улцињских трговаца уложило молбу ванредном провидуру Котора (ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 359, fol. N° 69: 21. 8–1. 9. 1755).

Када је скадарски трговац Хусеин-хоџа (Kussein Coza Turco di Scutari) 1730. године био ухапшен у Бока ди Пјаве (итал. *Bocca di Piave*, периферији града Тревиза), венецијанска власт је добијала прегршт жалби. Након што је у Скадар стигла вест о његовом хапшењу кадија и муселим⁵⁴ су написали писма у којима су тражили да се трговац ослободи и изврши повраћај његове робе. За то се заложио и велики везир Истанбула, па је Хусеин убрзо био на слободи и у фондаку саставио изјаву (итал. *cautione*) да је неповредивост његових добара испоштована. На положај и образовање овог трговца Магистрат за трговину се осврнуо на крају свог извештаја написавши да се „читав Скадар побунио” поводом његовог хапшења (итал. *si comosse con per dire tutto Scutari all'avviso dell'arresto di predetto Turco*). Отац овог трговца био је врсло утицајан у више градова, а Хусеин је био веома образована особа, што је потврдио и драгоман изјавивши да трговац одлично пише

⁵³ Висока Порта је европски назив за Диван у Истанбулу који је представљао савет министара.

⁵⁴ Муселим је заступник паше у санџаку.

и лепо се изражава на турском (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 177, cc. 64r–65r, 68v–69r, 110v–111r: 9. 1. 1729. m. v, 21. 1. 1729. m. v, 18. 8. 1730).

У 18. веку је као казна примењивано и протеривање трговаца из Венеције. Чини се да ова процедура није постојала пре потписивања Пожаревачког мира 1718. године, када је налазимо у оквиру шестог става, где је назначено да су за очување мира обе државе дужне да казне сваког поданика који би својим поступцима на било који начин угрозио мир. Осумњичени су морали бити ухапшени и истрага покренута, а уколико је оптужба била основана били су слати у државу порекла како би тамо служили одговарајућу казну као пример другима (Carpelletti, 1854: 191). Осим Магистрата за трговину представници власти у венецијанским провинцијама и конзули у османским местима морали су да буду укључени у спровођење ове пресуде у дело. У венецијанским изворима највише података постоји за сарадњу скадарског паше с Магистратом за трговину, венецијанским конзулом у Драчу и венредним провидуром Котора. Некада је и скадарски паша сам доносио одлуке да појединце не пушта назад у Венецију, након што би се информисао о њиховим поступцима. Међутим, спровођење овога у дело није увек било успешно, јер трговци нису хтели да се повинују одлуци и напусте Венецију.

Трговац из Скадра Ђао Конђунђа (Giao Congiungia Scuttarino) био је протеран из Венеције 1743. године. Као разлози за овакву пресуду доста су уопштено наведени непоштовање градског реда и лоше опхођење трговца. Након што је трговац укрцан на брод за Боку Которску, Магистрат за трговину послао је обавештење венецијанском провидуру Котора и вицеконзулу Антонију Дуоди у Скадру, који је о овом случају требало да разговара с пашом (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, fasc. N° 9: 20. 9. 1743). Поново је посредством венецијанског вицеконзула у Скадру решавано питање протеривања двојице трговаца Паола Куђунђе (Paolo Cugiumgia) и Зејнела Боцатија (Zeinel Vozati), који нису поштовали венецијански закон. Након пријаве њиховог понашања скадарски паша упутио је писмо Магистрату за трговину у којем му је дао упутство за слање трговаца и њихове робе у Скадар, после чега је планирано да буду прослеђени муслиму Бара. Понекад су овакве сарадње ишле на обострану корист, па је у исто време скадарски

паша затражио од Венеције да се обави хапшење трговца Мехмеда Цемала (Meemed Jemal), који је путовао с одређеном количином робе и није испоштовао неке пашине наредбе (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, fasc. N° 9: без датума).

За непоштовање правила становања у фондаку власти у Венецији више пута су безуспешно прописивале казне. Тако је 1744. године Магистрат за трговину оценио као неуспеле све покушаје да се трговци из Скадра приволе послушности и престану да се наоружани шетају градом у ноћним часовима. Сулејмана Кођу (Soliman Coia/Cogia) описали су као особу која стално носи оружје, ноћу лута по граду, иницира конфликте и конзумира алкохол у великим количинама, па су протеривање видели као једино решење и послали га једним перашким бродом у Скадар (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, fasc. N° 9: 7. 1. 1743. m. v, 11. 1. 1743. m. v.). Када је Мула Осман (Mollà Osman) 1762. године протеран из Венеције није се повиновао наредбама скадарског паше и уместо у Скадар отишао је у Беч како би продао кременјаче (итал. *azzalini*).⁵⁵ Иако му је Магистрат за трговину услишио молбе и помиловао га, по повратку у Венецију вратио се лошим навикама. Боравио је у кућама жена лаког морала, скривао је хришћанске младиће на броду и у фондаку. Осим тога забележено је и његово пословање с особама лошег угледа и велики број дуговања код венецијанских трговаца (ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 366, fol. N° 210: 20–23. 8. 1762). У 18. веку браћа Хајдар и Етем Леси из Скадра (fratelli Aidar, Etem Lessi Turchi Scutarini) излазили су наоружани из фондака у недозвољеним часовима, на улицама вређали венецијанске грађане и остале османске трговце, а иза себе остављали неисплаћене дугове. Након што их казна није стигла од скадарског паше, венецијанске власти су једног брата послале у Истанбул, али не постоји траг о томе да ли им је тамо прописана одговарајућа казна (ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 393, fol. N° 256: без датума).⁵⁶ Када је скадарски трговац Сулејман Балеса (Suleiman Balessa) протеран 1767. године, скадарски паша се информисао о његовим поступцима и решио да га више не

⁵⁵ *Azzalini* или *assalin* на венецијанском дијалекту је израз који се користио да значи комад челика савијеног уз помоћ камена (итал. *pietra focaia*) и обрађеног у карактеристичном облику како би се користио као кременјача. У 18. веку у Венецији се користио и венецијански термин – *folènde da sbàrar* (Chelidonio, 2002: 119–124).

⁵⁶ Премда одлука која се тичала ова два скадарска трговца није датирана, из другог документа у коме се случај помиње сазнајемо да се највероватније десио у периоду 1780–1781. године.

пушта у Венецију (ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 370, fol. N° 77: 5. 7. 1767, 18. 7. 1767, август 1767).

3.1.5. Здравствена нега и сахрањивање трговаца

Није било необично да се неки од трговаца за време боравка ван свог родног места, а због дугог пута и великих напора, разболи у Венецији. У тим случајевима пружана им је медицинска помоћ, а од градских лекара могли су да добију и уверења о задобијеним повредама у неком физичком сукобу која су била легитиман доказ за подношење тужбе. Углавном их је лекар посећивао у њиховим собама у фондаку, али било је озбиљнијих повреда када су трговци вођени у градску болницу у Венецији или им је дозвољавано да напусте фондако ради бољег лечења. Тако је трговац из Кроје Мехмед-челебија (Memet Celebi Turco di Croia) 1623. године затражио дозволу од Магистрата за трговину да тражио трговину да се због јаких болова које је дуже време трпео премести у кућу свог пријатеља Зуане Тразарда (ASVe, CSM, b. 187: 28. 4. 1623).

Са списка преминулих (итал. *necrologi*) Магистрата за здравство (итал. *Provveditori alla Sanità*)⁵⁷ сазнајемо да су многи трговци преминули у фондаку упркос медицинској помоћи која им је пружана. Ови регистри покривају период од 1632. године до 1764. године и јединствен су пример информација о преминулим муслиманима у граду. Лечили су их хришћански лекари, а забележено је да су им негу пружали и Јевреји. Трговац Махмуд из Сарајева (Mamut de Memet Turco di Seraglio), стар око 35 година, преминуо је од грознице 1680. године, а у фондаку га је лечио лекар Рампи. Трговац из Београда Раце-баша (Regè Bassà turco mercante da Belgrado) преминуо је 1712. године у фондаку у шездесетој години од сифилиса, а медицинску помоћ му је пружао лекар Лунделе. Медицинску помоћ у оквиру фондака 1746. године добио је и трговац из Скадра Хусеин-ага (Uscen Aggà da Scutari mercante turco), стар око 34 године. Скадарски трговац је преминуо од последица једне ране због које је лечен око четири месеца. Један

⁵⁷ Магистрат за здравство у Венецији био је административни орган основан 1485. године. Његове надлежности тичале су се здравственог стања целог града, па је тако контролисао лазарете, чистоћу улица, разних смештаја у граду, сахране и друго (Da Mosto, 1937: 211).

четрдесетогодишњи трговац из Скадра Ђенус Черети (Genus Cereti mercante turco di Scutari) преминуо је у фондаку 1758. године од акутне упале, а лечио га је лекар по имену Бонавива. Поред имена појединих муслимана који су преминули у фондаку није написано да су били трговци, па је могуће и да се ради о особама исламске вероисповести који у Венецију нису дошли због робне размене, али су морали да бораве у фондаку. С друге стране, неколицина муслимана преминули су у парохији Сан Ђакомо дал Орио (*San Giacomo dall'Orio*) у којој се налази фондако, па је могуће да се ради о трговцу који је због болести прешао у приватну кућу у истој парохији. Поједини муслимани умирали су без медицинске помоћи. У неким белешкама преминулих наводи се да их није прегледао лекар, али се разлог не помиње, иако су неки од њих боловали данима. Изостанак лечења може бити разумљив једино код босанског трговца Ахмед-аге Тамакорића (Amet Agà Tabacorich mercante bosignaso) који је изненада преминуо у фондаку 1751. године у старости од осамдесет година, јер није записано да је боловао пре смрти (Lucchetta, 1997: 138–146).

Подједнако као када би се разболели, трговци су добијали медицинску негу због задобијених повреда у физичком сукобу. Када је 1746. године у сукобу са жбирима рањен Сулејман Ђера (Soliman Giera), прегледао га је лекар који је утврдио озбиљност задобијених рана, па је трговац одведен на лечење у болницу Сантисими Ђовани е Паоло (ASVe, CSM, Prima serie, Processi, b. 921: 25. 4. 1746). Један професор хирургије написао је 1767. године извештај о повреди коју је задобио трговац из Скадра Џаир Алика (Jair Allica di Scutari), а слично је учинио лекар који је 1769. године прегледао скадарског трговца Зинел Крајину у фондаку (ASVe, CSM, Prima serie, Processi, bb. 922, 923: 19. 11. 1767; 10. 11. 1769). Када је 1771. године у једном сукобу ватреним оружјем рањен скадарски трговац Мурат Деђали (Murat de Gialis), лекар је посведочио да се повређени налази у лошем стању с ранама опасним по живот. Два дана касније утврђено да Мурат има нижу температуру и мање болове, као и да се више не налази у опасности. Међутим, трговци нису увек имали поверење у венецијанске лекаре. Сматрајући да би исхрана коју је прописао лекар довела до Муратове смрти, нису хтели да се

придржавају добијеног упутства (ASVe, CSM, Prima serie, Processi, b. 923: 25. 4. 1771; 27. 4. 1771; 7. 5. 1771).

На ком месту у Венецији су сахрањивани муслимански трговци? На ово питање можемо износити само претпоставке. У Венецији су сиромашне особе сахрањиване у оквиру неке од градских пароксија, али то свакако није могао био случај с муслиманским трговцима (Lucchetta, 1997: 137). У неколико докумената насталих у канцеларији Већа десеторице препоручује се да сахрана муслимана који су поводом казне погубљени у Венецији буде потајно обављена на острву Лидо (југозапад венецијанске Лагуне). Да је ово спровођено у дело сазнајемо из податка о смрти емина Новог, који је убијен у затвору Већа десеторице, а 1586. године сахрањен на Лиду (Lucchetta, 1997: 137). Међутим, док су споменици преминулим Јеврејима сачувани, за муслиманске гробове до данашњег дана није пронађено ни једно обележје. Премда постоји претпоставка да је део Лида на коме су покопавани муслимани данас немогуће проучавати због постојања аеродрома „Ничели” (Pedani, 2010a: 215) можемо сматрати и да је одсуство споменика очекиван резултат кришом обављених сахрана.

Ипак, за трговце који су преминули природном смрћу било би логично очекивати означавање места покопа. Како је мало очуваних извора који говоре о сахранама муслиманских трговаца тако се и о постојању посебног гробља за њих може говорити само на нивоу претпоставки. Ни детаљан попис трошкова сахране анадолијског трговца Хусеин чауша не даје информацију о томе на ком острву у венецијанској лагуни је пратња од четири гонодоле с неколицином муслиманских трговаца пошла да му ода последњу почаст (Kafadar, 1986: 216–217). Податак забележен у 18. веку поводом смрти трговца Хусеин Хацимемиха из Скопља (Ussein Agimemich mercante turco di Scopia) указује на могућност да су муслимански трговци сахрањивали ван Лида. Скопски трговац је 1707. године преминуо у фондаку након чега је сахрањен у Венецији, а направљена је и листа трошкова његовог покопа. Таксе за обављену процедуру наплаћене су за ангажовање Магистрата за трговину, Магистрата за здравство, нотара, приора лазарета и надзорника фондака. Није назначено ко је био дужник ових сума, али претпостављамо да је рачун изведен како би венецијанска власт потраживала новац

од наследника преминулог трговца, или барем његових сарадника. Белешка о постојању једног трошка за „три гондоле са два весла које су биле потребне за сахрану на Лазарету” (итал. *per 3 gondole a due remi per andar al Lazzaretto a Sepelirlo*) доноси јединствен податак о месту покопавања муслиманских трговаца (ASVe, CSM, Prima serie, b. 966: 10. 9. 1707). У Венецији су постојала два лазарета – стари и нови (итал. *Lazzaretto Vecchio/Nuovo*), који су служили за превенцију зараза и лечење оболелих од куге. Ту су пристајали бродови сумњиви због потенцијалне заразе како би издржавали период карантина. Иако је пример сахране скопског трговца усамљен податак који може бити и само изузетак, оставља могућност за претпоставку да трговци ипак нису сахрањивани на Лиду, где су сахрањивани погубљени муслимани, тако да место њиховог покопа тек треба испитати.

Уколико би неки муслиман са балканске територије преминуо у венецијанском фондаку неретко су погреб обављали остали муслимански трговци или надзорник фондака. Надзорник фондака сахранио је хаџи Синана из Сарајева 1673. године, а Махмуда из Сарајева 1680. године (Lucchetta, 1997: 141). Зинел башу из Скадра (*Zinel Bassa turco di Scutari servitor*), који је био слуга неког трговца 1702. године, такође је сахранио надзорник (Lucchetta, 1997: 142). Покоп скадарског трговца Валидеде (*Vili Dede*) су 1710. године платили трговци из фондака, пошто је био веома сиромашан, и иза себе није оставио никакав капитал (ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 353: 12. 5. 1710).⁵⁸

⁵⁸ Могуће је да се ради о већ поменутом Валидеду (*Valided turco da Scutari*), чија је смрт заведена у посмртним записима из 1710. године. Он је преминуо у фондаку, али није забележено да је био трговац, као ни ко га је сахранио. У бусту с мешовитим документима Магистрата за трговину на једном документу су забележени подаци о скадарском трговцу Вилидеде (*Vili Dede*), а кога су сахранили остали трговци.

3. 2 Немуслимански трговци у Венецији

3.2.1. Боравак јеврејских трговаца у Венецији

Долазак првих Јевреја у Венецију везује се за период сукоба с Камбрејском лигом (1508–1516)⁵⁹ када су у град бежали са венецијанске тераферме⁶⁰ због инвазија чланова савеза. Тада су се углавном бавили пословима позајмљивања новца, па је њихово присуство у тешким годинама рата Венеција видела као прилику да државној каси и грађанима омогући сигурне новчане изворе (Ravid, 1976: 188–189). Убрзо су добили дозволу да се тиме баве, а касније и да продају другоразредну робу (итал. *strazzeria*) у Венецији (Ravid, 1999: 238). Њихов боравак у граду (видети карту бр. 3) венецијанска власт почела је да уређује 1516. године, када је издала наредбу да Нови гето (итал. *Ghetto Nuovo*)⁶¹ у близини парохije Сан Ђеронимо (*San Geronimo*) буде место где сви Јевреји у граду морају да ноћивају (Ravid, 2017: 24–25; 1975: 158). Неколицина јеврејских трговаца који су долазили са територије Османског царства пожалили су се 1541. године да у оквиру гета немају довољно места за становање. Будући да је овај захтев дошао након потписивања мира између Венеције и Османског царства (1540), када је било

⁵⁹ Камбрејска лига (итал. *Lega di Cambrai*) је савез који су против Венеције склопили папа Јулије II, француски краљ Луј XII, шпански краљ Фердинанд II и цар Максимилијан I. У бици код Ањадела (*Agnadello*) 1509. године, чланови савеза су Венецији нанели тежак пораз. Као резултат ових сукоба, Венеција је изгубила већи део својих поседу на тераферми, које је успела да поврати до 1517. године (Libby, 1973: 7–45).

⁶⁰ Тераферма (итал. *terraferma*) је назив за венецијанске поседе на копну, на северу данашње Италије, у највећој мери су то биле територије данашње регије Венето, али и Ломбардије и Емилије-Ромање.

⁶¹ Реч „гето” (итал. *ghetto, getto, geto*) у Венецији коришћена је да означи градску ливницу. У њој су била изливана бронзана ђулад и за ову радњу је коришћен израз *ghettare/gettare/affinare il metallo con la ghetta* (*ghetta* је диоксид олова), па отуд и реч „гето” за саму ливницу. С временом је још једно острво постало неопходно за потребе ливнице, како би се на њега бацао отпад из исте. Ово острво је касније названо Нови гето (итал. *Ghetto Nuovo*) како би се направила разлика између острва где је била сама ливница, односно Стари гето (итал. *Ghetto Vecchio*). У 14. веку је ова ливница престала да постоји, а простор су почеле да насељавају разне занатлије. Како је 1516. године изолован смештај за јеврејску заједницу формиран на територији острва на коме се налазила ова ливница, тако је и реч „гето” остала да означи подручје на коме станују Јевреји (Ravid, 2017: 24–25).

потребно побољшати нарушене трговачке везе, убрзо је венецијанска власт одобрила да се у ове сврхе обнови Стари гето (итал. *Ghetto Vecchio*) (Ravid, 1976: 190). На захтев трговаца је 1633. године гето поново проширен додатним простором за становање Јевреја (итал. *Ghetto Nuovissimo*) (Ravid, 1999: 243–244). Подигнут је зид како би се читав гето одвојио од канала, а на тој страни било је забрањено подизање балкона на кућама Јевреја. Још један зид раздвајао га је од хришћанских кућа, а наређено је и да се зазидају друге две стране, сви докови, прозори, врата и балкони који су били окренути ка кућама хришћана (Ravid, 1975: 158).

Статус јеврејских трговаца у Венецији уређиван је неколико година, а за то се највише залагао Данијел Родригез. Као представник Јевреја тражио је 1583. године од венецијанске власти да се „јеврејским трговцима који долазе са Истока и Запада” (итал. *Ebrei Levantini et Ponentini*) омогући да безбедно станују у Венецији са својим породицама. Пар година касније (1589) Родригез је Магистрату за трговину предао предлог Јеврејске повеље (итал. *Condotta degli Ebrei*), у којој су била дефинисана права Јевреја на живот и рад у Венецији, могућност да мирно напусте град ако им привилегије буду одузете, безбедност у време венецијанско-османских ратова и право на пословање у сплитској скели. Ово је делимично одобрено, с изузетком заштите у случају избијања рата, пошто венецијанска власт ово није могла да им гарантује. Одредбе ове повеље важиле су десет година, али су до пада Републике редовно обнављане с малим изменама и додацима који су настајали на основу предлога венецијанских магистратура и молби јеврејских трговаца (Ravid, 2003: 45; 1976: 207). Магистратура катавера/три племића (итал. *Ufficiali alla Cattaver*) је од 1516. године била задужена за надгледање Јевреја и контролу њиховог боравака у граду (Da Mosto, 1937: 101; Ravid, 1976: 197–222). Представници јеврејске заједнице⁶² у Венецији такође су се самостално залагали за своја права и преговарали с венецијанском влашћу за обнову повеље након што би претходна истекла (Ravid, 2008: 41). Тек је 1738. године одлучено да она која је на

⁶² Јеврејску заједницу у Венецији чиниле су породице банкара, трговаца и продаваца које су се доселиле и имале стални боравак у градском гету. У оквирима ове заједнице боравили су привремено и трговци са територије Османског царства који су живели на османској територији, а у Венецију су долазили због робне размене. Они се у изворима називају *Viandanti* или „они који путују”.

снази важи без обнове за све Јевреје на целој територији Републике (Ravid, 2001: 27).

Имали су право на поштовање сопствених „обичаја, прописа и церемонија” и право исповедање вере у оквиру синагоге (Ravid, 2008: 25). Након настанка гета, с временом су у њему изграђене синагоге (око осам), затим продавнице које су имале хлеб, вино, уље и друге намирнице спремане према јеврејској традицији. Заједница је имала и разне културолошке организације унутар гета, места где су се Јевреји састајали међу којима су биле и разне братовштине (Ravid, 2001: 22). Морали су да носе обележја у виду жуте беретке, а када је 1738. године донет закон да Јевреји носе црвену капу, жута беретка остала је обележје које су морали да носе Јевреји са територије Османског царства (Ravid, 2001: 21).

Одређено је 1386. године да место за сахрањивање Јевреја у Венецији буде на острву Лидо (Ravid, 2001: 22). Тек од 1631. године Магистрат за здравство почео је да води засебне регистре у којима су бележени преминули јеврејски и муслимански трговци (Vocato, 1984: 11–22, 13). Представници јеврејске заједнице у Венецији били су дужни да свакодневно обавештавају Магистрат за здравство када се неко разболи или премине (Вамји, 2016: 497). Највише су их лечили јеврејски лекари. Један Јеврејин из гета, Мојсије Коркос, обавестио је Државне инквизиторе 1661. године да их у гету највише негују јеврејски лекари, али да се понекад направи изузетак и болесника посети хришћански лекар. (Вамји, 2016: 497).

За разлику од муслиманских трговаца који су имали могућност да се до поноћи крећу по граду, Јеврејима је било дозвољено знатно мање сати. Капије гета нису затваране у поноћ, као што је то важило за фондако, већ по заласку сунца које би огласило звоно „марангона” (вен. *marangòna*)⁶³, чије време се мењало у зависности да ли је био летњи или зимски период (Ravid, 1999: 238; 1975: 158). Четири чувара надгледало је капије, а бродска стража патролирала ноћу (Ravid, 1975: 158). Када би трговац тражио да се пусти ван гета стражари су били у обавези да запишу његово име, место где путује, место порекла и да наредног јутра поднесу

⁶³ *Marangòna* је венецијанска реч која се користила за једно од звона цркве Светог Марка, а које је звонило при изласку сунца како би означило почетак радног дана за раднике у Арсеналу. Корен овог израза је реч *marangòn* која на венецијанском дијалекту значи „столар” (Voerio, 1829: 333).

извештај Магистрату катавера. Ово је важило и уколико би трговци касно допутовали или морали да истоваре своју робу. Трговци и лекари су због посла могли да буду ван гета у ноћним сатима, али трговци никада нису смели да целу ноћ проведу ван њега (Ravid, 2008: 23). У 17. веку постало је уобичајено да венецијански грађани из радозналости присуствују служби у синагоги по чијем су завршетку стражари отварају врата гета само за хришћане који су га тада напуштали (Ravid, 2008: 32–37). Време затварања измењено је 1760. године на четврти сат по заласку сунца у периоду од 1. октобра до 1. априла, а други сат по заласку од 1. априла до краја септембра. У последњој повељи из 1788. године наведено је да су се капије затварале у пола ноћи, без јасног навођења сатнице (Ravid, 1999: 242; Capitoli della Ricondotta degli Ebrei di questa Citta e dello Stato, estesi in esecuzione a' Decreti dell'Eccellentissimo Senato de' di 22. febbraio 1776. e 23. agosto 1777. ed approvati col sovrano decreto De di' 27. Settembre di 1777, xxiv, одредба број 72). Још је 1548. године било наређено свим Јеврејима да не излазе из својих кућа уочи ускршњих празника, од Великог четвртка до Велике суботе (Ravid, 1999: 260–261). Испрва трговцима није било дозвољено да се задржавају у Венецији дуже од четири месеца⁶⁴, након чега је Веће (итал. *Collegio*) продужило њихов боравак на две године, а 1549. године на четири (Ravid, 1976: 190–191). Нису сви трговци поштовали ове одредбе о дозвољеном периоду боравка, попут трговца Баруха Креспина са Галипоља, који је у 16. веку боравио у Венецији од шест до седам година (ASVe, Documenti Turchi (=DT), b. 7, N° 835: 2–11. 3. 1576; Pedani, 1994/ I: 212).

Сличне мере за боравак јеврејских трговаца важиле су од прве половине 16. века и у Дубровнику, чија је власт 1545. године одлучила да уреди њихово коначиште у граду. Најпре је 1546. године за потребе њиховог становања одређена „Лојарска улица”, и било им је забрањено да ноћу напуштају своје куће. Од 1559. године врата дубровачког гета затварали су и отварају капетани ноћне страже.

⁶⁴ Овоме претходе закони из 14. века када је Јеврејима било дозвољено да се задржавају у Венецији само 15 дана. Постоје претпоставке да су Јевреји овај закон избегавали тако што би, по истеку тих 15 дана, једноставно отишли у Местре (венецијански подестат на копну, на малој удаљености од Венеције), а затим се вратили у Венецију на још 15 дана. Због овога је 1402. године донета одлука да по истеку дозвољених 15 дана, Јевреји не могу да се врате у Венецију наредна 4 месеца. Ипак, важно је нагласити да ова одредба није важила за Јевреје са јадранске обале који су могли да долазе у Венецију зарад трговине кад год то пожелели (Ravid, 2001: 5).

Када им је овај простор постао премали, 1571. године премештени су у куће у улици „Повише иконе”. Упркос овоме, у Дубровнику није била ретка појава да Јевреји добијају дозволу да станују ван улице која им је намењена. На дубровачку одлуку о контроли јеврејске заједнице у граду утицале су све оне доношене у другим медитеранским градовима, где су Јевреји такође могли да ноћивају само у једном одређеном делу града (Tadić, 1937: 72–88).

Мање ограничења ове врсте имали су Јевреји у Сплиту. У овој луци почели су да се истичу у другој половини 16. века, када су били активнији у трговини између Босне и Венеције. Одржавали су јаке везе с трговцима у Сарајеву и Скопљу на тај начин учествујући у размени венецијанских производа и балканских сировина. Сенат је 1589. године дозволио досељавање јеврејских породица у Сплит, дајући им право да држе ботеге и баве се пословима посредништва у трговини (Rasić, 1971: 42–43, 134–135). У наредним годинама сплитски ректори бележили су све већи број јеврејских породица у Сплиту, а због неколико пријава кријумчарења и сукоба у којима су учествовали 1621. године предложено је формирање гета. Овај предлог није реализован, иако су сплитски ректори били против њиховог слободног ноћивања у граду, сматрајући да многи од њих раде као османски шпијуни, достављајући властима у Истанбулу разне информације са територије Републике (Novak, 1978/II: 1041–1044). У наредним годинама 18. века када је већи број кућа унутар Диоклецијанових зидина био напуштен због последица куге, северозападни део ове палате у Сплиту дат је Јеврејим за становање. У науци још увек није утврђена тачна година настанка сплитског гета. Постоје претпоставке да је отворен 1738. године, а неки научници указују на знатно каснију годину његовог оснивања.⁶⁵ Као и венецијански, сплитски гето имао је преграде које су га одвајале од хришћанских кућа, постојао је чувар капије и нижи официр с војницима за заштиту Јевреја (*Alvise Foscari, provveditore generale in Dalmazia e Albania – Dispacci da Zara 1777–1780*, 1998: 116–119; Bajić-Žarko, 2004: 173).

⁶⁵ Грга Новак као време оснивања гета узима 1738. годину, када је Венецијанска република донела јединствену Јеврејску повељу која је важила за све Јевреје на целокупној територији републике. Ипак, Д. Кечкемет је извео закључак да је вероватнија година оснивања гета, са свим правилима његовог затварања и отварања, била 1777. или 1778. година (Kečkemet, 1982: 59–63).

Нису сви у Венецији гледали благонаклоно на ноћивање Јевреја у граду, а против су највише била свештена лица (Ravid, 2001: 7–8). Неки су предлагали да им се ограничи могућност боравка на острву Ђудека (итал. *Giudecca*)⁶⁶ јер су сматрали да дају лош пример хришћанима (Ravid, 1975: 157). Након што су добили коначишта унутар зидова гета, појединци су и даље били против њиховог боравка у граду. Крајем 16. века патријарх Венеције Лоренцо Кардинал Пријули изнео је своју забринутост поводом места на коме се гето налази пошто су одатле Јевреји гледали верске процесије, ругали се и с прозора добацивали учесницима, па је предложено да се на њихове прозоре стави и гвоздена ограда (итал. *trombe*) (Ravid, 1999: 258–259).

Значај пословања јеврејских трговаца са османске територије у Венецији огледала се у томе што су они у највећој мери доносили робу са територије османског Балкана (Ravid, 2017: 27). Долазак већег броја Јевреја на Балкан везује се за период 60-их и 70-их година 16. века, када су Сефарди почели да оснивају своје махале у неким од већих балканских градова. Успешно су се уклопили у локалну привреду, бавећи се штављењем и бојењем коже, стакларством, израдом накита, везом, ткањем платна и свиле, као и банкарским пословима. Велики прилив Сефарда у Сарајево и друге босанске градове уследио је након оснивања Босанског ејалета 1580. године, откад је и повећана сарадња између босанског и тржишта у Венецији и Анкони (Поповић, 1992: 71–78).

3.2.2. Боравак хришћанских трговаца са османског Балкана

Хришћански трговци из Османског царства одржавали су контакте с балканским досељеницима у Венецији и код њих налазили сигурно место за ноћивање у граду. Вероватно су им они, осим смештаја, обезбеђивали информације о венецијанској трговачкој и градској средини, помажући на тај начин и у склапању контаката и закључивању уговора. У историографији је овај феномен означен као један облик „мањег организованог окупљања” (итал. *microforme di aggregazione*), када су људи истог географског порекла насељавали куће у оквиру једне улице,

⁶⁶ Ђудека (*Giudecca*) је острво у венецијанској лагуни. Припада градском пределу *Dorsoduro*.

трга или парохије. На тај начин одвајали су се од венецијанског становништва и међусобно груписали у зависности од порекла и вероисповести. Изучавање извора указало је на то да се средином 17. века ова појава јавља као устаљено правило. Због заједничких карактеристика називани су и „микродруштва затвореног типа” (итал. *microsocietà incapsulate*) (Zannini, 2009: 145–146).

Досељеници са источнојадранске обале и њене унутрашњости у највећој мери насељавали су сестијер Кастело (видети карту бр. 4). У истом делу града боравили су досељеници са територије Србије, Босне, Дубровника, Улциња, Скадра, Драча и Дриваста. Највећа присутност забележена је у парохијама Сан Пјетро ди Кастело (*S. Pietro di Castello*), Санта Марија Формоза (*S. Maria Formosa*) и Сан Северо (*S. Severo*). Трговцима и морнарима са балканске територије били су привлачни и остали делови града, попут сестијера Сан Марко (*San Marco*), Санта Кроче (*Santa Croce*) и Канаређо (*Cannaregio*). Њима су ови делови Венеције били најпогоднији за становање, пошто су били близу обале на којој су могли да истоварују робу, док су једино Дубровчани изнајмљивали собе и у свим осталим деловима града. Тестаменти људи који су се са Балкана преселили у Венецију указују на то у којој мери се наставила њихова веза с родним крајем. Они су своју повезаност с балканским територијама редовно одржавали због послова, па је велики број њих иза себе оставио дарове многим институцијама, црквама и удружењима. Међутим, легати нису били једини начин на који су неговали споне са својим родним местом, већ су то чинили и путем познанстава које су одржавали у Венецији. До првих сусрета могло је да дође током пловидбе на истим бродовима, захваљујући тренутном обављању заједничких или сличних послова или боравка у истом коначишту (Ћоралић, 2011: 177–193; 2007: 59–102; 2004: 37–55; 1993: 39–78).

Утицај присуства бројних балканских досељеника оставио је трага и на уличну номенклатуру града (видети карту број 4). Од Дуждеве палате до Арсенала протеже се обала на Великом каналу у сестијеру Кастело и носи назив Рива дељи Скјавони (итал. *Riva degli Schiavoni*)⁶⁷. У Венецији је ова обала формирана још у 9.

⁶⁷ *Fondamenta* је назив за улицу у Венецији која се налази на обали. Како су ове улице служиле као база свим зградама које су подигнуте на обали, отуда и порекло речи (од итал. *fondare*, основати,

веку, а свој назив добила је касније јер су на том месту пристизали бродови из Далмације (Tassini, 2001: 586–587). Једна улица у Венецији носи назив Кале дељи Албанези (итал. *Calle degli Albanesi*) и указује на присуство албанске етничке заједнице. Она се налази одмах поред дуждевих затвора, па се у њу може ући с поменуте Риве дељи Скјавони (Tassini, 2001: 10-11). Друга улица чији назив речито говори о присуству балканског становништва је Кале деле Расе (итал. *Calle delle Rasse*). Добила је име по „раши” (итал. *rassa, rascia*), белом сукну, које се најчешће користило у гондолама, а у Венецију је увожено из Србије и Босне (Tassini, 2001: 538–549; Ћук, 1986: 115). Две улице и два моста у Венецији понела су назив по Дубровчанима (итал. *Calle Ragusei, Ponte dei Ragusei*) указујући на њихово незанемарљиво присуство у граду (Tassini, 2001: 537). Бројни су и топоними који указују на грчку заједницу у Венецији, где осим једне улице (итал. *calle*), неколико уличица (итал. *ramo*), моста (итал. *ponte*), докова (итал. *fondamenta*), канала (итал. *rio*), постоји и цео трг (итал. *campo*) посвећен њима (Tassini, 2001: 320–321).

Трговцима хришћанске вероисповести са османског Балкана венецијански закон није прописивао на ком месту могу да ноћивају. Ипак, ово не значи да венецијанске магистратуре у некој мери нису располагале подацима о њиховом присуству у граду. Неколицина православних трговаца Пано да Ђеронимо (Pano da Geronimo), Зуане Солдаки (Zuane Soldachi), Николо Глики (Nicoló Glichi), Димитри Парна (Dimitri Parna), Николо Серво (Nicolo Servo) и Козмо Кондолео (Cosmo Condoleo) имали су куће у Венецији, и у 17. веку су пружали смештај православним трговцима са територије Албаније, Босне, Србије, Бугарске, Молдавије, Македоније, Атине, Јањине, Епира, Тесалије и других грчких територија. Ови најмодавци су 1666. године наишли на проблем када је против њих покренут процес због неплаћања таксе за коначиште (итал. *datio dell'albergarie*). Уредбом која је ступила на снагу 1665. године сви су могли да странцима пруже преноћиште дужи од једне ноћи без посебне дозволе венецијанских канцеларија, али уз плаћање ове таксе. Због значаја који су православни трговци имали у одржавању робне размене између Венеције и османског Балкана чланови Сената

утемељити). Неке од ових улица на обали Великог канала носе посебан назив *riva* (у Венецији их има укупно седам: *Riva de S. Biasio, Riva de Ca' de Dio, Riva dei Sette Martiri, Riva degli Schiavoni, Riva de Vin, Riva de Carbon, Riva de Biasio* (Tassini, 2001: 245).

одобрили су олакшице њиховим станодавцима, желећи да тако охрабре долазак ових трговаца (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 75: 11. 9. 1666).

Хришћански трговци су изнајмљивали приватне куће у Венецији и у 18. веку. Магистрат за трговину је 1728. године приметио да албански трговци хришћанске вероисповести и сви православни трговци који су османски поданици (итал. *Greci Sudditi del Gran Signore*) одседају код својих пословних представника (итал. *corrispondenti/commissionari*) у Венецији пошто за то није постојала било каква забрана. Најчешће су одседали у парохији Сан Северо (*S. Severo*) и Сан Лоренцо (*S. Lorenzo*), али и у осталим деловима града (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, fasc. N° 9: 23. 8. 1728). Православни трговац Петар Андрејевић из Пећи 1746. године боравио је у Венецији шест месеци, а град је напустио заједно с Димитријем хаџи Дамјановићем (Димитријевић, 1936: 368). Не знамо где је овај трговац месецима становао у Венецији, али чињеница да је напустио град с хаџи Дамјановићем говори да се у Венецији кретао у кругу људи са територије османског Балкана, а можда с њима и делио неко коначиште. Православни трговац из Скадра Илија Луковић 1766. године становао је у „Кале деле Раше” (*Calle delle Rasse*) у гостионици „Каза ди дуге доне” (*Casa di Due Donne*). Он је две и по године боравио у овом преноћишту док је обављао послове заједно са својим оцем Зуанеом, након чијег одласка наставио је тамо да станује (ASVe, CSM, Prima serie, Processi, b. 922: 11. 12. 1766). Стиче се утисак из ових примера да хришћанским трговцима није био временски ограничен боравак у граду, па су у њему могли да се задрже онолико колико је то било неопходно ради трговине.

Не можемо искључити могућност да су поједини хришћани са османске територије повремено становали у фондаку за муслиманске трговце. Када је трговац Ђура Грубановић (Giuro Grubanovich) 1683. године долазио у Венецију преко Задра извесни Лоренцо Морозини инсистирао је да Ђура одседа у фондаку јер је османски поданик. Како трговац није желео да ово прихвати, уложио је жалбу на коју је генерални провидур одговорио одлуком да је трговац у обавези да ноћива у фондаку само ако је у пролазу, али не и уколико живи у Венецији (DAZd, Generalni providur za Albaniju i Dalmaciju, kut. 48, fol. 18: 4. 1. 1683. m. v; Храбак,

1997: 60). Није јасан разлог овакве наредбе пошто регулације овог коначишта не указују на то да је венецијанска власт присиљавала хришћанске трговце са османске територије да ноћивају на истом месту као и муслимани. С друге стране, није ни прописана забрана да се собе и магацини у њему изнајмљују трговцима хришћанске вероисповести. Ипак, не постоје подаци о томе на ком месту је Ђура изнајмио собу, па не можемо да износимо даље закључке на основу овог примера. Мемоари о фондаку у Венецији, које је саставио дуждев саветник (итал. *consiglier*) Ђовани Роси, бележе захтев скадарских трговаца хришћанске вероисповести из 1700. године, да одседну у фондаку „као што су то чинили пре рата” (*Memorie del Fontico de’ Turchi raccolte dal consiglier Giovanni Rossi*, BNM, mss. It., cl. VII, n. MDCCLXXIV (7759); Museo Correr, Mss. P. D. 799 C: 27. 3. 1700). Уколико је ова молба заиста поднета магистрату у Венецији, она може да укаже на то да су хришћани делили венецијански фондако с муслиманским трговцима. С друге стране, њихова потреба да за то уложе молбу доводи у питање да ли је то у пракси тако често и било уобичајено.

Можда је петорица хришћанских трговаца из Скадра Пјетро Пазе, Лазар Асић, Антонио Каламази, Пјетро Пренцс и Антонио Танузи (Pietro Pase, Lazaro Assich, Antonio Calamasi, Pietro Prencs, Antonio Tanusi) изнајмило 1742. године собе у фондаку. У пријави напада који је на њих извршио син једног рибара изјавили су да се то десило када су се враћали у свој смештај у парохији Сан Ђакомо дал Орио. Како се фондако налазио у тој парохији, могуће је да су ови трговци одлазили да ноћивају баш у њему (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, fasc. N° 9: 4. 4. 1742).

Заједничко ноћивање османских поданика свих вероисповести било је честа појава у сличним коначиштима на Балкану. Османски ханови у чаршијама или у њиховој непосредној близини служили су за смештај путника и каравана, и у њима су могли да одседају трговци из разних крајева. У Крешеву, Фојници и Варешу заједно су боравили трговци хришћанске и исламске вероисповести из Сарајева, Србије и албанских крајева (Креševlјaković, 1957: 11–13). Вероватно је ово искуство у османским хановима допринело да за поједине хришћане дељење преноћишта с муслиманским трговцима буде уобичајена пракса.

Иако су сачувани венецијански закони о овоме неми, можемо да претпоставимо да је с временом дошло до извесних промена у организацији фондака. Када је Магистрат за трговину 1621. године издао прве регулације, у последњој ставци је наглашено да је „[...] зарад управљања и доброг вођења овог фондака [...]” за све будуће чланове ове магистратуре сачувано право на „уређивање, допуне и смањивање свега неопходног на дневном нивоу” (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, fasc. N° 1: 27. 5. 1621). Допуне регулација фондака су се, дакле, дешавале. Ипак, не можемо да закључимо када је уведена норма која се у изворима јавља тек 1743. године. Када је хришћански трговац Лука Монтенегрин (Luca Montenegrin) ухапшен 1743. године у фондаку за муслиманске трговце, као разлог његовог одвођења у притвор Магистрат за трговину је навео да „статутарно право овог преноћишта искључује мешање ове две религије”. Трговац је неколико пута био упозорен да напусти фондако, али се није повиновао овим наредбама (ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Seconda serie, b. 187, fasc. N° 9: 29. 1. 1743. m. v.). Његово име можда указује и на његово порекло, али не знамо да ли је био османски или венецијански поданик. Било како било, те године је већ била на снази забрана која се тиче ноћивања хришћанских трговаца у фондаку, а о којој не налазимо трага у претходним годинама.

3.3. Молбе трговаца - обраћање венецијанским магистратурама

Основни начин на који је становништво у европским земљама од 16. до 18. века могло да комуницира с надређенима било је путем молби (итал. *suppliche*).⁶⁸ Појединац или неколицина њих имали су могућност да у молбама изразе незадовољство или да упуте одређени захтев. Често су служиле за покретање судског процеса, било да се радило о озбиљном кривичном прекршају или решавању административног проблема при некој државној канцеларији (Nubola, 2001: 35–56). Молбе трговаца са територије османског Балкана важан су извор за

⁶⁸ У венецијанским документима сусреће се и термин „инстанца” (итал. *istanza*) који најчешће означава сам захтев, али и писмено обраћање. Од лат. *instantia*, итал. *instare* које значи „инсистирати, вршити притисак” (Treccani, Vocabolario, Istanza, Преузето 18. 9. 2020 са: <https://www.treccani.it/vocabolario/istanza/>).

разумевање њиховог правног положаја у Венецији. Овим путем трговци су тражили права која су им била законом загарантована, или су настојали да побољшају услове свог боравка у граду. Нажалост, молбе из 16. и 17. века ретко су сачуване, а и тада о њима сазанајемо посредно из одговора који је венецијанска власт давала.

Најчешћи поводи за достављање молби били су тренутни трговачки послови, реституција робе, плаћање такси или проблеми око транспорта робе (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 138, cc. 189 r–v: 17. 2. 1592. m. v; b. 139, c. 22 r: 15. 9. 1593; b. 150, c. 82r–v, 86r–v: 15. 9. 1635; 10. 11. 1635; ASVe, CSM, Seconda serie, b. 186: 23. 1. 1641. m. v.). Захтеви су били упућивани „прејасном дужду, пресветлој Сињорији” (итал. *Serenissimo Principe, Illustrissimi Signori*)⁶⁹ или „пресветлој и изврсној господи” члановима Магистрата за трговину (итал. *Illustrissimi et Eccellissimi Signori Cinque Savi alla Mercanzia*). Ипак, без обзира на кога су биле насловљене најчешће су прослеђиване Магистрату за трговину, чији службеници би је анализирали и предлагали решење. Ако оне упућене провинцијској управи у Котору и Задру не би наишле на одговор, трговци би свој проблем сами поново изложили Магистрату за трговину (ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 393, fol. No 188: 6. 3. 1781).

Како би упутили молбе иступали су самостално или су за то овлашћивали своје представнике. Они су могли бити њихови ортаци у трговини, истакнути трговци у једној османској провинцији или граду, али и венецијански грађани с којима су сарађивали. Двојица муслиманских трговаца из Босне Хасан и Ризван приложили су 1582. године молбу као „представници босанских трговаца” (итал. *Assan e Risvá, capi, come dicono della nation bossinese*) (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 137, cc. 68 r–v: 31. 7. 1582). Крајем 16. века Данијеле Родригез залагао се за права свих Јевреја у Венецији, па се неколико пута представљао венецијанској власти с писменим захтевима (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 140, c. 11 v: 25. 3. 1598). Трговци Васа Петровић из Мостара, Стефан Мариновић и Павле Масић из Сарајева (Vassi di Pietro da Monstar, Stefano Marinovich e Mathio da Paolo di Seraglio)

⁶⁹ Сињорију су сачињавали дужд као председавајући, дуждеви саветници и управници Већа десеторице, а представљали су венецијанску владу (Lane, 2007: 115).

били су овлашћени да се у име свих босанских и трговаца из других крајева Османског царства 1693. године (*Università⁷⁰ de mercanti del Regno di Bossina et altri luoghi di Turchia*) обратe генералном провидуру у Задру. Неколицина босанских трговаца је 1721. године одабрало хаџи Дамјана Арнаутовића да као њихов представник упути Венецији неколико захтева (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 96, fasc. N° 160: 16. 8. 1693; ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 348: 2. 4. 1721). Венецијански поданик Томазо Мондини у два наврата деловао је као легални представник трговаца из Босне, први пут када је 1721. године изнео тражења неколицине муслиманских и хришћанских трговаца, а наредне године када га је овластио трговац хаџи Мехмед Ваљевал из Сарајева (Aggi Memet Vagleval Turco di Seraglio di Bossina) (ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 348: 5. 5. 1721; ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 348: 9. 6. 1722; 12. 8. 1722). Неколицина скадарских трговаца овластили су 1756. године венецијанског поданика Данијела Занкија да однесе њихову писмену представку у канцеларију Магистрата за трговину (ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 362: 5. 4. 1756).

Одговорни представници муслиманских трговаца биле су и векјарди, старешине фондака за (итал. *vecchiardi/capi del fontico*). Осим што су писане захтеве прослеђивали Магистрату за трговину, вероватно су били задужени и за њихово састављање. Није познато како су ове старешине биране нити ко их је именовао. Будући да ово није било стално звање пошто су трговци само привремено ноћивали у фондаку, вероватно су ову функцију преузимали тада присутни најстарији трговци. Имајући доста искуства у обављању робне размене у Венецији засигурно су боље познавали венецијанске одредбе и били у стању да начине писмено обраћање које ће наићи на одговор код службеника. Најчешће су на овај начин тежили да разреше сукобе између муслиманских трговаца и венецијанских грађана, или да одбране своје сараднике. Бранећи трговца Дервиша Зано Молинија (Dervis Zanno Molini), старешине Мехмед Крајина (Mehmed Cragna) и хоџа Хума (Chogia Huma) 1766. године окривиле су православног трговца Илију Луковића из Скадра за физички напад и молили Магистрат за трговину да га удаљи

⁷⁰ *Università* је термин који се у венецијанским документима користи да би означио заједницу мањина или стране трговце истог порекла.

из града и тако спречи нове сукобе (ASVe, CSM, Prima serie, Processi, b. 922: 28. 11. 1766). Старешине фондака Абди Крајина и Али хоџа (Abdi Cragna e Ali Choza) zaloжили су се 1769. године у име осталих трговаца за једног венецијанског грађанина приведеног поводом напада на трговца Сулејмана Балезу из Скадра (Soliman Balesa/Sulejman Baleza mercante Scutarino). Објашњавајући да је дошло до неспоразума приликом кога је месар случајно повредио „једног од наших муслиманских трговаца” (итал. *ad un de nostri Turchi*) тражили су да се оптужени пусти на слободу (ASVe, CSM, Prima serie, Processi, b. 929: 15. 4. 1769).

У Османском царству заједничко подношење молби био је легитиман вид комуникације с представницима власти. Оно постаје све чешће у 17. и почетком 18. века када је дошло до измена у османском пореском систему. Колективна одговорност заједница за пореске дугове вероватно је довела и до „пораста значаја колективног организовања на нивоу читавог града, како међу немуслиманским, тако и међу муслиманским становништвом” (Крешић, Павловић, 2020: 176). Навикнути на овакав вид организованог деловања, трговци са османског Балкана су и захтеве венецијанским канцеларијама потписивали у групама. Проблеми који су се тicali пословања уједињавали су трговце различите вероисповести, а у већем броју случајева са територије једне османске провинције или санџака. Ипак, није било ретко да се за побољшање колективног положаја удруже и трговци из различитих османских административних јединица, па се 1638. године неколицина трговаца из Босне и Истанбула удружило ради бољих услова у сплитској скели (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 151, с. 17 r–v: 14. 7. 1638). Иступајући као представници једне веће скупине трговаца неколицина је углавном тражила смену одређеног службеника, измену трговачког закона или скретала пажњу на лошу примену постојећег. Уочи поновног отварања сплитске скеле 1670. године, а након потписаног мира по завршетку Кандијског рата (1669), неколицина муслиманских трговаца из Босне предало је молбу у којој су изнели жеље за побољшање увоза, робне размене и обнову фондака у Венецији (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 186: 10. 11. 1670). Хришћански и муслимански трговци Скадарског санџака ујединили су се 1702. године због избора новог венецијанског конзула у Драчу, и тим поводом се писмено обратили Магистрату за трговину како би на ову функцију дошла

одговорна особа која ће се залагати за њихова права (ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 351, fol. N° 1017: 26. 11. 1702).⁷¹ На лоше функционисање трговине говедима су 1752. године скренули пажњу босански трговци путем колективне жалбе у оквиру које су захтевали боље услове од Магистрата за трговину (ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 358, fol. N° 28: 14. 12. 1752).

Не постоје писани извори који би пружили конкретне податке о томе где и како су ова писмена обраћања трговаца са османског Балкана настајала. Посебне административне организације које су надгледале њихов рад и боравак вероватно су саветовале трговце и приликом састављања ових апелација. Немачки трговци имали су могућност обраћања посебној служби Висдомина фондака у коме су ноћивали, па није неосновано претпоставити да су своје молбе састављали у просторијама коначишта или канцеларији ових службеника (Varbon, 2007: 103–123). За трговце попут холандских, који нису имали заједничко коначиште, немогуће је поуздано тврдити где су се окупљали и писали их (Gelder, 2009: 29–47). Ово је случај и код хришћанских трговаца са османског Балкана, који су ноћивали у приватним становима, па не можемо да претпоставимо како и где су њихове писмене представке настајале. С друге стране, муслимански трговци имали су услове да своја писмена обраћања саставе у просторијама фондака (итал. *Fondaco dei Turchi*), а јеврејски трговци могли су да се овим поводом окупљају у гету. Ипак, не треба занемарити и друге могућности. Можемо да претпоставимо да су драгомани, осим превођења, пружали трговцима помоћ и у формулисању, иако не постоји документ који би директно потврдио ову теорију. Значај драгомана у подношењу захтева истакли су персијски трговци 1662. године, жалећи се како нису у могућности да изложе своје проблеме Магистрату за трговину јер не говоре италијански, а немају коме да се обрете за помоћ. Како нису имали преводиоца да им у томе помогне, ови трговци изразили су незадовољство јер због тога нису били у могућности да се боре за своја права у Венецији. Јасна је привилегија османских

⁷¹ Имена муслиманских трговаца који су потписали молбу су: Мехмед Бисаски (Mehemet Bisaschi), Мехмед Лозан (Mehemet Losan), Хасан Боботи (Azan Bobotti), Саин Вођили (Sain gurro Vogili), Дервиш Рушис (Dervis Ruscis), Веко Сарачи (Vecho Saraci). Имена хришћанских трговаца су: Антонио Кола (Antonio Colla), Зуане Трусани (Zuanne Trussani), Ђакомо ди Марко (Giacomo di Marco), Ђакомо Ганбар (Giacomo Ganbar), Антонио Ђичи (Antonio Gicci), Хоџан Туркоман (Hogian Turcoman^a), Марко Пегориса (Marco Pegorissa) (ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 351, fol. No 1017: 26. 11. 1702).

трговаца у овом случају будући да су њихове молбе могле да буду преведене, а затим и разматране у канцеларијама венецијанских магистратура. С друге стране, на располагању им је могла бити и служба градских писара, чија је асистенција у обраћању управи била уобичајена, како за локално становништво, тако и за стране трговце. Познато је да су радници у Арсеналу (итал. *arsenalotti*) користили писаре пошто су многи били неписмени, али су и образоване особе тражиле њихову помоћ ради лепшег изражавања и правилне граматике. Венецијански поданици са грчких острва, међу којима су били и племићи, састављали су своја обраћања у канцеларији писара. На овај начин добијали су помоћ око правилног коришћења фраза неопходних код формалног обраћања, па је примећено да су венецијански поданици често указивали на историјске везе, лојалност и оданост у служби (Burke, 2013: 107–155).

Иако се наше теорије о начину настанка молби трговаца са османског Балкана заснивају само на претпоставкама, у прилог овоме иду и пажљиво одабране речи и стил који у њима налазимо. Устаљене фразе којима трговци изражавају уважавање и понизност према магистратури којој пишу, али и према целој Венецијанској републици, свакако су изрази формалног облика обраћања, на које су их по свему судећи упућивали венецијански службеници. Скадарски трговац Јусуф Барбари (*Iusuf Barberi mercante Turcho di Scuteri d'Albania*) скромно се представио Магистрату за трговину 1753. године, истакавши да је он „најпонизнији слуга Ваше узвишености”. Речи поштовања и скрушености нису изостале ни на крају где је трговац закључио написавши: „понизно молим Вашу изврност да ми укаже част [...]” (ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 358, fol. N° 56: 10. 5. 1753). Илија Луковић из Скадра (*Elia Lucovich mercante Scutarino*) потрудио се 1766. године да пробраним речима састави писмено обраћање Магистрату за трговину поводом физичког сукоба са Дервиш Зано Молинијем (*Dervis Zano Molini*). Трговац је свој проблем изложио учтивим тоном: „Пресветлом и изврсном Магистрату за трговину, доле потписан најпонизнији подносилац молбе, на коленима се клања пред ногама Ваше изврности [...]”, а на сличан начин и завршио: „[...] због тога, овај подносилац молбе који се на коленима клања обожаваном трону Ваше изврности, моли исправну и меродавну Правду

Ваше узвишености зарад прецизне и брзе пресуде [...]” (ASVe, CSM, Prima serie, Processi, b. 922: без датума).

Неколицина муслиманских трговаца је 1767. године посебно изразила веру у венецијанску правду. Пре описа проблема представили су се речима „пресветли и изврсни Магистрату за трговину, љубазно се обраћамо Вашој изврности сви ми, трговци из фондака, понизно излажући [...]”. Показали су своју убеђеност да ће проблем бити решен речима: „због овог несретног догађаја подносимо молбу овом Праведном Суду који ће је, захваљујући својој поштованој мудрости, чути и казнити преступника” (ASVe, CSM, Prima serie, Processi, b. 922: 17. 11. 1767). Трговац из Скадра Занон Крајина (Zanon Craia Mercante Turco Scuttarino) објаснио је 1770. године како сматра да је надокнада која му следује „одраз уобичајене сигурности коју ужива свако ко борави под заштитом Прејасне власти”, као и да правда није оспоравана ономе „ко клечи пред Вашом прејасношћу” (ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 375, fol. N° 110: 4. 4. 1770).

Поједини хришћански трговци посебно су истицали вероисповест у својим обраћањима како би скренули пажњу на свој проблем и пробудили осећај вереске повезаности са Венецијом. Тако је учинио скадарски трговац Николо Конћидо Паци (Nicolò Concido Pazzi) 1781. године када је назвао Венецију „пресветлом Престоницом која је уточиште најтачније и неискварене Правде”, где је дошао како би „ничице и с најискренијим сузама” молио за „милост и правду”. Говорећи и у име других трговаца, написао је: „ми смо османски поданици, али смо католици и зато поново хрлимо под окриље ове узвишене власти и с поштовањем молимо да нам се укаже поверење и пресуди у складу са штетом коју смо претрпели” (ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 393, fol. N° 188: 6. 3. 1781).

Један од најчешћих аргумената које су трговци користили биле су дугогодишње трговачке везе и мировни споразуми између Венеције и Османског царства. Тежили су да укажу на важност венецијанско-османске робне размене којој су они посредовали, као и од каквог је значаја за венецијанску економију да њихова активност на тржишту у Венецији протиче без већег успоравања. Жалећи се на новог приора сплитског лазарета, једна група од петнаест босанских трговаца навела је своју улогу у одржавању континуираног увоза сировина коју су сматрали

да одговорно обављају следећи своје претке, па су због тога тражили да им се укаже поверење и да одговор. Вероватно желећи да позову венецијанску власт на одговорност истицали су да лоша сарадња с њима није прихватљива откад је султан успоставио мир с Прејасном републиком (ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 358, fol. N° 23: без датума). У још једној притужби истим поводом неколицина босанских трговаца осврнула се на традиционалну сарадњу с венецијанским трговцима, која се преко Сплита одвија „триста и више година” (ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 358: без датума). Осамнаесторо трговаца из Улциња истакло је 1758. године да трговци не треба да се суочавају с проблемима у време мира који је потписао њихов „најмоћнији владар” (ASVe, CSM, Prima serie, b. 359: 1. 9. 1758).⁷²

Уколико њихове апелације нису наилазиле на отпор у венецијанској служби, прослеђивали су их османским представницима власти. Неретко су у својим писменим обраћањима Венецији прибегавали застрашивању, наглашавајући да ће свој проблем изложити у Истанбулу уколико код венецијанских службеника не наиђу на разумевање. Овако су поступили трговци Јусуф, син Сулејмана, и Абди из Мостара (Jusuf di Suliman et Abdi Celebi Turchi di Mostar), када су 1635. године затражили повраћај изгубљене робе, претећи да ће однети хуцете у Истанбул и тамо се пожалити на штету коју су претрпели (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 150, с. 82: 15. 9. 1635). Месец дана касније Магистрат за трговину је још једном размотрио њихов захтев како би их умирили и спречили да проблем изложе Порти (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 150, 86: 10. 11. 1635). Вероватно су трговци и у наредним годинама користили овај аргумент у писменим обраћањима венецијанским канцеларијама, пошто је поводом једне молбе из 1646. године Магистрат за трговину упозорио да је, предострожности ради, боље саслушати османске трговце и спречити их да пишу османској управи (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 154, с. 16 r: 14. 3. 1646).

3.4. Разрешавање спорова на трговачком суду у Венецији

⁷² Молбу је превео драгоман Изепо Волта (Iseppo Volta).

Османски трговци имали су право на приступ трговачком суду у Венецији, где су биле разматране њихове тужбе и решавани судски спорови. Многи медитерански градови у периоду позног средњег века именовали су канцеларије и судове, на којима се спроводила трговачка правда. У Фиренци је у 15. веку формиран апелациони суд при Трговачком суду (итал. *la Mercanzia*), где су трговци могли да уложе своје жалбе. Због великог присуства трговаца у Барселони у 15. веку основан је Поморски конзулат (итал. *Consolato del mare*). Дубровник је у 15. веку због трговаца унео извесне реформе у свој закон, али трговачки суд није био оформљен, већ су трговци пријављивали кредите нотарским канцеларијама. Трговачко право (лат. *lex mercatorum*)⁷³ на Медитерану развијено је у средњем веку применом скраћене процедуре (итал. *procedura sommaria*) која је испрва коришћена у решавању правних проблема ходочасника, путника и сиротиње. Особито у сфери трговине показала се као подесна пошто је карактерисало брзо и јефтно решавање спорова (Више о овоме у: Maccioni, Tognetti, 2016). Њена примена у Венецији није заживела у средњем веку, па су страни трговци тада могли да решавају своје контроверзе само при Суду за странце (итал. *Giudici del Forestier*).⁷⁴ Тек оснивањем Магистрата за трговину (итал. *Cinque savi alla Mercanzia*) 1506. године формиран је политички орган, који је, осим административних имао и судске надлежности. Његови чланови могли су да формирају судски процес, позову трговце на саслушање, обаве испитивања, дискутују о случају и донесу пресуду. У 16. веку имали су статус „овлашћених судија” (итал. *Giudici generali o delegati*) пошто су им правне проблеме прослеђивала управна венецијанска већа попут Сињорије или Сената (Borgherini-Scarabellin, 1925: 132–134).

Очигледно су трговци били упућени у погодности које пружа трговачки суд у Венецији, али и у мане осталих надлештва за решавање правних питања, па су неретко и сами тражили прилику да свој проблем изложе у канцеларији Магистрата за трговину. Тако је 1587. године поступила неколицина муслиманских трговаца. Будући да су дуго чекали на разрешење спора и повратак свог капитала (вен.

⁷³ *Lex mercatorum* је трговачко право универзално за све трговце које није имало никакве везе с политичким утицајем. Настало је како би се убрзало решавање судских спорова у којима учествују трговци, тако да расправе на суду не одлажу њихову робну размену (Cagausi, 2008: 112).

⁷⁴ Суд за странце у Венецији оформљен је у 12. веку и решавао је контроверзе између Венецијанаца и страних трговаца (Da Mosto, 1937: 91).

cavedali) од Зуанеа Бонавентуре, уложили су молбу Магистрату за трговину, са захтевом да његови чланови донесу пресуду (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 138, cc.10r–v: 22. 8. 1587). Понекад су чланови Магистрата одбијали да уопште размотре случај, најчешће уколико је до сукоба дошло изван границе Републике или када су докази изостајали. Тако су 1605. године одбацили тужбу Јерменина Амурата (Amurat Armeno), који је оптужио скадарске трговце Сефера и његовог сина Муслија (Sefer et Musli Turchi di Scopia) да су преварили и убили његовог брата Симона, како би му украли 2000 цекина (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 141, c. 145: 24. 7. 1605).⁷⁵ Иако су имали право да самостално решавају спорове између венецијанских и османских трговаца, остали трибунали неретко су се мешали у њихове надлежности. Тужбу албанског трговца хаџи Коџе (Agi Cogia d'Albania) који је потраживао 4.428 реала од Алфонса Роте проследила им је Сињорија 1605. године, али су се у овај случај 1608. године укључиле још две канцеларије (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 186, Parte prima: 30. 11. 1608).

Када је јурисдикција над решавањем правних питања османских трговаца у потпуности предата Магистрату за трговину? Овај процес одвијао се постепено и трајао је неколико година. Повелом из 1589. године Магистрат за трговину је одређен као једини компетентни суд за решавање судских спорова јеврејских трговаца (Da Mosto, 1937: 101; Ravid, 1976: 197–222). У почетку су остале судије у Венецији често умањивале значај пресуда чланова Магистрата за трговину. Како би се овоме стало на пут Сенат је 1626. године одлучио да Магистрату за трговину у потпуности преда право над решавањем парница муслиманских и немуслиманских трговаца из Османског царства (итал. *mercanti Turchi, Ebrei Levantini, et de sudditi Turcheschi*). Том приликом обзнањено је да су све одлуке и уредбе Магистрата за трговину које се тичу ових трговаца правоснажне, неоспориве, неподложне приговорима и одгађању извршења (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 75: 16. 1. 1625. m. v.).

Карактеристике деловања Магистрата за трговину као трговачког суда не могу да се пореде с процедурама које су примењиване на високим кривичним

⁷⁵ Цекин је млетачки дукат који је од првог ковања 1284. до пада Републике 1797. одржао свој састав од 3.5 грама злата, чистоће 0,997 (Lane, 2007: 170).

трибуналима у Венецији. Процеси које је формирала ова магистратура ретко су били обимни, састојали су се углавном од мањих саслушања и прописивања поравнања или неке казне (Borgherini-Scarabellin, 1925: 140). Захваљујући сачуваним регистрима одлука (итал. *terminazioni*) за период од 1627. до пада Републике 1797. године, можемо донекле реконструисати активност овог трговачког суда. Нажалост, они не садрже увек податке о томе на који начин се одвијала нека расправа, а све изјаве трговаца или сведока нису увек записиване.

Османски трговци водили су судске спорове због неиспоштованих уговора, закаснеле исплате, крађе робе и разних других превара. Једна парница отпочињала је писменом тужбом коју је подносила оштећена страна. Ипак, није искључено да су се трговци и усменим путем, односно личним доласком у канцеларију Магистрата за трговину, жалили на кршење уговора. Било да је тужбу поднео венецијански или трговац са османског Балкана, обе стране су имале прилику да дају изјаву. Саслушање се одвијало у просторијама Магистрата у присуству сва три или свих пет службеника, а позиве је уручивао фанте (итал. *fante*).⁷⁶ На овај начин је 1631. године због притужбе трговца Мустафе Прифа из Тррнова (Mustaffa' Priff Turco di Terra Nova) два пута наложено Клаудију Пјатију да се јави суду ради исплате дуга за куповину вуне (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, b. 233, c. 172 r: 27. 11. 1631). На основу пријаве коју је 1638. године поднео Јаков Калво сарајевски трговац Соломон Тоби (Salamon Tobi) обавештен је о обавези да се појави на суду (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, b. 237, cc. 157v–158r: 21. 7. 1638). Када надлежни нису били у стању да утврде где се трговац налази, фанте није могао да му достави службени судски налог. У овом случају позив се обзнањивао путем јавног саопштења (итал. *stridor di vivo*) на доку код Трга Светог Марка и Ријалто мосту.⁷⁷ Тако су 1629. године на суд позвани Јусуф Казаф и његов

⁷⁶ Фанте је помоћни службеник било које венецијанске магистратуре. Имао је улогу министра нижег ранга и обављао мање послове за које су га одговорни на вишим позицијама задуживали. Његове обавезе при Магистрату за трговину сводиле су се на обављање функције гласника који је уручивао документа или усмено издавао обавештења (Voerio, 1829: 211; D'Alberton-Vitale, 2013: 517, напомене број 54 и 55).

⁷⁷ *Stridor de vivo* је јавни позив упућен оптуженом када се не зна место његовог коначишта. Најпре онај који позива на суд мора три пута да оде на адресу последњег пребивалишта туженог и сва три пута у службеним актима нагласи како га тамо није пронашао. Након тога, објављивао се јавни позив на доку Светог Марка и на Ријалто мосту. Уколико је оптужени мртав, обавља се *stridor de morti* – позивају се његови наследници на одговорност. Овај проглас се читао на степеницама

син Ибрахим Казаф из Тррнова (*Jusuf Casaf e Ibrain Casaf turchi di terra Nova*), као дужници Антонија Лагија, власника једне венецијанске ботеге Бо' д'оро (*Bo'd'oro*) (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, b. 231: 5. 3. 1629). Иако је 1634. године у Венецији објављено да је хаџи Мусли из Мостара (*Aggi Musli Turco di Mostar*) у обавези да се јави у канцеларији Магистрата за трговину, трговац се овој наредби није повиновао (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, b. 235, с. 36 v: 6. 11. 1634), као ни Халил Перат из Скадра (*Hali Perat Turco da Scutari*) за кога је позив издат исте године (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, b. 235, с. 39: 16. 11. 1634).

Не знамо како су изгледале судске расправе, нити ко је упућивао питања трговцима са османског Балкана који нису познавали језик. Вероватно је на овим испитивањима било уобичајено присуство драгомана пошто се у изворима наводи његова помоћ приликом превођења изјава на парницама (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, b. 234, b. 256: 9. 3. 1633; 11. 4. 1716). С друге стране, правни заступници на суду могли су да премосте језичку баријеру и олакшају трговцима са османског Балкана одбрану. У овом случају би овлашћена особа бранила права трговца пред службеницима Магистрата. Као легални заступник (итал. *assuntore del Giudizio*) трговца хаџи Мурарена из Бања Луке (*Aggi Muraren da Bagnaluca*) 1637. године позван је Стефано Челси (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, b. 237, с. 59 v: 26. 9. 1637). Када је 1755. године трговац Мус'ага Перић из Сарајева (*Muss'agga Perich di Seraggio della Bossina*) морао да напусти Венецију, за свог представника на суду именовано је венецијанског трговца Антонија Гвадањина. Он је тада био овлашћен да настави спор против добављача меса Ђузепеа Моратија са Бурана⁷⁸ и утера новац који је дуговао сарајевском трговцу (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, f. 272, fol. N° 173: 15. 12. 1755).

Трговци са османског Балкана понекад су ангажовали адвокате за свој излазак пред суд. Ипак, њихово присуство на трговачком суду је неуобичајено јер је једна од карактеристика скраћене процедуре на Медитерану било одсуство адвоката (Caracausi, 2008: 99). У спору из 1739. године који се водио између

Дуждеве палате (*Dizionario del diritto comune e Veneto dell'avvocato Marco Ferro*, 1843: 388; *Instituzioni del diritto privato per la provincia vicentina opera del dott. Antonio Lorenzini*, tomo I, parte seconda, 1785: 262).

⁷⁸ Бурано је острво на североистоку венецијанске лагуне.

Мехмед Ибрахима из Скадра (Memet Ibraim Mercante Turco da Scutari) и Сулејмана Ибризе из Кроје (Soliman Ibrisa Mercante Turco da Croja) обојица су имала адвоката (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, b. 258, c. 99 r-v: 7. 7. 1739). Неколицину скадарских трговаца 1780. године заступао је адвокат у спору против Венецијанца Антонија Трабакија (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, f. 296: 15. 9. 1780). Како њихова имена нису забележена не можемо говорити о идентитету адвоката османских трговаца. Није познато како је изгледало суђење у њиховом присуству, на који начин су трговци ступали у контакт с њима и колико су их плаћали. Можда је ово била привилегија имућнијих трговаца, који су на тај начин могли себи да обезбеде најбољу одбрану на суду.

Као доказ у трговачким споровима највећу вредност имале су писане исправе. У венецијанским изворима ови писани докази неретко се наводе само као „документ” (итал. *scritto*), док је тужилац означен као „онај који је поднео документ” (итал. *presentador di un scritto*), па је понекад теже закључити о којој врсти доказног материјала се ради. Тако је Стефано Челси 1631. године једним „документом” доказао дуг који је према њему имао трговац Хасан Ризмели (?) (Assan Rismeli) и његов представник, мостарски трговац Незир (Nezir Turco di Mostar) (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, b. 233, c. 86: 10. 5. 1631). Не можемо поуздано рећи ни којом тачно исправом је Анђело Тиранди 1637. године поткрепио оптужбу да је Мехмед-челебија, агент Ибрахим-бега Тасића (Memet Celebi, agente di Ibrain Bei Tassich), његов дужник (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, b. 237: 9. 7. 1637).

На првом месту по важности као докази на суду били су трговачки уговори и тефтери. Уговори који су били потписани од стране купца и продавца недвосмислено су указивали на договорену робну размену и као такви били један од најбитнијих исправа које је трговац могао да приложи. Често су сенсали били позвани да пред члановима суда иступе с регистрима у којима су бележили трговачке уговоре. Тако је поступио сенсал Анђело Тиранди када је 1636. године био позван да покаже уговор склопљен између хаџи Османа из Сарајева (Aggi Osman Turco de Seraglio) и Батисте Ланћилатија и докаже оптужбе сарајевског

трговца да му Ланђилати дугује новац за две бале (итал. *balle*)⁷⁹ кјузелина (итал. *chiuseline/chiusellette*).⁸⁰ Наредне године његов регистар искоришћен је као доказни материјал на суду приликом спора између Бартоломеа Занкија и Ибрахима Тасића из Сарајева (Ibraim Tassich de Serraglio). Сарајевски трговац био је оптужен за неисплаћен дуг у износу од 7.738 дуката и 12 гроша, али је сенсал доказао да дуг заправо износи 5.000 дуката и 12 гроша, па је Магистрат за трговину наредио дужнику да исплати тачно уговорену суму (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, b. 236, c. 138 v, c. 108 v: 14. 2. 1636. m. v; 19. 11. 1636). Трговачки уговор послужио је као доказ и 1678. године у сукобу између трговца вуном Марка Бертија и Синана Сарација из Тернова (Sinam Sarzzi Turco di Terra Nova) који је тврдио да једна тканина коју је пазарио није у складу с договореним и заведеним у уговору (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, reg. 250, c. 125: 22. 8. 1678). Приложивши уговор као доказ, трговац Јусуф Барбари из Скадра (Iusuf Barbari mercante Turcho di Scutari d'Albania) поднео је 1753. године жалбу Магистрату за трговину на пословање с јеврејским трговцем Леон Грасинијем из Конелјана (Тревизо) (ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 358, fol. N° 56: 10. 5. 1753). Када се Себастијан Паролин обратио овом суду 1783. године тврдећи да му браћа Ајдар и Едем Леси из Скадра (Aidar e Edem Lessi Mercanti Turchi Scutarini) дугују 6.109 дуката, ово је доказано тако што су службеници Магистрата утврдили да је њихов дуг забележен 1780. године (ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 395, fol. N° 169 (15. 5. 1783).

Још један меродаван доказ на суду биле су пословне књиге трговаца – тефтери у којима су водили евиденцију о свом пословању. Када су Ђиовани Полињоло и Антонио Марини 1633. на суду затражили исплату дуга покојног трговца из Босне Мартина де Морина (*Martin de Morin Bossinese*) као доказ искоришћен је његов тефтер (итал. *libro/libreto*). Будући да је овај босански трговац имао свог представника у Венецији, Бартоломеа Занкија, потражиоци су од њега захтевали исплату. Вероватно се ради о прилежно вођеном дефтеру јер је Магистрат за трговину донео пресуду да све мора да се обави у складу с ценама

⁷⁹ Бала (*balla*) је свежањ, амбалажа у коју је роба умотавана тако да се могла лако преносити као нарамак или товар. Временом су се издвајале бале разних облика или начина увезивања, па су се користиле и као јединице мере за неку робу (Влајинац, 1964: 140–143). Видети и напомену 126.

⁸⁰ Кјузелина (*chiuseline/chiusellette*) је назив за телеће или кравље коже.

које је покојни трговац записао у свом тефтеру (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, b. 234, c. 73: 14. 10. 1633).

На суду су могла бити коришћена и неформална документа облигационих односа настала између два трговца, а као исправна прихватана су јемства, обвезнице, признанице и разни други документи. Једну врсту јемства (итал. *idonea pieggiaria*) желео је да донесе трговац Никола из Београда (Nicolo da Belgrado) 1631. године, како би доказао тврдњу да му је Апостол де Диме неправедно узео робу (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, b. 233, c. 20: 27. 11. 1631). Службеници Магистрата за трговину затражили су 1752. године једну овакву гаранцију од Хусеин Хајдар-баше из Скадра (Ussein Aidar bassa' di Scutari), који је порицао свој дуг од 300 дуката према Антонију Гвадањину. Ради прикупљања доказа о Хусеиновој изјави суд је захтевао јемство његових комитената, али су они одбили да му издају гарантно писмо. Сматрајући да његова тачност, пословност и углед у Венецији могу да буду легитимна гаранција, Хајдар-баша је затражио реституцију свог капитала. Ипак, у недостатку правно исправног доказа чланови Магистрата нису поверовали у његове тврдње и пресудили су у корист Антонија Гвадањина (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, f. 270, fol. 304–305: 20–27. 11. 1752).

Вероватно је једну врсту обвезнице приложио Изепо Боцети 1630. године, када се на суду пожалио на дуг који је потраживао од двојице трговаца из Скадра Мехмед-челебије и Бали-бега, званог Лаки (Memet Celebi et Bolli Bei, detto Iachi ambedue Turchi di Scuttari). Иако се овај доказни материјал наводи само као „документ гаранције” (итал. *scritto*), на основу описа можемо да претпоставимо да је у питању обвезница. Ова исправа је на себи имала печат, потпис скадарског трговца на турском и два италијанска сведока. Убележено је и да дуг датира из 1620. године, па је могуће да су овим документом скадарски трговци гарантовали измирење старог дуга (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, b. 232, c. 36 v: 1. 2. 1629. m. v.). Слични подаци налазе се у исправу коју је 1629. године потписао трговац Мехмед-баша из Тернова (Memet Bassa' Turco di terra nova) обавезавши се да ће вратити дуг Бортоло Тромбију и пре наведеног рока, када у Венецију пристигне роба на његово име (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, b. 232: 4. 5. 1630). Неку врсту писане изјаве о обавезној исплати дуга у вредности од 500 дуката

(итал. *bon conto di una confessione*) издао је Сантобу Субријелу из Брусе⁸¹ трговац Принкас Коен из Београда (Princas Coem di Bellogrado) 1635. године (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, b. 236, c. 16: 5. 12. 1635). Једну обвезницу је 1755. године венецијански трговац Изепо Маркати издао Мус-аги Пирићу и његовим ортацима из Сарајева у Босни (Musaga/Muss' aggá Pirich e Compagni Mercanti Turchi di Seraggio della Bossina) записавши: „обавезујем се, ја долепотписани, да ћу на основу говеда која су ми продата претходне године извршити исплату у износу од 4.192 лире и 2 солдина (итал. *piccoli*), без икаквих одступања”. У судском спору из исте године копије ових обвезница послужиле су као доказ да сарајевски трговци легитимно потражују новац (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, f. 272, fol. N° 173: 15. 12. 1755). Иста врста исправе трговца Димитрија Арнаутовића из Сарајева (Dimitri Arnautovich del Seraglio) искоришћена је 1755. године на суду, у спору који је покренуо Ђовани Доменико Маланоти. На њој се сарајевски трговац обавезао на исплату дуга од 4.628 дуката и 16 гроша фразом написаном на ћирилици „афермавам/потврђујем ово писмо” (ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Diversorum, b. 361: 24. 3. 1755).

На суду су као доказ коришћене и признанице које су указивале на предају депозита. Уколико трговац није поседовао ову врсту документа његова тврдња о исплати није узимана у обзир. Због овога се 1676. године показала неуспешном одбрана Доменика Роси де Ђованија против оптужби трговца Андреа Брњаковића из Сарајева (Andrea Bernacovich di Seraglio). Иако је де Ђовани дао исказ да је део депозита већ исплатио представнику сарајевског трговца, Ђовани Батиста Розарију, Магистрат за трговину му није поверовао пошто није поседовао никакву признаницу као доказ (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, b. 249, c. 103: 28. 4. 1676).

Будући да је велики број купопродајних договора између трговаца у почетку настајао усменим путем, на трговачким судовима који су користили скраћену процедуру велики значај придавао се и заклетви. Када постојећи докази нису били

⁸¹ Бруса (Brussa) је назив за територију североисточно од Венеције, а која припада данашњој венецијанској општини Каорле (Caorle).

довољни да се донесе пресуда суд би заклетву прихватио као „пресудну” (итал. *giuramento decisivo*), било да је исту изрекао тужилац или окривљени. Ово је била још једна од карактеристика трговачког суда будући да је на кривичним трибуналима у италијанским градовима заклетва била виђена као несигурна (Cerutti, 2003: 66–68; Caracausi, 2008: 99–100). Трговци са османског Балкана су своје заклетве полагали приликом саслушања у канцеларији Магистрата за трговину. Тада је у венецијанским регистрима бележено да је трговац дао заклетву „у османском стилу” (итал. *more turcarum*) или „над исламским законом” (итал. *sopra la legge maometana*). Давали су их у споровима против османских или венецијанских трговаца. У једној расправи из 1633. године Ђовани Марија Полињоло представљао је трговца Јусуфа Ибрахим Казафа, из Тернова, и том приликом оптужио Хасана, сина Мехмеда Бакале (*Assan di Memet Bacal*), да је терновском трговцу дужан три тканине (итал. *tre panni*). Како би се одбранио од оптужбе Хасан је искористио своје право и „заклео се над муслиманским законом” (итал. *giurò sopra la legge maometana*) (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, b. 234: 9. 3. 1633).

Према ханефитској школи исламског закона која се користила у Османском царству заклетве су се полагале „у божије име” и османски суд могао је да иницира заклетву. У науци није разјашњено да ли је оптужени трпео извесне последице када је одбио да да заклетву, будући да регистри кадија само бележе ову одлуку окривљеног (Jennings, 1979: 151–184; 2011: 539–552). Нажалост, ништа више података о њој не дају регистри Магистрата за трговину у Венецији јер нема речи о исходу расправа након изречене заклетве. Када је Анзоло Кончели 1637. године оптужио трговца Казо Балу (*Kaso Bala*) да код себе поседује робу Мехмед-челебије Сурелића, из Тернова (*Memet Celebi Surelich Turco diterra nova*) у канцеларији Магистрата затражили су да се трговац изјасни под заклетвом да ли се код њега налази поменута роба. Како је одбио да да заклетву, позван је дође у канцеларију (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, b. 237, c. 43 v: 13. 8. 1637). Овакав закључак може да упућује на извесне последице које је трговац трпео, али у недостатку других података о случају то не можемо поуздано да тврдимо. Да је заклетва трговца са османског Балкана била прихваћена као одлучујућа видимо и у једном

примеру из 1639. године, када је Ахмед-челебија из Београда (Amet Celebi Turco da Belgrado) затражио од Стефана Челсија да му врати шест свежева воска. Како се београдски трговац заклео да не поседује ништа што би могло да буде Челсијево, чланови магистрата одредили су да му се восак врати (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, b. 238, c. 108 r–v: 15. 2. 1639. m. v.). На примену заклетве наилазимо и 1716. године, када је трговац Ђуфо Кјуркић (Giuffo Chiurchich Turco) дошао у канцеларију Магистрата за трговину и затражио помоћ при утеривању робе од венецијанског продавца. Ђуфо је код сајције Лунарда Мокеа на Тргу Светог Марка пазарио један сат, па је на суду захтевао да му се исти преда или изврши повраћај новца. Пред члановима магистрата изјавио је како је спреман да се у свој исказ закуне „у османском стилу” (итал. *more turcarum*) (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, b. 256, c. 361: 11. 4. 1716).

3.5. Заоставштина преминулих трговаца

Шта се дешавало с робом и приватним стварима преминулог трговца у Венецији? Након смрти сваког становника Венеције нотарски службеници били задужени за детаљно пописивање његовог капитала (De Maria, 2010: 124–127). Ово је била устаљена административна процедура у Венецији и уједно обавезан део провере тестаментa јер би се на тај начин утврђивала постојана имовина коју је било потребно поделити међу наследницима према последњој жељи покојника D. (Howard, 2013: 774). Сличан поступак постојао је и на територији Османског царства (Фотић, 2005в: 50–51), где је својина преминулог записивана у посебним регистрима (тур. *tereke defterleri*) које је водио кадија, а уз овакав инвентар бележени су и дугови покојника, одређиван чувар својине, регистровани уговори о поклону, брачни споразуми и друга неопходна документа (Gradeva, 2005: 149–199). Роба преминулих венецијанских трговаца на османској територији била је заштићена капитулацијама (тур. *ahdname*), према којима капитал преминулих није смео да узима османски ризничар, већ је морао бити предат баилу у Истанбулу (Theunissen, 1998: 411). Капитулацијама Дубровачкој републици било је одређено

да се на исти начин поступа с робом преминулих дубровачких трговаца (Kármán-Kunčević, 2013: 398).

Ситуација није била другачија ни за османске трговце у Венецији. Обављало се евидентирање њихове робе и приватних ствари које су морале бити предате искључиво наследницима. Без обзира где се вршио попис неколицина османских трговаца присуствовала је овој процедури у улози сведока. Они су потврђивали да је роба која се инвентарише заиста власништво преминулог, а могли су и да пруже информације о постојању његових дугова или потраживања. Попис је по наредби вршио нотар одговоран Магистрату за трговину уз помоћ још једног функционера, најчешће фантеа (итал. *fante*). У венецијанском лазарету за исту процедуру био је задужен приор који је све обављао у присуству чувара контумаца и највише три сведока. На крају је наследницима преминулог слат извештај о преосталој роби (ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 358: 31. 10. 1656). Уколико је трговац преминуо у сплитском лазарету за извршење ове процедуре били су одговорни кнез и капетан Сплита, емин и/или неки други османски функционер (ASVe, Senato, DR, Dalmazia, f. 11: 5. 1. 1613. m. v.).⁸²

Како се поступало с робом покојника након што је овај део администрације обављен? Зависно од времена који је трговац провео у Венецији пре смрти иза њега су остајали недовршени послови, па је пре примопредаје заоставштине морало да се обави равнање рачуна. Ликвидација трговачких дугова није увек био једноставан процес јер је захтевао време, продају робе покојника, прикупљање разних потврда, а понекад и вођење дугих судских процеса (Винавер, 1954: 83–94). Када је то било могуће чланови породице преминулог трговца долазили су у Венецију како би обавили последње послове попут утеривања кредита и отплату трошкова сахране (Kafadar, 1986: 191–217). У осталим случајевима за овакве послове био је задужен Магистрат за трговину, па су његови чланови 1605. године били одговорни за робу и дугове трговца хаџи Шабана из Босне (Agi Saban Turco di Bossina) (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 186: 21. 4. 1605). Понекад су потражиоци долазили у канцеларију

⁸² Када је 1613. године у сплитском лазарету, након дужег боловања, преминуо трговац Бајрам џебеџија из Анкаре (Baıram Gebegi d'Angori), босански беглербег Мустафа-паша послао је упутство о инвентарисању робе коју је било потребно урадити у присуству османског назира, клишког кадије и капиције Ризван-аге (Rizvan Agga capigi).

Магистрата чији службеници су, располажући робом преминулог трговца, могли да га исплате. Ради враћања дугова трговца Мехмеда-челебије из Скопља (q. Memet Celebi Turco si Scoria) чланови Магистрата искористили су 1631. године његову заоставштину, када се као кредитор појавио власник једне венецијанске ботеге (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, b. 232, c. 188 r: 26. 6. 1631). Уколико су наследници били непознати венецијанска администрација издавала је проглас (итал. *stridor de morti*), путем којег их је позивала на одговорност измиривања дугова преминулог (Ferro, 1843: 388). На овај начин су 1635. године позвани наследници трговца Мартина, сина Мориновог из Босне (Martin de Morin Bossinese). Како се нико од наследника није појавио, Магистрат за трговину одлучио је да капитал преминулог трговца преда наследницима Боска дел Симонеа коме је босански трговац, судећи према обвезници, дуговао 100.000 аспри, односно 961 реал, а 436 лире (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, reg. 235, c. 97 v: 30. 4. 1635).

Трговци који су с покојником сарађивали или делили коначиште често су били упућени у његове недовршене послове. Тако су трговци Хасан Скоплија из Скопља, Басијам и Сулејман из Скопља, Орза (?) из Фоче и Ахмед из Травника који су 1707. године боравили у фондаку за муслиманске трговце (Assam Scoplia da Scoria, Bassiam da Scoria, Ozza (Orza?) de Fozza, Achmet de Tranicha, et Soliman da Scoria tutti mercanti Turchi, abitanti al presente nel Pubblico Fonticho) скренули пажњу нотарима да је инвентар заоставштине преминулог непотпун пошто се одређена сума новца и непозната количина робе налази код сенсала за османске трговце Антонија Мартинелија (ASVe, CSM, Prima serie, b. 966: 10. 9. 1707). Да је попис робе трговца Баге-баше из Београда (Baghè Bassà Turco da Belgrado) тачан и да преминули није оставио дугове иза себе потврдили су 1711. године трговци Усем Али и Мустафа из Скадра, Ахмед-баша из Београда и Али-баша из Босне (Usem Ali da Scutari, Ahmet Bassa da Belgrado, Mustafa da Scutari, et Ali Bassa Bossinese, tutti mercanti Turchi, abitanti al presente nel Publicho Fontico) (ASVe, CSM, Prima serie, b. 966: 22. 1. 1711. m. v.). Понекад су венецијански службеници једноставно прибегавали испитивању трговца који је делио собу с преминулим како би се информисали о његовом преосталом капиталу и дуговима. Овим

поводом су 1729. године обавили разговор са скадарским трговцем Хасаном Бардицом (Assan Bardizza da Scutari) који је делио собу с покојним Исланом из Скадра (Islan di Scutari) (ASVe, CSM, Prima serie, b. 966: 10. 5. 1729).

Изнимне ситуације налагале су да се с робом поступа и на друге начине, чак и када није било могуће набавити одобрење наследника. Уколико би било процењено да је роба подложна пропадању због предугог складиштења морала је да се прода јер само у том случају наследници не би трпели штету. Тада је тражена најбоља цена, а део новца коришћен је за отплату такси којима је подлежала. На овај начин поступљено је с робом Мустафе из Скопља (Mustafà di Scopia), који је преминуо у венецијанском лазарету 1607. године и чији се наследници нису појављивали. Део новца који је добијен након продаје робе утрошен је за таксе, а остатак одложен у Венецијанску ковницу (итал. *Zecca*). У оваквим случајевима чланови Магистрата за трговину били су задужени за вођење евиденције о продаји и наплатама које су касније морали да покажу наследницима (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 186, fasc. N° 1: 10. 11. 1607).

Заоставштина трговаца са османског Балкана била је депонована на различитим местима у Венецији. Роба муслиманских трговаца остајала је закључана у складиштима фондака, а кључ је чувао службеник Магистрата за трговину или надзорник фондака. Не постоје подаци о томе где је одлагана својина немуслиманских трговаца који су своју робу чували у приватним градским магацинима. Након што је босански трговац Петар, син Илије (Piero di Elia), 1640. године преминуо у својој кући⁸³, сенсал је о његовој смрти обавестио службенике Магистрата који су наредили да се роба пребаци у „простор за одлагање” (итал. *deposito*) и да тамо остане док не буде издата друга наредба (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, reg. 238, c. 159 v: 31. 8. 1640). Како није прецизније написано где се је роба пренета можемо само да претпоставимо да се ради о просторији која је била у надлежности Магистрата за трговину и коришћена само у ове сврхе.

Чланови породице преминулог трговца вероватно су путем разних контаката могли да приме немилу вест, а у појединим случајевима су за то могли да

⁸³ Премда није наведено, вероватно се мисли на кућу коју је босански трговац изнајмљивао за време свог боравка у Венецији.

се побрину и венецијански представници власти. Ово је било битно како би се процедура реституције заоставштине убрзала. Након смрти Мустафе, сина хаџи Сорсија из Скадра (*Mustafà de Agi Sorsi da Scutari*), 1730. године инвентар његовог власништва послат је венецијанском конзулу у Драч, са задужењем да пронађе најближу родбину преминулог, обавести их о смрти трговца и обави све неопходно како би се процедура довршила (*ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, fasc. N° 9: 6. 3. 1730*).

Примопредају робе покојног трговца наследницима пратила је одређена документација. На првом месту придаван је значај тестаментима. Нотарска пракса бележења последње воље појединца у Венецији преузета је из римског права и практикована на основу вербалног (итал. *a viva voce*) или писменог (лат. *in scriptis*) метода (*Masè, 2018: 153–176; Rossi, 2018: 125–153*). Османско право подједнако је давало могућност изрицања последње воље у виду тестаента на основу којег би се након смрти располагало с имовином преминулог (*Bušatlić, 1926: 118–130*). Извршиоци тестаента или наследници долазили су у Венецију с опоруком трговца коју би драгоман превео, венецијански службеници проучили и поступили у складу с изреченом жељом покојника. Трговци са османског Балкана долазили су у Венецију и као извршиоци тестаента неког њиховог пријатеља. Тако су Урем из Скопља и Махмуд из Призрена (*Urem Turco di Scopia e Mamut Turco di Plezaren*) донели тестаенте трговаца Армада и хаџи Хусеина (*Armat et Agi Cussuin Turchi*) који су преминули 1587. године. У опорукама су ови трговци били именовани и као наследници заоставштине. Армад је скопском трговцу оставио 63 цака вуне, 1.700 монтолина (овчија кожа) и 545 кордована (козја кожа), с жељом да се један део његовог капитала утроси на милостињу (итал. *elemosina*) за његову душу у Ларнаки. Према другом тестаменту заоставштина трговца хаџи Хусеина која се састојала од четири каризеја, припала је Махмуду из Призрена који је, пак, одбио одговорност и првом галијом отишао из Венеције. У овој ситуацији Магистрат за трговину одлучио је да робу покојног хаџи Хусеина смести у депозит до изналагања решења (*ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 138, cc. 3v–4r: 8. 3. 1587*).

Иако ретки, детаљни изводи из тестамената драгоцени су докази, не само о овој процедури, већ и о пословању трговаца. Последњу вољу трговкиње Ферзуле

(Fersula Celebi), кћерке хаџи Маесена из Сарајева (Aggi Maesen di Serraglio della Bossina), забележио је 1631. године венецијански писар (*fatto per Dno. Theserlio Nod. di Venetia*), уз присуство драгомана. Ферзулино место смрти није наведено, нити где је ноћивала у Венецији ради послова. Чињеница да је венецијански нотар забележио њену опоруку указује да је Ферзула можда већ била болесна и преминула у Венецији, али не располажемо с више података који би ову претпоставку поткрепили. Приход од продате робе завештала је Ахмеду, сину хаџи Илије Тасића (Amet de Aggi Elia Tassich), наложивши да особа која је пре четири месеца откупила 32 свежња воска исплати сав новац Ахмеду. Очигледно је да је Ферзула била комисионар и задужена за продају Ахмедове робе. У његово име трговкиња је продала две вунене тканине (мохар) дон Рату (D: Rato), кога је у тестаменту означила као Ахмедовог дужника. За враћање сопствених дугова наменила је 26 свежња воска (итал. *che il ritratto, che sono panni*), а остатак је завештала трговцима Мехмеду-челебији, сину хаџи Хасана и Анеку, сину хаџи Елифа (Mehemet Celebi de Aggi Assam et Anech de Aggi Elif), како би ту робу однели њеном оцу (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, fasc. N° 3: 22. 9. 1631).

Наследници трговаца преминулих у Венецији који нису поседовали тестамент имали су право да потражују покојников капитал који је остао у граду, али су у том случају морали да доставе јемство о породичном сродству. Најчешће је у ове сврхе подношен хуџет, званични документ издат од стране кадије, а неки чланови породице доносили су и писмену гаранцију градског трговачког слоја или месне управе. Њихову проверу вршио је драгоман који их је преводио и утврђивао да ли су аутентични. Уколико би се доказало да је носилац исправе легитимни наследник, венецијански службеници обављали су повраћај робе у присуству неколико трговаца као сведока, који су потписивали потврду о предаји заоставштине наследницима. Балија (Balì), отац преминулог Али-челебије из Новог Пазара (Ali Celebi Turco di Novobasar), дошао је 1607. године у Венецију и с хуџетом затражио да му се преда роба коју је његов син оставио у венецијанском Новом лазарету (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 186: 10. 11. 1607). У Венецији је 1631. године, при Магистрату за трговину био похрањен капитал београдског

трговца Кристофора Мола (Cristoforo Molo di Belgrado), и пар месеци након што је стигла вест о његовој смрти у Венецији појавили су се наследници: рођак трговца, фратар Зуане Моло (Zuane Molo q. Panagioti) и Димитри, заступник малолетног Зафирија (Zaffiri). Као доказ да Молов капитал у Венецији припада њима, донели су хуцете кадије из Арте и Београда, писмо бискупа Арте упућено бискупу Београда с потписима сведока, укључујући и јемство (итал. *fede*) трговаца из Београда. На тај начин показали су да Зуане и малолетни Зафири представљају једине легитимне наследнике трговца Кристофора Мола, па је Магистрат за трговину одредио да 1.970 цекина буду предати рођаку Зуанеу и Зафировом тотору (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, reg. 232, c. 166 v: 28. 3. 1631; reg. 233, c. 25 v: 30. 10. 1631). У Венецију је 1794. године дошао и Дервиш-баша (Dervis bassa), син трговца говедима Мустафа-аге званог Шево (Сево?) Сочивица из Сарајева (Mustafa Aga Sevo Socivizza di Sereglio), који је преминуо у Венецији. Вероватно не знајући процедуру, Дервиш-баша стигао је без икаквог документа, па је морао да се накнадно обрати босанском паши или кадији како би добио потврду о сродству (ASVe, Provveditori alle beccarie, b. 43: 9. 12. 1794).

Уколико наследници трговаца нису могли да дођу у Венецију, могли су овластити некога да уместо њих затражи повраћај робе. Када је 1589. године преминуо скопски трговац Карахаџи (Cara Chagi da Scoria) у Истанбулу је, у присуству венецијанског баила, именован хаџи Јусуф (Chagi Jusuf) као представник (итал. *comesso*) наследника Мехмеда и Еве (Mamut et Eva). Поводом његовог доласка султан Мурат III писао је венецијанском дужду траживши да сва роба преминулог која се налази у Венецији буде прослеђена заступнику.⁸⁴ Кара Хусеин дошао је 1603. године у Венецију као заступник Мехмеда (Memet), сина Али Налбантеа (Ali Nalbante di Scutari) из Скадра и са собом понео хуцет, јемство неколико трговаца и старешина града Љеша (итал. *vecchi d'Alessio*) с печатом Светог Ђорђа (S. Zorzi). С овим докуменатима могао је да потражује део Мехмедовог иметка који се налазио у Венецији, а коју је чинила вуна његовог оца

⁸⁴ Превод писма султана Мурата на италијански датован је 10. јануара 1591. године (1590. према венецијанском рачунању времена) када је превод вероватно и начињен. Оригиналнo писмо на турском језику Марија Пија Педани датовала је око 16–25. маја 1589. године (ASVe, DT, b. 8, N° 989: 10. 1. 1590 m. v; Pedani, 1994: 251–252).

складиштена у граду од 1596. године (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 141, c. 27 v: 19. 4. 1603; ASVe, CSM, Seconda serie, b. 186: 12. 6. 1603). Комисионари трговаца подједнако су могли да преузимају заоставштину преминулих с којима су сарађивали. Тако је 1598. године у Венецију стигао Сулејман из Призрена (Soliman Turco da Prezaren) као заступник оца преминулог трговца Османа из Призрена (Osman Turco da Prezaren). Осим овлашћења за потраживање робе у Венецији, које му је издао отац призренског трговца, Сулејман је поседовао и товарни лист (итал. *polizza di carico*), на којем је био наведен као особа задужена да преузме Османову робу у Венецији што му је и дозвољено (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 140, c. 6 v: 22. 4. 1598).

* * * *

Регистри Магистрата за трговину показују да трговци са османског Балкана нису увек поштовали венецијански закон, који им је налагао посебне услове за боравак у граду. Ноћивање у засебном коначишту, забрана кретања у ноћним часовима и ношења ватреног оружја биле су мере за муслиманске трговце о које су се они најчешће оглушивали. Упркос овим ограничењима, трговци су се у току дана слободно кретали градским улицама, посећивали локалне кафане и учествовали у друштвеном животу Венеције. С оваквим мерама долазио је и јачи надзор који хришћанским трговцима није наметан, па је ово можда и разлог због чега не постоји више трагова у изворима о њиховом боравку у граду. Сачуване молбе трговаца умногоме говоре о проблемима на које су наилазили приликом обављања робне размене у Венецији. Да су већину оваквих потешкоћа разрешавали одласком на трговачки суд, где су имали могућност одбране, прилагања доказа, давања заклетве и коришћења представника видимо у њиховим сведочењима, судским белешкама и пресудама Магистрата за трговину. С правне тачке гледишта, постојала је неповредивост заоставштине преминулих трговаца, па је она чувана док наследници не би дошли у Венецију да је потражују.

4. УВОЗ БАЛКАНСКИХ СИРОВИНА У ВЕНЕЦИЈУ И ИЗВОЗ ВЕНЕЦИЈАНСКИХ ПРОИЗВОДА НА ОСМАНСКИ БАЛКАН

Пренос робе између Венеције и османског Балкана доносио је трговцима бројне изазове. Како би их превазишли и сигурно утоварили робу за увоз у Венецију могли су да се обрате службеницима задуженим за транспорт робе. Такође, били су у обавези да се повинују правилима која су важила у претоварним лукама. Онда када се чинило да она прете да им одузму драгоцену време и угрозе ток послова, трговци нису били неми посматрачи. О својим покушајима да створе боље услове за увоз и извоз робе оставили су писмен траг у виду жалби упућених венецијанској управи. На трошкове преноса робе увек су морали да издвоје очекиване износе јер су транспортне таксе и царинске дажбине биле фиксно регулисане законским одредбама. Извесна поскупљења ових издатака односила су се увек на споредне таксе, које су зависиле и од места где се претовар вршио. Пuteви којима је роба стизала до Венеције спајали су балканске градове с османском престоницом и лукама на јадранској обали. Сплит је био значајна веза за многе трговачке центре до којих се стизало преко Ливна, Сарајева, Пљеваља, Пријепоља и Новог Пазара (Pasi, 1971: 16). Након што је 1592. године отворена, сплитска скела постала је транзитни центар, а ради преноса робе ка њој били су прокрчени каравански друмови. Каравани из Сарајева и Бања Луке спуштали су се кроз Клишки кланац, а затим долазили у Солин. Овде су их дочекивали Пољичани, који су имали дужност да им буду заштитна пратња до Сплита (Novak, 1978: 1002). Прва претоварна лука након венецијанско-османске границе после битке код Лепанта (1571) био је Бар. Следећа је била скела на реци Бојани, где је стизала сва роба из Скадра да би била превезена до Венеције. Подједнако значајан био је и Драч, а у 18. веку добила је на значају још једна лука у непосредној близини Драча – Каваја, подигнута на ниво скеле у доба султана Мустафе III (Candiani, 2020: 33–34).

4.1. Услови транспорта робе

На који начин се одвијао утовар робе трговаца са османског Балкана на венецијанске бродове и како су се трговци сналазили у једној претоварној луци на путу ка Венецији? Пре укрцавања на пловило њихова роба морала је да прође извесне провере. По доласку у сплитску скелу, прва особа с којом су трговци ступали у контакт био је приор (итал. *priore*), управник лазарета задужен за његово функционисање и за надзор протока робе. Након што би караван с робом стигао у луку, приор је контролисао сву робу османских трговаца и успут сачињавао њен инвентар (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, b. 358: 31. 10. 1656). Ово је обављано у присуству спедиционера (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 163: 17. 11. 1740). Велики удео у помоћи трговцима око увоза робе у Венецију имале су особе с функцијом представника османских трговаца у венецијанским лукама. Они се у изворима називају различитим именима: спедиционери, конзули, кореспонденти, провиђонери. Њихова надлежност била је да воде рачуна о пријему, али и прослеђивању робе (Traljić, 1962: 344). Били су дужни да и после издржаног контумаца, а пре утоварања за слање, прегледају робу. Приор их је уводио у лазарет како би потврдили да је с робом све у реду и проверили обележја (итал. *marcha*) која су се налазила на паковању, односно да ли је име власника на њима добро убележено (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 163, *Informatione circa Lazaretti di Spalato e commercio si fa dalla Turchia per quella scala à Venetia*, fol. N° 65v: без датума).

Пошто би трговци прошли обавезан период карантина, потраживали су капетане бродова и договарали пловидбу ка Венецији. У овоме су им најчешће помагали спедиционери. После укрцавања робе издавали су и товарне налоге које су давали власницима пловила на потписивање и насловљавали овај документ на трговца или његовог агента који је робу чекао у Венецији (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 163, *Informatione circa Lazaretti di Spalato e commercio si fa dalla Turchia per quella scala à Venetia*, fol. N° 65v: без датума). Товарни лист или признаница (итал. *polizza di carico*) је документ који је у Венецији служио за евиденцију пристигле

робе и наплату царине. На њему је бележена врста, количина и квалитет робе која се превозила, име особе која је робу утоварила и оне која тај товар треба да прими. Међу подацима који се тичу самог пловила било је потребно убележити име и порекло капетана, назив и тонажу брода, као и место поласка и одредиште. На њој је увек била записана и цена закупа, а на маргинама количина робе. Товарни лист издаван је као налог и вођен на име носиоца, односно особе који га подноси (итал. *presentador della polizza di carico*) или на име неке друге наведене особе. Морао је бити састављен у четири примерка – за бродовласника, капетана, товариоца и особу која прима робу (*Dizionario universale ossia repertorio ragionato di giurisprudenza e questioni di diritto dell'avvocato Filippo Carillo*, tomo IX: 1839, 274).

Функцију спедиционера у Сплиту вршиле су угледне особе, венецијански поданици који су тамо живели, а бирали су их османских трговци (Вајић-Žарко, 2004: 66). Најчешће су то чинили путем молби упућених Магистрату за трговину или генералном провидуру у Задру, али и посредством емина (османског цариника). Њихове захтеве одобравали су венецијански представници власти, сматрајући да је овакво именовање спедиционера спречавало да трговци незадовољни избором касније уложе жалбу. Спедиционер је морао да буде сналажљив, да обезбеђује брз и сигуран утовар робе, као и да спремно решава проблеме с власницима пловила. Видевши Франческа Марковића као такву особу, неколико хришћанских и муслиманских трговаца Османског царства 1712. године предложили су га за ову функцију (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 163: 17. 12. 1712). Добро искуство с једним представником наводило је трговце да исту особу препоруче за реизбор. Сарајевски трговац Салих Ђакалић (Sali Giachalich Turco da Seraglio) је 1719. године у своје и име осталих османских трговаца тражио да се спедиционер Франческо Марковић по други пут постави на исту функцију. Како је у годинама свог првог постављања оставио позитиван утисак на трговце, они су веровали да ће и даље наставити да пажљиво отпрема њихову робу (ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 355: 19. 8. 1719).

Појединци су стицали знање тако што су радили уз актуелног спедиционера, што им је касније омогућавало да буду бирани на ову функцију. На тај начин је Карло Руспини стекао искуство, па је 1720. године, након смрти Франческа

Марковића, именован на тај положај (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 163: 4. 1. 1719. m. v.). Због претходног рада приликом којег се показао као особа достојна функције, Франческа Мусуру је 1743. године предложило десеторо трговаца из Сарајева. Његову способност и спретност да проналази решења у послу који се тиче транспорта робе похвалио је и генерални провидур у Задру, видевши га као службеника који би неговао контакте и промовисао послове исплативе за сплитску скелу (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, f. 267: 30. 6. 1743; 5. 9. 1743; 26. 9. 1743).⁸⁵

Спедиционери су постојали и у Задру, где су посебно били одговорни за утоварање стоке која је допремана са територије Босне. Њихова улога у овом послу забележена је и у уговорима за увоз говеда, које су босански трговци потписали 1784/85. године. Тада су у Задру забележени Стефан Ђурић и Гаврило Петровић (Signori Stefano Giurich, e Gabriel Petrovich Spedizioneri in Zara) као одговорни за отпремање договорених товара. Њима је достављана копија уговора о увозу ових животиња како би се побринули да трговци поштују наведене ставке (ASVe, Provveditori alle beccarie, b. 43; Андрић, 2019: 51–70).

За одабир бродова трговцима су могли да помогну и представници санитарних венецијанских служби. Међутим, ови савети нису увек били добри и неким трговцима су доносили додатне недаће у транспорту. Оне су снашле скадарског трговца Османа Дриздија 1778. године, када је послушао савет приора лазарета у Новом за одабир једне марчилијане⁸⁶ и потписао уговор о транспорту овим пловилом. Према приоровим тврдњама оно је било у одличном стању, а њом је управљао капетан који је важио за особу од поверења. Испоставило се потпуно супротно, па је овај трговац у Задру морао да преноси робу на други брод и њиме настави пловидбу до Венеције (Candiani, 2020: 51).

⁸⁵ Имена трговаца потписника молбе су Мус-ага Пировић (Musagà Pirovich), Мула Осман Аблаковић (Mula Osman Ablacovich), Мула Мехмед Аблаковић (Mula Memet Ablacovich), Хаџи Мустафа, син хаџи Хусеиновића (Aggi Mustafà Aggi Usseinovich), Ибрахим-баша Мајић/Мејић? (Ibraim Bassà Ma(e?)ich), хаџи Дамјан Арнаутовић (Aggi Damian Arnautovich), Васиљ Вуковић (Vasil Vucovich), Ђорђе, син Хаџи Симић Драшковића (Giorgio d'Aggi Simich Drascovich), Стефан Ћирковић (Steffano Chircovich) и Петар Милетић (Pietro Miletich) (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, f. 267: 30. 6. 1743; 5. 9. 1743; 26. 9. 1743).

⁸⁶ Марчилијана је округли брод носивости од око 25 тоне који је могао да улази у плитке воде, па је била погодна за пренос робе рекама и каналима (Tenenti, 1967: 155).

Које врсте бродова за транспорт робе до Венеције су биле на располагању трговцима са османског Балкана? Ово је умногоме ово зависило и од луке у којој су вршили претовар. У венецијанским лукама транспорт је био организован државним пловилима која су виђена као безбедна за пренос робе. Тако је уочи припрема за отварање сплитске скеле још 1577. године донета одлука да се за потребе транспорта робе одреди једна трговачка галија, која је, по потреби имала и пратњу до свог одредишта (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 162: 24. 6. 1580). У ове сврхе су 1591. године одређене четири наоружане барке са сто особа из Пољица, а исте године је из безбедоносних разлога било забрањено да се роба утовара на друге бродове (Paci, 1971: 58–60). Слични разлози постојали су и за стоку која је у Задру укрцавана на манзерама,⁸⁷ марчилијанама и фрегадонима⁸⁸ које су имале довољан капацитет за пренос животиња (Čolak, 1965: 779).

За утовар робе у албанским лукама трговци су имали на располагању бродове из Боке Которске. Осим которских пучана и Пераштана, робу су превозили и Прчањани, Будвани, Тивчани, Доброћани, али и поморци и бродовласници из других крајева (Milošević, 1962: 1798). За набавку и превоз соли која се најчешће обављала преко Валоне, Которани су користили велике и снажне лађе на којима је товар био заштићен од влаге. Пераштани су на галеонима⁸⁹ превозили сточарске производе из Драча и Љеша (Храбак, 1986: 33–35). Међу пловилима које су у 17. веку користили Пераштани били су и једрењаци носивости од 60 до 200 бачава, међу којима је било лађа и галеона (Milošević, 2003: 1808). Бродови на којима су которски морепловци превозили робу биле су марчилијане, баркозије, барке и друга разна пловила (Milošević, 2003: 1798). Сачувани товарни налози из Драча показују да су од 1700. године робу преносили и превозници Новог, са Лошиња и

⁸⁷ Назив брода потиче од италијанске речи *manzo* што значи говедо или во, па је име брода – манзера – означавало посебно подешен брод за транспорт волова и крупне стоке (Čolak, 1965: 779).

⁸⁸ Фрегадон је тип старије фрегате за пренос већег терета.

⁸⁹ Галеони или галијуни (итал. *galeone*) су били велики бродови с више палуба, три јарбола и четвртастим једрима, дужи и бржи од округлих бродова (Tenenti, 1967: 154).

Брача користећи разна пловила попут фрегадона, тартана⁹⁰, полака⁹¹, марчилијана, пјелега⁹² и трабакула (ASVe, CSM, Prima serie, Lettere, Durazzo, bb. 661–666).

Иако су османски трговци користили венецијанске превознике за транспорт робе, није било ретко да у Венецију долазе и својим бродовима. Присуство османских трговачких бродова у Јадрану забележено је већ у 16. веку (Pedani, 2007б: 59). Није познато где су османски бродови пристајали у венецијанској луци све до одредбе из 1679. године, којом је место њиховог пристаништа у Венецији јасно дефинисано. Одређено је да сви морају остати на обали која се пружала између моста испред Арсенала и улаза који је водио ка цркви Сан Закарија (видети карту бр. 3) (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187: 17. 8. 1679). У Венецији је постојала контрола страних бродова чије кретање у граду није било дозвољено и који нису смели да напуштају место пристајања, па ни османска пловила нису могла да се крећу венецијанским каналима. Да би роба увезена османским бродовима била пренета до градских складишта од 1719. године било је одређено да се то чини помоћу посебних сплавова (итал. *piatte*), а овај посао био је резервисан само за власнике тих понтона (итал. *Piater*). На исти начин роба купљена у Венецији стизала је до османских бродова у луци (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187: 4. 5. 1719). Активни у транспорту били су и Улцињани, па је 1720. године забележено око седам њихових пловила у венецијанском пристаништу. До промене је дошло 1721/22, када је у Венецији избио инцидент између Улцињана и неколико морнара, па је султан забранио њихову пловидбу Јадраном (Pedani, 2007б: 63).

Једна од карактеристика добрих услова за транспорт робе били су чести и редовни поласци бродова чија носивост је одговарала количини робе која се претоварала у некој луци. Будући да је након отварања 1592. године сплитска скела доживела процват убрзо је у њој забележен проток робе коју није могла да прими само једна трговачка галија, па је већ наредне године отпочета изградња друге (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 162: 29. 7. 1593). У наредним годинама показало се да је и њихова носивост била недовољна, па је Сенат 1602. године одредио да

⁹⁰ Тартана је брод с три или више малих весла са сваке стране и једном палубом (Tenenti, 1967: 156).

⁹¹ Полака је била типичан медитерански брод с три централна јарбола и једним предњим јарболом с три латинска једра.

⁹² Пјелего је био брод сличан трабакулу, с 2–3 палубе и до 4 весла са сваке стране. Трабакул је био брод чије димензије су варирале, имао је до 4 весла и два масивна јарбола с једром на крају.

између Сплита и Венеције саобраћа још једна галија (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 162: 4. 4. 1699). Због предугог чекања на утовар своје робе неколико муслиманских трговаца се 1607. године побунило, желећи да развале врата лазарета и напусте венецијанску територију (ASVe, SDR, Dalmazia, f. 6: 18. 4. 1607). Да је недовољан број галија стварао застој у транспорту речито сведочи и ситуација која се понављала од 1610. до 1612. године. Док би из Сарајева караванима долазио један товар, у лазарету се у исто време чувала роба за коју није било места на пловилима за Венецију (ASVe, SDR, Dalmazia, f. 9: 15. 5. 1610; f. 10: 12. 6. 1611; f. 11: 8. 4. 1612, 1. 6. 1612, 2. 7. 1612, 5. 12. 1612). Трговци са османског Балкана остајали би без превоза за њихову робу и вероватно били принуђени да сачекају наредну трговачку галију. Након што је 1639. године укрцана сва роба која је могла да стане у галију, у Сплиту је остало неколико бала коже у власништву сарајевских трговаца Маурина, хаџи Османа, Османа, Ахмеда, Зорзија Јерменина (Maurin di Seraglio Zenie, Osman de Seraglio, Aggi Osman di Seraglio, Amet Turco de Seraglio, Zorzi Armeno del Seraglio), као и Ахмеда и Шабана из Ливна (Amet da Klivno, Sabban Turco da Klivno) (ASVe, SDR, Dalmazia, f. 44: 14. 5. 1639).

Осим тога, галије су и касниле. Неколико муслиманских трговаца се 1594. задржало у Сплиту више од шездесет дана, а 1595. године један муслимански трговац пожалио се да је трговачку галију чекао седамдесет дана. Застоји у превозу били су изазвани и различитим термином поласка бродова, због чега су неки османски трговци чекали по два-три месеца како би укрцали другу половину свог товара. Лоше искуство одвраћало је османске трговце од сплитске луке, па је 1616. године неколицина одлучила да оде у Дубровник (ASVe, SDR, Dalmazia, f. 15: 9. 9. 1616). Поучени овим искуством, сарајевски трговци одлучили су 1617. године да најпре сачекају вест о поласку галије за Сплит пре него што пошаљу робу из Сарајева (ASVe, SDR, Dalmazia, f. 17: 8. 10. 1617). Овако су поступали многи босански трговци међу којима је 1618. године био Ибрахим-челебија (Imbraim Celebi principalissimo mercante di Bossina), који је одбијао да пошаље своју робу док не добије обавештење о расположивим пловилима (ASVe, SDR, Dalmazia, f. 18: 3. 4. 1618). Кнез и капетан Сплита замолио је исте године власти у Венецији да поласци галија буду редовни и чешћи. У исти мах обавестио је да су пошиљке робе

из Бања Луке, Сарајева, Мостара и Фоче заустављене због нередовних полазака бродова у луци (ASVe, SDR, Dalmazia, f. 18: 14. 7. 1618). Босански трговци изражавали су своју озлојеђеност због кашњења галија, доносећи одлуке да, чак и надамак скеле, врате караване с робом. Тако су хтели да поступе трговци једног каравана који је пошао из Мостара 1620. године и стигао до Салоне где их је један муслимански трговац, већ од раније присутан у сплитском лазарету, одвратио од тога и убедио да ипак наставе ка Сплиту (ASVe, SDR, Dalmazia, f. 22: 27. 3. 1620).

У оваквим ситуацијама трговци су утоваривали робу на фрегате, бродове средње величине који су, пак, били мање сигурни за пловидбу Јадраном. Зато је Сенат 1595. године забранио пренос робе из Сплита фрегатама с предлогом да се трговцима обезбеди још једна трговачка галија за пловидбу до Венеције (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 139, c. 50r–v: 9. 8. 1594). Ипак, постојале су изнимне ситуације када је роба укрцавана и на ове бродове. Ово је 1607. године одобрено неколицини муслиманских трговаца, уз обезбеђену пратњу која их је чекала у Задру, како би сигурно стигли до Венеције (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 162: 23. 3. 1607). Било како било, став венецијанске власти према коришћењу неадекватних пловила остао је исти. Након што је спречио полазак неколико фрегата 1621. године, кнез и капетан Сплита добио је помоћ од околних венецијанских ректора који су послали наоружане барке како би фрегате ипак испловиле из луке (ASVe, SDR, Dalmazia, f. 24: 26. 8. 1621). Страхујући од могућности да их османски трговци криве за штету насталу приликом преноса робе овим бродовима, представници венецијанске власти тражили су од трговаца изјаву да преузимају сву одговорност донете одлуке на себе. Тако је 1632. године неколицина османских трговаца дала писану гаранцију да је одабир пловила њихов лични избор (ASVe, SDR, Dalmazia, f. 37: 7. 4. 1632). Ови примери речито говоре да су према закону Венеције трговачке галије биле једино легално средство за транспорт робе између Венеције и Сплита. Већ је 1639. године дефинисано да фрегата може да добије дозволу за пловидбу само уколико је прате и наоружани бродови (итал. *barca armata*) (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 152, c. 52: 15. 11. 1639). Овакви допусти прављени су и на захтев османских службеника, а у име трговаца које су они слали у робну набавку. За јеврејског трговца Мојсија из Сарајева (Moise ebreo

dal Seraglio) босански дефтердар је 1640. године тражио једно овакво изузеће. Сарајевски трговац требало је да преко Сплита оде у Венецији да би дефтердару набавио свилене и друге тканине, па је затражио да се Мојсију дозволи путовање фрегатом како не би губио време чекајући трговачку галију (ASVe, SDR, Dalmazia, f. 45: 8. 3. 1640).

Овакве дозволе издаване трговцима нису биле ретке ни у наредним годинама. Једно такво допуштење да исплове на броду по свом нахођењу добили су 1682. године босански трговци Осман из Сарајева и Лемин (?) (Osman di Seraio e Lemin Turchi Bossinesi), који су желели да с робом набављеном у Венецији оду у Задар. Како наоружање трговачке галије није било спремно за њен полазак босански трговци добили су дозволу да исплове неким другим бродом (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 161, c. 1: 4. 1. 1681. m. v.). Слично се десило по завршетку Првог морејског рата (1684–1699), када је венецијанска власт желела да охрабри долазак османских трговаца, па је 1701. године дозволила да робу укрцавају на пловила по слободном избору (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 163: 12. 10. 1701, без датума). Разлог је неспремност трговачких галија у годинама непосредно након склапања венецијанско-османског мира, а до њиховог поновног увођења у редовну пловидбу дошло је 1704. године (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 163: 9. 8. 1704). Ситуација се поновила у време Другог морејског рата, па је уредба из 1701. обновљена је 1714. године, на захтев османских трговаца (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 163: 28. 7. 1714). Сматрајући да је овај закон побољшао услове транспорта робе, османски трговци су 1719. године затражили да уредба остане на снази (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 163: 4. 2. 1718. m. v.). Ипак, захтев није био испуњен, па се 1721. године неколицина хришћанских и муслиманских трговаца из Босне пожалила на лоше услове у сплитској скели, истичући како су приморавани да превозе робу само одређеним пловилима (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 163: 5. 7. 1721).

Због фрагментарности докумената није могуће у потпуности установити учесталост пловидбе бокешких бродова кроз албанске луке (Candiani, 2020: 34). У 17. веку у Драч је долазила велика количина робе, а трговци су робу утоваривали

на разна пловила. Ова слобода укинута је 1700. године, када је установљено правило „ротационе смене бродова” (вен. *Rodolo alla Volta*), према којем су право првенства имали бродови венецијанских поданика из Пераста, и то према редоследу њиховог пристајања у драчку луку. Једно пловило имало је право на утовар робе тек након што је оно које је стигло пре њега испловило с пуним капацитетом попуњености. Циљ овакве уредбе био је да спречи дубровачке и улцињске бродове да се мешају у венецијански транспорт. Ово није одговарало османским трговцима, који су се по увођењу закона успротивили, али њихова жалба није била прихваћена (ASVe, CSM, Prima serie, b. 167, сс. 57–58: 11. 8. 1700; Alberton-Vitale, 1997: 231). У луци Каваји, јужно од Драча, бокешки капетани морали су да се повинују правилу редоследа (итал. *la volta*), према којем су право првенства имали бродови који први дођу у пристаниште (Candiani, 2020: 35).

За транспорт робе преко драчке скеле одговарали су бродови тонаже од 800 до 1.000 свежњева (итал. *colli*), а за лаку (итал. *sottili*) робу била су потребна нешто мања пловила, која су могла да приме од 500 до 600 свежњева. Упркос чињеници да капацитет робе која је свакодневно пристизала у Драч није премашивао ову количину, и да бродови веће носивости нису били неопходни, Пераштани су у ову скелу долазили великим лађама. Када би овакво пловило стигло у Драч, према правилу ротационе смене полазак других бродова није био могућ док се његов капацитет у потпуности не искористи. Како се дешавало да у луци није постојала довољна количина робе за носивост ових бродова, османски трговци у Драчу су 1722. и 1723. године устали против овога. Посебно су се пожалили на велике перашке бродове, због којих њихова роба шест до осам месеци није напуштала скелу. Конкретно су навели пример брода „Сан Луиђи”, капетана Вићенца Смеће (Vicenzo Smechia) који је био у Драчу у периоду од 1721. до 1722. године, а наредне године пријавили су и брод „Госпа од Шкрпјела”, капетана Зуана Бронце (Zuane Bronza). Не стиче се утисак да су венецијански конзул у Драчу и власт у Венецији имали другу намеру осим да заштите привилегије превозника из Пераста пошто жалбе трговаца нису посебно анализирани. Њихове примедбе конзул је проследио капетану једног брода, који их је, како су трговци изјавили, „извргао руглу, као што то иначе чине Пераштани” (ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b.

348, № 85: септембар 1722; 10. 3. 1723). Ипак, озбиљност ситуације примећена је када је увоз робе преко Драча био угрожен, па је 1724. године Магистрат за трговину донео декрет којим је само венецијанским пловилима тонаже од око 800 свежњева био дозвољен пристанак у ову скелу. Било је наређено да се надзире пристанак пловила која су прекорачивала задату норму; њима је дозвољаван товар од само 800 свежњева, док им је за већу количину било потребно посебно одобрење (ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 349, № 1, 3: 28. 4. 1724, 29. 4. 1724).

Товарни налози за скелу на реци Бојани и у Драчу сачувани су само за 18. век, па не поседујемо довољно података да бисмо износили закључке о редовности и броју бродова који су били на располагању османским трговцима (Čolak, 2017). Транспорт робе из Скадра за Венецију зависио је умногоме од полазака бродова венецијанских поданика, па је и најмањи застој у пловидби претио да угрози извоз. Како је број венецијанских бродова био мали трговци су своју робу усмеравали ка Анкони и Трсту, где су захваљујући боље организованом транспорту 1745. године извезли 800 бала вуне. Када су 1746. године биле на располагању само три лађе, пренос скадарске вуне био је смањен. Венецијански поданици Боке Которске избегавали су скадарску луку због сукоба с Улцињанима, што је узроковало да 1747. године само четири брода дођу у Скадар. Тек је гаранција диздара Улциња о безбедности коју је дао венецијанском заменику конзула у Скадру 1748. године привукла већи број бокешких превозника (ASVe, CSM, Prima serie, Lettere, Scuttari, b. 744: 28. 8. 1746, 15. 6. 1747, 3. 8. 1747, 17. 6. 1747, 22. 4. 1748).

4.2. Царињење робе и трговачке таксе

Фискалне мере служиле су да уреде један од основних извора прихода земаља широм Медитерана. Биле су озакоњене у зависности од њихове политике и њима су дефинисане царина, трошарина, порези и разне друге таксе. Учешће у рату увек је претило да смањи прилив новца са царине у државну касу што је захтевало додатне мере ради очувања ових прихода (Brodell, 2001: 125–126). Добитак који је оствариван плаћањем ових дажбина (итал. *dazi*) у Венецији био је драгоцен за Републику. На основу прорачуна начињеног 1586. године, таксе на робу у Венецији

крајем 16. века представљале су скоро једну трећину укупног државног приноса и доносиле су 600.000 дуката (Pezzolo, 1990: 64–65). Венецијанска република организовала је ове наплате у складу са потребама њених робних размена. То значи да је државна управа ради трговачког интереса тежила успостављању монопола који је требало да на првом месту заштити њену престоницу. Један од начина за то била је забрана транзита, па је сва роба које се преносила Јадраном морала да уђе у венецијанску луку како би била подвргнута наплати царине. Ово је важило и за венецијанске поданике, који су били дужни да своју робу донесу најпре у Венецију и тамо плате царинске таксе, а само уколико нису успели да је продају у граду могли су да је извезу ван Венеције (Станојевић, 1983: 53–72; Вајић-Žarko, 2004: 15).

У односу на ово, какве платне обавезе су имали трговци са османског Балкана у Венецији? Нажалост, проучавање ових наплата отежано је чињеницом да регистри венецијанских царинских службеника нису сачувани, па не располажемо детаљним подацима о опорезивању робе страних трговаца. Ипак, захваљујући фондовима других магистратура могуће је утврдити које таксе су плаћали приликом увоза и извоза робе и донекле реконструисати како је изгледало царинење њихове робе. У највећој мери ово је учињено пре свега захваљујући регистрима Магистрата за трговину који је био задужен за османске трговце.

Пре доласка на царину, трговци су плаћали одређене таксе које су пратиле увоз робе на венецијанску територију. Најпре су морали да измире трошкове карантина који су издржавали у неком од венецијанских лазарета. Такса која је наплаћивана за ово била је уведена 1610. године, одлуком венецијанског Сената и носила је назив „вареа” (вен. *varea*). За њу је посебно била задужена Царинска канцеларија (итал. *Officio all' Extraordinari*) у Венецији. Ипак, приход од ове таксе чувао се у депозиту Ковнице (итал. *Zecca*), а Магистрат за трговину био је дужан да је расподели у намењене сврхе. Њену наплату су у лазаретима вршили разни венецијански службеници, овлашћени цариници или приори лазарета. Такса за контумацију састојала се од фиксне наплате једног солдина⁹³ по свежњу робе и додатне суме која се обрачунавала у грошевима и наплаћивала зависно од дужине одржаног карантина. За робу која је морала дуже време да стоји у лазарету

⁹³ Солдин (итал. *soldo*) је ситан сребрни новац, називан још и денар.

наплаћивано је 12, а 10 гроша по свежњу за ону којој је следовао краћи карантин. Изузетак је начињен за восак чија је такса на карантински период увек износила 6 гроша (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 162: 25. 6. 1672). Најпре су ове таксе које су убиране у Сплиту служиле за трошкове изградње лазарета, али су и по завршетку радова у скели трговци наставили да их плаћају како би од њих биле формиране плате запослених стражара (итал. *guardiano*), носача (вен. *bastazo*) и приора лазарета (вен. *priore*, чувар). Одлуком Сената маја 1675. године сав новац од ове и других такси одлазио је директно у касу Магистрата за трговину, који га је распоређивао за запослене у сплитском и которском лазарету (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 162: 8. 8. 1670, 5. 5. 1671, 4. 12. 1675). Од 1701. године ова такса виђена је и као извор прихода за разне друге трошкове који су с временом долазили због одржавања луке, еминове куће и места где се раскужује восак (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 163: 15. 9. 1701). Након завршетка Првог морејског рата изграђен је лазарет у Новом, па је Сенат у периоду од 1704. до 1705. године одредио да се она наплаћује и у овој скели, а служила је, као у Сплиту, за плате запослених (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 163: 17. 1. 1706. m. v.).

У почетку ова такса није била јединствена у свим венецијанским лазаретима. Дупла такса за карантин (итал. *seconda/doppia varea*) наплаћивана је трговцима у лазаретима у Венецији, након што су исту платили у Сплиту. Ово је измењено 1644. године, када је Сенат наредио да османски трговци који долазе преко Сплита морају да је плате само једном, након раскуживања у сплитском лазарету. Међутим, неретко су се царински службеници у венецијанским лазаретима оглушивали о ове одредбе и покушавали да изврше дуплу наплату. Поводом ове ситуације у венецијанским лазаретима неколицина муслиманских трговаца пожалила се дужду 1670. године (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 162: 29. 10. 1670, 1. 11. 1670). Ово се поновило и наредне године, па су муслимански трговци морали да плате $6 \frac{2}{3}$ за пола бале коже и $3 \frac{1}{2}$ гроша за свежањ воска. Будући да се радило о недозвољеној наплати, повратак новца извршен је 1675. године, према одлуци Магистрата за трговину који је наредио да се трговци исплате у валути у којој су и платили дуплу таксу (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 162: 12. 6. 1675).

У 18. веку настао је и други облик ове таксе. Након што је примећено да неколико јеврејских трговаца из Сарајева долази у Сплит само ради карантина, а своју робу извозе ван Венецијанске републике, чланови Магистрата за трговину су 1735. године изнели предлог за увођење „транзитне варее” (итал. *Varea di transito*). Како су приходи од таксе за контумац у овом периоду били погођени лошом сарадњом с емином, увођење нове таксе можемо да посматрамо као меру која је требала да надомести смањене приходе. Већ наредне године каравани су стизали у већем броју, па је и наплата таксе за контумац била редовнија. Погољна ситуација у сплитској скели није задуго потрајала. У извештају 1741. године генерални провидур забележио је озбиљан пад прихода од ове таксе, пошто је у лазарет пристизало знатно мање робе него пре Другог морејског рата (1714–18) (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 163: 28. 11. 1735, 27. 9. 1735, 10. 7. 1736, 8. 6. 1741).

	Дукат	Грош
- Восак, по свежњу	6	1
- 6 солдина по либри ⁹⁴	2	—
- У доброј валути	8	1
- Ажија од 20 %	2	/
- Коначна сума у валути која је у оптицају	16	1

	Дукат	Грош
- Кожа, по свежњу са 20 пакета туба	10	1
- 6 солдина по либри	3	1
- У доброј валути	13	2
- Ажија од 20 %	3	—
- Коначна сума у валути која је у оптицају	16	1

⁹⁴ Либра (*libra*) или фунта је јединица за меру тежине. Разликују се две врсте: дебела млетачка либра (*libra grossa veneta*) од 476.946 gr и танка млетачка либра (*libra sottile veneta*) од око 302 gr (Влајинац, 1968: 527).

	Дукат	Грош
- Вуна, свила и сва друга роба	12	1
- 6 солдина по либри	4	—
- У доброј валути	16	1
- Ажија од 20 %	3	2
- Коначна сума у валути која је у оптицају	19	3

Табеле под бр. 1: **Тарифа таксе за карантин која се плаћа за сваки свежањ (итал. collo) робе која у сплитском лазарету (ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Seconda serie, b. 162 (30. 12. 1670).**

Пре увоза робе у Венецију, трговци су плаћали и таксу на транспорт добара. Називала се „ноло” (итал. *noli*) и представљала је надокнаду за пренос робе венецијанским пловилима, а приход од ње одлазио је директно власнику брода на који је роба била натоварена. За наплату транспортних такси у Венецији била је задужена Царинска канцеларија (итал. *Ufficio all'extraordinario*), чији су службеници (итал. *extraordinario*) деловали као посредници између трговаца и капетана бродова, како трговачких галија, тако и приватних пловила (Hocquet, 1999: 141).

По приспећу брода, службеник ове канцеларије одлазио је на палубу где је контролисао регистре о утовареној роби. Како би потврдили садржај свог товара трговци су одлазили у канцеларију која се налазила на Ријалту, где су уједно плаћали транспортну таксу. За пренос робе трговачким галијама у Венецији биле су одређене фиксне тарифе, док су власници приватних бродова уговарали висину наплате самостално и у договору с трговцима. У неким случајевима трговци су плаћали и две транспортне таксе. Када је скупоцена роба, попут свиле и зачина, иначе резервисана за транспорт трговачким галијама, превожена приватним

бродовима, трговци су капетану плаћали пуну транспортну таксу, а Царинској канцеларији у Венецији давали су још половину пуне таксе (итал. *mezzo noli*) (Gluzman, 2021: 26–28). Добит од ове половине ишла је за плате запослених у лазаретима и за одржавање венецијанских лука.

У складу с околностима Венеција је мењала ове таксе, па је након отварања сплитске скеле увела веће намете за неке од околних лука. Плаћање транспортне таксе за превоз робе која је долазила из Љеша, Наренте и Дубровника била је од 1592. године дупло већа (итал. *mezzo noli*) од оне која се плаћала за пренос преко Сплита (итал. *quarto de noli*) (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 162: 20. 1. 1591. m. v.).

За одређивање тарифа таксе за транспорт робе преко Драча био је задужен венецијански конзул, а одобравао их је Сенат. Ипак, на ово су могли да утичу и сами превозници. Наплата ове таксе бродовласницима служила је за измиривање трошкова попут конзуларних такси, осигурања, плаћања носача и чувара у лазаретима. Вероватно одлука из 1705. године да такса од 7 ½ дуката буде наплаћивана на сваких 1.000 кожа (итал. *per mille pelle*) није донета у договору с превозницима, јер су се исте године перашки бродовласници жалили како није довољна да покрије њихове трошкове. Одлучено је да трговци који у Драчу укрцају кордоване морају да плате 10 дуката и 12 гроша, а за монтонине 8 дуката, све на 1000 комада кожа. За вуну тешке мере одређена је такса у износу од 7 дуката и 12 гроша по миљару⁹⁵, а за восак сваки свежањ наплаћивао се по 1 дукат и 1 грош. За сваких сто великих скјавина⁹⁶ одређена је такса од 14 дуката, а за дуван мере тешке либре (фунте) 11 дуката (Табела под бр. 2) (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 114: 18. 7. 1705; 24. 11. 1705; 27. 11. 1705; 20. 2. 1705. m. v.). Таксе су формиране тако да се водило рачуна о паковању робе, а износ је одређиван и на основу количине која је могла да стане у једну амбалажу. До поскупљења транспортних такси дошло је 1710. године за све венецијанске бродове који су превозили робу из Драча, скеле на реци Бојани у Скадру и свим другим албанским лукама. Износ такси знатно се

⁹⁵ Миљар је мера за тежину или количину који представља једну хиљаду тежине изражене у другој мери или по количини означавању по броју комада. Један велики (дебели) миљар износи 1.000 литара, а 477 килограма. Танки миљар има 1.000 танких литара и нешто више од 301 килограм (Влајинац, 1968: 613–616).

⁹⁶ Скјавина (итал. *schivina*) је дебели прекривач од вуне, ћебе.

изменио за сву робу, осим за скјавине разних величина, које су у потпуности остале непромењене (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, b. 265: 26. 4. 1710).

Табела под бр. 2: **Тарифа транспортне таксе која се наплаћује на робу укрцану у скелама у Драчу:** ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Seconda serie, b. 114 (24. 11. 1705); ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Terminazioni, b. 265 (26. 4. 1710).

1705. године			1710. године	
Врста робе	Дукат	Грош	Дукат	Грош
Вуна, тешка мера, по миљару	7	12	9	/
Восак, свежањ и мањи свежањ	1	1	1	5
Кордовани, 1.000 кожа	10	12	11	/
Монтонине, 1.000 кожа	8	/	9	/
Бивоља кожа, 1.000 тешких либара	12	/	14	/
Жито, мали свежањ	1	2	2	/
Жути дамаскини, на 1.000 кожа тешке мере	10	/	12	/
Салоники, 25 у фаготу	1	12	1	12
Скјавине, велике, на сваких 100	14	/	14	/
Скјавине, средње	12	/	12	/
Скјавине, мале	10	/	10	/
Дуван, тешке мере	11	/	11	12

По доласку у Венецију страни трговци плаћали су царинске дажбине. Њих је било четири: такса на поморски увоз (итал. *entrata da mar - stallaggio*), такса на копнени увоз (итал. *entrata da terra*), такса на поморски или копнени извоз (итал. *uscità ordinaria*) и такса која се наплаћивала немачким трговцима у њиховом фондаку (итал. *fontico dei tedeschi*) (Costantini, 2000: 288, напомена бр. 12). Увозне (итал. *entrata*) и извозне (итал. *uscità*) таксе за трговце са територије Османског царства износиле су 5% од вредности робе (итал. *ad valorem*). Захваљујући заједничком договору и потписаним капитулацијама исти проценат плаћали су и венецијански трговци на османској територији (Luca, 2011: 180; Meyer Setton, 1991:

233). Како су износи ових такси били фиксни, не постоје жалбе османских трговаца на те износе.

У неким изузецима венецијанска власт смањивала је царину како би охрабрила долазак османских трговаца. Тако је пред отварање сплитске скеле 1590. године одређено да ће трговцима који преко ње увезу лаку робу (итал. *robbe sottili*) бити наплаћена половина таксе која се наплаћује на тешку робу (итал. *robbe grosse*). Тада је одлучено и да пиринач и сапун који се извозе из Венеције ка Сплиту буду потпуно ослобођени плаћања (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 162: 20. 6. 1590). Ипак, ово су била одступања јер су извозне таксе биле најзначајније у венецијанском царинском систему. Да су оне за Републику биле битан приход знали су и трговци из Османског царства, па су то наглашавали у своју корист. Тако је поступила неколицина муслиманских трговаца који су 1623. године због лошег времена остали заробљени у луци Пореч. У својој жалби су изразили наду за брзо пристизање галије која ће их одвести у Венецију, где су тврдили да ће, као и увек, платити увозне таксе (Bertoša, 2002: 114).

Царинске таксе пратила је и одређена администрација, па су постојале посебне потврде о испуњењу ове обавезе. Шта знамо о исправи коју су османски трговци добијали на царини? Она се називала болета (итал. *bolletta, bulletta*) и представљала је царинску спроводницу. То је било уверење на коме је бележена свака наплата таксе приликом увоза и извоза робе. Османским трговцима био је омогућен слободан пролаз с њиховом робом под условом да су платили све таксе, а као доказ за то морали су да покажу болету (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 135: 18. 3. 1549). Њу су издавали цариници или други службеници који су били у могућности да дају дозволу за пренос робе, а у Венецији је за ово била задужена канцеларија за извозне таксе (итал. *Officio dell'insida*) (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 138, c. 179v: 5. 9. 1592). Када трговци нису били у могућности да је преузму, то је било дозвољено само сенсалима (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, fasc. N° 7: 27. 5. 1701, 28. 7. 1723). За неколико врста робе трговац је могао да добије и више оваквих спроводница, а у зависности од канцеларије у којој је настајала или писара који је састављао, варирали су подаци бележени у њој. Уз понека одступања, морала је да садржи име власника робе и брода на коме се врши

транспорт, врсту и количину робе. Трговац је био дужан да нађе одговарајућег јемца који ће гарантовати пристанак брода с његовим товаром у Венецији. На тај начин би се испоштовао венецијански закон и роба је прво стизала у престоницу Републике, одакле су трговци могли да је извозе даље само уколико нису успели да је продају у граду (Станојевић, 1983: 54–55).

Царински званичници у месту шпедиције издавали су транзитну болету (итал. *boletta di transito*) која је представљала дозволу за пролаз (Costantini, 2000: 288). Осим њих, ове исправе су могли да пишу и други венецијански службеници, попут генералног провидура Котора, који је био задужен за контролу робе у овој луци. Копија транзитне болете достављана је Магистрату за трговину и она је морала да стигне у Венецију пре самог брода (Станојевић, 1983: 54).

Да би трговци или њихови представници преузели робу са царине морали су да поседују додатну документацију као доказ да је роба коју желе да преузму њихова или њима поверена. Легитимна исправа био је товарни налог, а особа која га је поседовала могла је и да потражује робу изгубљену на царини. Тако се Антонио Лаги 1629. године јавио у канцеларију Магистрата за трговину с товарним налогом (итал. *come presentador della polizza di carico*), да би уложио жалбу јер је Анђело Амброзини неосновано однео робу трговца Мете хаџи Мустафе из Тернова (Metto Agi Mustaffa Turco di Terra Nova). До грешке је дошло када је Амброзини хтео да узме 44 фагота (итал. *fangoto*, омот) робе, за коју је поседовао товарни налог, одневши тада и 25 цакова вуне, који су законски припадали Лагију (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, b. 232, c. 34 v: 29. 1. 1629. m. v.).

Такође, трговци су могли да издају документ о јемству и на тај начин овласте неку особу за преузимање њихове робе (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 147: 27. 3. 1634). Оно је могло да буде сачињено и у форми писма, а с једним таквим овлашћењем је Бартоломео Занкији дошао 1630. године у канцеларију Магистрата за трговину. За њега је гарантовао хаџи Мехмед из Сарајева (Aggi memet da Serraglio), који је робу послао фрегатом Дујма Братичевића, али је због посла морао да остане у Сплиту. Како је роба већ пристигла у Венецију и није могла дуго да стоји на царини, трговац је овластио Занкија за чување 223 комада (итал. *pezzi*) коже (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, b. 236, c. 60 v: 9. 6. 1636). У

канцеларију Магистрата за трговину дошао је 1643. године Ахмед, агент хаџи Хасана Чопића из Сарајева (итал. *Acmet Agente di Aggi Assan Chiopich Turco di Serraglio*) са захтевом за преузимање два свежња воска сарајевског трговца. Након што су утврдили да је роба обележена марком (итал. *marca*)⁹⁷ сарајевског трговца, поред товарног налога, затражили су од Ахмеда да приложи и једно јемство (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, b. 239, с. 85 v: 2. 9. 1643). Није јасно због чега су представнику сарајевског трговца биле потребне две исправе, па можемо да претпоставимо да подаци у товарном налогу нису били потпуни.

Проблеми приликом преузимања робе настајали су када особа која поседује неопходну исправу није у могућности да испуни дужност која јој је поверена. У таквој ситуацији нашли су се трговци Ахмед и Хасан из Сарајева (итал. *Acmet et Assan Turchi del Seraglio*) 1635. године, приликом одсуства Франческа Негропontiја, који је код себе имао дозволу за подизање робе (итал. *bolletin*)⁹⁸ *per l'estrattione*). На царини је остало 42 свежња воска сарајевских трговаца који су уложили молбу да се роба преда сенсалу Зуанеу Антонелију иако није поседовао потребан документ. Сенсал је тада преузео 34 свежња, а 8 је оставио као залог док не донесе потребне исправе (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, b. 235, с. 160 v: 9. 10. 1635).

Слична правила важила су и у оквирима венецијанског лазарета. С једним овлашћењем се 1643. године пред Магистратом за трговину појавио Стефано Челси, коме је пуномоћ дао трговац Дервиш из Софије (итал. *Dervis Turco di Sofia*), желећи да му на овај начин исплати дуг из 1641. године. Роба је стигла на фрегати Ђакомо дела Кроче (*Giacomo della Croce*) у чијој књижи товара је било забележено и коме роба треба да буде предата, па су чланови Магистрата дали своје одобрење (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, b. 239, с. 17 v: 3. 3. 1643).

Особама које су потраживале подизање робе без било какве исправе оно није било дозвољено и тада је роба остајала да се чува на царини. Због овога је 1770. године био одбијен захтев неколицине муслиманских трговаца из фондака који су тражили да се роба скадарског трговца Али Ахмеда (*Alij Achmet Turco*

⁹⁷ Марке су биле нека врста печата на амбалажама којима су трговци означавали своју робу (Barbon, 2005/6: 109–110).

⁹⁸ *Bollettin* нема исто значење као *bolletta*. Болетин је рачун, исправа административне природе.

Scuttarino) са царине премести у складиште фондака док се њен власник не врати у Венецију (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, f. 285, fol. N° 61: 26. 5. 1770).

4.3. О врстама робе коју трговци увозе у Венецију

Зависно од квалитета и начина обраде неке балканске сировине биле су више, а нека мање погодне за израду венецијанских занатских производа. Поједине сировине доношене су из различитих крајева Балкана, па су и њихове карактеристике варирале у зависности од места на којима су узгајане и обрађиване. У складу с тим био је формиран и венецијански закон о увозу робе. Неке сировине попут вуне, воска, стоке и коже у Венецију је увозило и до неколико генерација исте породице балканских трговаца. С друге стране, постојала је роба која је са османског Балкана преношена у Венецију под посебним условима. Житарице и дуван имали су другачији значај у потрошњи и приносима, па су за њихов увоз важиле посебне мере. Робна размена одвијала се и изван граница закона, па је у венецијанским изворима забележено и кријумчарење балканских сировина. На тај начин трговци са османског Балкана кршили су венецијанске уредбе, због чега су трпели последице које су за неке могле да значе и потпуну обуставу пословања на венецијанском тржишту.

4.3.1. Кожа

Прерада и производња коже била је једна од основних привредних грана на Балкану чији је зачетак забележен у другој половини 14. века, када су претежно дубровачки трговци набављали кожу из области источне и средње Босне (Kovačević, 1961: 175–176). Након доласка османске власти наставило се неговање овог заната, обрада се вршила у радионицама које су се називале табхане, а занатлије које су се њоме бавиле били су табаци (кожари) (Kreševljaković, 1958: 119). С развитком градова под османском влашћу табачке радионице оснивале су се у многим градовима Србије, Босне, Херцеговине и Угарске (Поповић, 1989: 65). Средином 16. века у Бања Луци овај занат био је доста заступљен, па су трговци из

тог места извозили кожу за Сплит (Traljić, 1962: 348). До краја 17. века само у Босанском ејалету биле су отворене табхане у Новом Пазару, Пљевљима, Чајничу, Фочи, Вишеграду, Рогатици, Сребреници, Бања Луци, Јајцу, Ливну, Травнику, Јелечу, Новој Касаби, Тешњу, Тузли, Зеници, Високом, Коњицу, Мостару и Стоцу (Kreševljaković, 1958: 119). У корак с порастом производних капацитета на османском Балкану локални трговци преузимали су улогу извозника, преносећи ову сировину и на венецијанско тржиште.

Према подацима из товарних налога бродова који су ишли за Венецију од 1537. до 1540. године 70% од укупне робе са османског Балкана била је кожа (Поповић, 1989: 69–70). Венецијанско тржиште снабдевано је производима балканског кожарског заната и у 17. и 18. веку, када су за највећи део овог увоза били заслужни османски трговци (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 131: 12. 11. 1704). Док су говеђе коже извожене у Анкону, на венецијанском тржишту у већој мери продавали су се кордовани (итал. *cordovani*, козја кожа) и монтонини (итал. *montonine/moltonine*, овчија кожа) (Храбак, 1994б: 61). Кордовани су добили име по посебном начину штављења који се примењивао у Кордови, а с временом попримили су карактеристична балканска обележја попут софијских кордована, који су се издвајали по начину на који су били резани. Многи су се разликовали и по боји, па су црвени и црни произвођени у Берковици, Видину, Провадији, Силистрији и Бањи, а у Сарајеву су израђивани бели и жути кордовани (Поповић, 1989: 65–66). Тежина ове робе обрачунавала се у лаким либрама (фунтама). Најчешће су паковане у бале од 220 (66,44 килограма) до 250 либара (75,5 килограм), а ређе у велике које су тежиле 450 либара (135,9 килограма). Број кожа у њима увек је зависио од више фактора, било да је у питању величина, тежина или финоћа штављења, као и то да ли је пакована једна или неколико врста коже. Сходно томе, била је реткост да две амбалаже садрже исти број кожа. Осим у балама, кордовани су могли бити паковани у пакет туба (итал. *mazzo*) и омот (итал. *fangot*) (Поповић, 1989: 67–68). У венецијанским изворима и трговачкој администрацији за све штављене коже користио се термин „*pellami*”, па је некад теже разлучити о којој врсти коже се ради.

Услови за увоз и продају кожа у Венецији мењали су се временом и ове промене нису увек биле погодне за трговце са османског Балкана. Крајем 16. века дошло је до измена у венецијанском закону који се односио на уређење градског кожарског занатског еснафа, а ово је с временом успорило увоз кордована. Када је 1594. године у Венецији основана братовштина трговаца кордованима (итал. *Scuola de Botteglieri et mercanti da Cordovani*), босански трговци наилазили су на потешкоће у продаји ове врсте коже. Број купаца био је ограничен на само шест до осам породица, које су биле чланови ове братовштине и само они су имали дозволу да откупљују и препродају кожу од увозника. Како је због овога њихова зарада била видно смањена, муслимански трговци из Босне (итал. *mercanti Turchi Bosinensi*) уложили су 1631. године жалбу, тражећи потпуну слободу трговине кожом (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 130: 29. 11. 1594; CSM, Prima serie, Risposte, b. 148, 161v–165v: 27. 5. 1631). Упркос томе што су чланови братовштине били против било каквих измена, венецијанска власт је 1633. године донела одлуку да уреди продају кожа у корист османских трговаца. Тада је османским трговцима (итал. *mercanti Greci, Turchi, Hebrei et d'ogn'altra nazione*) било дозвољено да продају кордоване, монтонине и све друге врсте кожа (итал. *cuori, cordovani, moltoline*) на мало и велико (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 149, 40v–41: 21. 1. 1632. m. v.). Одлука је била подстакнута како чињеницом да је градска производња једним делом зависила од кордована и друге врсте кожа које су долазиле са османске територије (итал. *dalla Turchia*), тако и тиме што је њихово допремање доносило држави зараду од царинских такси (итал. *entrata/uscita*). Ове привилегије требало је и да спрече увоз коже на супарничко тржиште, Анкону (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 148, 161v–165v: 27. 5. 1631).

У Венецију су у 17. веку увожене и кравље коже – „вакете” (итал. *vacchette*). Двојица трговаца из Босне Беким и Ризван (Bechin e Risnan) донели су 1619. године 18 бала крављих кожа, али нису успели да их продају (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 145, c. 47: 29. 11. 1619). Неколико муслиманских трговаца је 1633. године увезло ове „вакете”, жалећи се успут на износ дажбина које су биле веће него за штављене коже (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 149, c. 106v–108: 24. 10. 1633).

Телеће или кравље коже под називом кјузелине/кјузелете (итал. *chiuseline/chiuselette*) издвајале су се према посебном начину на који су биле штављене. Овај начин обраде доста се разликовао од оног који је практикован у Венецији, па су кјузелине коришћене само у изради делова за кочије и ђонова на ципелама. Због слабе потражње у венецијанској производњи допремање ове врсте коже било је забрањено 1641. године. Две године након уведене забране неколицина муслиманских трговаца из Босне дошли су у Венецију с товаром у коме је било и кјузелина. Сматрајући да ови трговци нису упознати с новим законом, чланови Магистрата за трговину начинили су уступак и дозволили им да их продају у граду (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 131: 18. 3. 1643). Ипак, када су неколико месеци касније босански трговци поново инсистирали на увозу ове робе преко Сплита, кнез и капетан није хтео да одступа од уредбе. Поводом овога су хаџи Мехмед и Абдулах из Сарајева, заједно с хаџи Ибрахимом из Бања Луке (Agi Meemet del Seraglio, Abdula del Seraglio, Agi Ibrain di Vagna Luca) уложили молбу у име осталих трговаца заинтересованих за увоз кјузелина. Иако су у почетку били изричитии у намери да пођу за Дубровник уколико им се не услиши захтев, решили су да искористе полазак трговачке галије из Сплита утоваривши за Венецију сву своју робу, осим кјузелина (ASVe, SDR, Dalamazia, b. 48: 17. 5. 1643, 6. 7. 1643).

Потреба за кожама са балканске територије у Венецији постојала је у 17. и 18. веку због производње разних врста ципела, при изради жуте или коже боје злата (итал. *cuor d'oro*), али и за препродају (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 131: 12. 11. 1704). Осим стандардних провера квалитета које су се вршиле у магацину за коже основаном 1677. године (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 131: 2. 7. 1707), где се обављало мерење и утврђивало да ли је кожа у добром стању, била је од значаја и процена локалних трговаца и занатлија. Старешина занатског удружења за производњу жутих кожа (итал. *il Gastaldo dei Cuori d'oro*) сматрао је ову сировину из Сарајева бољом од телеће са немачке територије, док су администратори (итал. *Sindici dell'Arte de Cordoro*) овог еснафа били супротног мишљења. Жуте коже из Сарајева у 18. веку виђене су као исувише масне за ову производњу. Иако су сушењем на сунцу губиле форму и скупљале се, након једне обраде њихова масноћа избијала је на површину. С друге стране, квалитет кожа које су долазиле

из Босне хвалили су чланови венецијанске братовштине трговаца кордованима (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 131: 20. 12. 1689, 24. 11. 1701, 8. 5. 1702).

Увоз коже са османског Балкана био је отежан у време Првог морејског рата (1684–1699), па су за време ратних година као замена за балканске сировине у венецијанској производњи коришћене телеће коже (итал. *Fabriane, Guazzi, Ferimenti o Motoni della Romagna*), које су немачки трговци доносили у Венецију. По завршетку рата ова врста коже остала је конкуренција босанским трговцима који су доносили кордоване и монтонине. С циљем да допринесе бољој продаји коже са балканске територије Сенат је 1702. године донео одлуку да се уведе такса у износу од 5 гроша за сваки комад телеће коже коју увезу немачки трговци. Нова такса требала је да доведе до повећања продајне цене телећих кожа и да купце у Венецији окрене јефтинијим кожама са османског Балкана. Ипак, венецијанске власти закључиле су да ова мера није била до краја успешна и да опорезивање једних није допринело повећању увоза и куповине других кожа (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 131: 20. 7. 1702).

4.3.2. Стока

У средњем веку су коњи, говеда, свиње и овце из босанских крајева отпремани за Дубровник и италијанске градове (Ковачевић, 1961: 175), а извоз стоке са балканске територије наставио се и у време османске власти. У венецијанским изворима Задар се од 1610. године наводи као претоварна лука за стоку са територије османског Балкана (Трајчић, 1962: 366). Временом је примећено да ова лука није погодна допремање стоке, јер је начин на који се вршио претовар животиња оштећивао камену брану на улазу у пристаниште. Зато је 1622. године генерални провидур Далмације и млетачке Албаније Ђустино Антонио Белењо предложио да се њихово искрцавање у граду забрани и трговци стоком упуте на Пунтамицу или неко друго оближње место (Čolak, 1995: 417; DAZd, Generalni providur za Dalmaciju i Albaniju, kut. 2, fascikla 2, br. 516: 25. 10. 1622). Иако ови предлози нису усвојени, начињене су измене како би скела била прилагођена овим потребама и Задар остао главна лука за претовар животиња. Били су подигнути

мост и ограда намењени за искрцавање волова са бродова. Ова конструкција називала се „крцалиште” (итал. *caricatore*, вен. *carigador*) и налазила се на Воштаници, на земљишту које је било у поседу манастира Св. Кршевана (Трајјић, 1962: 366).

Извоз стоке са османског Балкана у Венецију била је „организована трговина између две државе” у којој је једна снабдевала другу месом за скоро једну трећину њених потреба (Џолак, 1995: 426). Трговином стоке преко Задра у почетку су се бавили задарски племићи, а затим су овај посао преузимали османски трговци (Џолак, 1995: 417). У 18. веку као допремници стоке у Задар почели да се истичу трговци из Сарајева, Београда, Травника, Мостара, Темишвара, Бања Луке и Прусца (Џолак, 1995: 421). Неки трговци посебно су се посветили преносу само ове робе. У Сарајеву су трговци стоком били организовани у посебан еснаф целепчија који је у другој половини 18. века имао око 40 особа (Трајјић, 1962: 348). За трговце са османског Балкана ово је био уносан посао пошто је у 18. веку потреба за месом била изражена и у другим градовима Републике попут Тревиза, Вероне, Кремоне, Бергама и Бреше (Трајјић, 1962: 427).

Већина трговаца са османског Балкана целокупан посао око увоза стоке у Венецију обављала је у Задру где су највећу добит узимали венецијански превозници који су стоку преносили до венецијанске пијаце (Храбак, 1997: 60). У Венецији је набавка стоке давана у закуп грађанима који су у Задар слали превознике као своје агенте задужене за склапање уговора с балканским трговцима и транспорт. Након што би допремили стоку у Задар, трговци су морали да пронађу особе задужене за утовар и превоз (итал. *conduttori*) и с њима закључе уговор о транспорту у присуству османског емина или дефтердара. Када их ниједан слободан превозник није чекао у луци, временом би њихова стока губила на тежини, а самим тим и цени (Mayhew, 2008, 254). У уговорима између трговаца и венецијанских превозника били су уписивани подаци о транспорту и уговореној продаји, цена стоке, време крцања и рок доставе. Одмах након овога трговци су добијали своју исплату (Џолак, 1995: 420). Венецијански грађани који су посредовали у овом послу као превозници користили су разна пловила међу којима су биле марчилијане, фрегадони и манзере. Тип брода који је носио назив

„манзера” изводи своје порекло од италијанске речи за вола (итал. *manzo*), представљао је пловило посебно подешено за транспорт ових животиња и остале крупне стоке (Čolak, 1965: 779).

До застоја у транспорту стоке преко Задра долазило је када власници бродова нису поштовали уговорен ред вожње, па је лука остајала и по петнаест дана без обезбеђеног превоза за стоку. На ово су се 1709. године пожалили босански трговци пошто су због кашњења бродова њихове животиње трпеле без хлада и воде (Čolak, 1995: 420). Један од проблема била је и неадекватност бродова у задарској скели чији је капацитет често био превелики, док су мања пловила била су ризично средство за транспорт крупних волова. Стрепећи од штете, трговци су се противили да прихвате овакве услове, па су у јулу 1752. године скренули пажњу на конструкцију бродова неповољних за пренос стоке. Не осврћући се на њихове жалбе, генерални провидур у Задру је издао дозволу за утовар и пловидбу приликом које је неколико животиња угинуло, а преостала стока била угрожена (ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 358: 4. 8. 1752). Овај проблем поново су 1772. године представили Магистрату за трговину муслимански трговци из Босне, немајући поверење у безбедност расположивих пловила у Задру. Један од превозника није могао да их послужи јер је био аустријски поданик, док су друга двојица била неодговарајућа. Сматрајући да ће на путу до Венеције животиње упасти у море, одбили су да укрцају стоку (ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 377, fol. N° 116: 24. 7. 1772).

Проблеми се нису завршавали у Задру пошто су на сличне потешкоће трговци наилазили и на острву Лидо⁹⁹ у Венецији где се вршио истовар животиња које су пристизале из Задра. Тако се 1772. године босански трговац Ферхад-баша Куношић (Ferrat Bassà Cunosich) на Лиду сусрео с неодговорношћу венецијанских службеника. Сматрајући да је шест сати чекања за истовар недопустиво у јулу месецу, у жалби је истакао и своје незадовољство радом санитарних службеника на Лиду, тврдећи да су угрожавали његов живот и посао (ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 377: 24. 7. 1772).

⁹⁹ Лидо је острво на југоистоку венецијанске Лагуне.

Трговци са османског Балкана дотеривали су робу у Задар без претходно склопљеног уговора. Уколико су дуго чекали на његово потписивање стока је губила на тежини и цени, па су пристајали на било које услове продаје, макар то била и знатно нижа продајна цена. У таквој ситуацији нашао се Хасан Алија Хусеиновић из Бања Луке (Assalia Hussainovich Turcho di Vagna Luca), који је 1611. године дошао у Задар с намером да прода говеда. Након усменог договора предао је стоку Заматију Арманију да је прода у Венецији, али од њега није добио исплату. Најпре му је Армани тражио да рок за исплату буде двадесет дана, па га је померио на 6 месеци. У немоћи да утера свој дуг, трговац се обратио дужду и Сињорији за помоћ (ASVe, Collegio, Lettere, f. 121: 26. 7. 1611).

Међутим, било је изузетака у којима су товари унапред договорани, а у уговору прописани сви услови и обавезе трговца и набављача говеда за Венецију (итал. *Partitante del Manzo di Venezia*). На тај начин је у периоду између 1784. и 1785. године тридесет девет трговаца из Сарајева склопило уговоре. Они су се тада обавезали да допреме стоку до Лида, а за то су од добављача добијали исплату у свеже искованим цекинима (итал. *Zecchino d'oro di padella*) (ASVe, Provveditori alle beccarie, b. 43).¹⁰⁰ У уговорима је било одређено да се у манзере укрца од 75 до 82 говеда, тако да пар тежи 800 либара (381,6 килограма). Трошкове покривања штете настале приликом пловидбе делили би напола закупац набавке говеда и сарајевски трговац. На крају сваког штампаног уговора били су дефинисани и дописани датуми када је товар стоке требао да буде укрцан у Задру, уз дозволу да све буде

¹⁰⁰ Трговци који су потписали уговоре за допремање говеда су Али-баша Каро и Ибрахим-баша Стоборавин (Ali Bassà Caro e Ibraim Bassà Stoboravin), Јово Братулевић (Jovo Bratulevich), Петар Петровић (Pietro Petrovich), Ибрахим-баша Керкин (Ibraim Bassà Cherchin), Јово Митровић (Jovo Mitrovich), Сево Сочивица (Sevo Socivizza), Димитрије Петровић (Dimetri Petrovich), Сулејман-баша Зумбул (Suleiman Bassà Sumbul), Ахмед-баша Куношић (Amet Bassà Cunosich), Сали-ага Куношић (Sali Aga Cunosich), Авди-баша Сочивица (Avdi Bassà Socivizza), Алексије Остојић и Гаврило Савић (Alessio Ostoich e Gavrillo Savich), Осман и Омер Позепац (Osmano e Omer Posepoze), Михаило Васиљевић (Miail Vassilievich), Ристо Јовановић (Risto Jovanovich), Сали-баша Сочивица (Sali Bassà Socivizza), Петар Савић (Pietro Savich), Мићо Трипковић (Michio Tripovich), Халил-баша Позепац (Allil Bassà Posepaz), Ма(х)муд-баша Оксич (Mamut Bassà Oxich), Мујо(?) Бошковић (Mojo Boscovich), Хусеин-ага Ђино (Ussein Aga Gino), Ристо Гавриловић и Јован Бошковић (Rizbo Gavrillovich e Zuanne Boscovich), Петар Савић и Алекса Остојић (Pietro Savich e Alessio Ostoich), Јово Минловић и Обрад Петровић (Jovo Minlovich et Obrat Petrovich), Митар Станић (Mitar Stanich), Осман Дервишевић зван Позепац (Osmano Dervissevich detto Posepoze), Мустафа-баша Стамаловић (Mustà Bassà Stamalovich), Нуман-баша Сочивица (Numan Bassà Socivizza), Хусеин-баша Куношић (Ussein Bassà Cunosich), Мићо Радић (Michio Radich) и Хусеин-баша Куношић (Ussein Bassà Cunosich) (ASVe, Provveditori alle beccarie, b. 43).

обављено дан пре или касније од прописаног. Веће кашњење могло је да се оправдава само недостатком пловила. Уколико набављач није био у могућности да дочека товар на Лиду, трговци су били дужни да самостално овласте особу која ће се побринути за животиње (Čolak, 1995: 422; Андрић, 2019: 51–70).

4.3.3. Восак

Османски Балкан био је у 16. веку један од највећих извозника воска захваљујући томе што се велики број домаћинстава бавио пчеларством. Османски регистри који бележе наплату пореза на кошнице указују на активност становника у изради воска како у балканским селима, тако и градовима. Произвођача је било на територији Босне, Херцеговине, Србије, Македоније и Бугарске. Градови у којима је велики број воскара обављао производњу су Скопље, Призрен, Нови Пазар, Прокупље, Лесковац, Сарајево, Мостар, Фоча, Бања Лука, Софија, Београд, али и бројна мања места. Трговци су га набављали од воскара на недељним пазарима или вашарима, а затим га препродавали. Класификација воска рађена је према географском пореклу, квалитету и другим карактеристикама, па тако наилазимо на белешке о фином воску из Сребренице, жутом воску лошег квалитета, воску доброг квалитета из Београда, из Новог Пазара, жутом, сировом и белом воску. Сирови восак припреман је као „формела” у облику плоче која је тежила 10–25 либара и паковао се у свежњеве тежине 220–250 либара, вреће (итал. *sacchi*) исте или мање тежине и дрвене сандуке од 210–290 либара. Уколико би се паковао у вреће или бале, оне су бројале 5–12 формела, док се у сандуке восак наливао (Поповић, 1995–1996: 63–75).

Од 16. века посао трговине воском развијају Срби, Албанци, Грци и Бугари. Босански трговци преко Далмације извозе за Венецију и Анкону, а у периоду од 40-их и 60-их година 16. века восак почиње да се извози и из Љеша, Драча, Валоне и Улциња (Поповић, 1995–1996: 70–71). Поједини трговци бавили су се продајом само ове сировине. Породица Аблаковић из Сарајева средином 17. века трговала је воском, извозећи га у Венецију. У сарајевској породици Куревија, хаци Мурат извозио је искључиво восак, па је забележено да је од 1714. до 1727. године

редовно преко сплитске скеле увозио восак за Венецију. Међу воскарским трговцима истичу се и хаџи Мехмед Аракијација који је слао восак у Сплит од 1721. до 1727, затим јеврејски трговац Вита Леви, Данон Јосеф, Абрам Цуриел, као и хаџи Дамјан Арнаутовић и хаџи Симо Драшковић, чије је допремање воска у Венецију забележено у прве две деценије 18. века (Traljić, 1965: 814–815).

Цене воска на венецијанском тржишту нису увек одговарале трговцима са османског Балкана. На малу зараду у продаји жутог воска (итал. *cera gialla*) 1636. године пожалила се неколицина муслиманских трговаца (итал. *mercanti Turchi*) који су због неповољних цена желели да га продају на тржишту у Анкони и Дубровнику. Трговци из Дубровника и Београда исте године извозили су восак у Дубровник пошто су тамо могли да добију већу суму. До пада цене жутог воска у Венецији дошло је због потребе да се охрабри продаја обрађеног воска (итал. *cera lavorata*), који се прерађивао у венецијанским радионицама и био доста цењен код страних трговаца. Чланови Магистрата за трговину сматрали су да повећање цене жутог воска није повољна за венецијанско тржиште пошто би морала да се измени и цена прерађеног, а што би учинило да страни трговци изгубе интерес за његову набавку у Венецији (ASVe, Senato, Provveditore da Terra e Mar (=PTM), Dalmazia, b. 294, fol. N° 26: 25. 3. 1636); ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 150, 138v–140v: 21. 5. 1636).

На услове продаје воска у Венецији пожалило се 1670. године и неколико муслиманских трговаца из Босне. Изражавајући незадовољство радом кантарџија (итал. *pesadori*), особа задужених за мерење воска, залагали су се за промене услова мерења воска у Венецији. Приметивши да кантарџије процењују тару воска као већу од договорена два процента, сматрали су да је у питању превара на коју венецијанска власт треба да реагује. У Венецији је важило правило да обична тара (итал. *tarra ordinaria*) воска мора да износи 2% тежине, а она која прелази уобичајену тежину (итал. *tarra straordinaria*) зависила је од договора међу трговцима. Будући да је постојала слобода за преговарање око цене у другом случају, Магистрат за трговину одлучио је да се не меша и не мења уредбе везане за мерење воска (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 186: 18. 11. 1670).

4.3.4. Вуна

Увоз вуне и вунених производа са Балкана у Венецију забележен је још у средњем веку. Тада су у највећој мери у Венецију стизале грубе вунене тканине и покривачи познати под именом „раше” (итал. *rasse*). Производиле су се у Србији и Босни, а њима се трговало и у Дубровнику (Ћук, 1987: 106–107, напомена 10), биле су јефтине и налазиле су своју примену на целом далматинском приморју (Тадих, 1971: 37). У Венецији је раша најчешће коришћена за гондоле, а о учесталости њеног увоза говори и венецијанска топографија пошто је једна улица названа по овом вуненом сукну – Кале деле Раше (итал. *Calle delle Rasse*) (Tassini, 2001: 538). Крајем 17. века наставили су да је увозе венецијански поданици пореклом са острва Крк, Раб, Црес, као и становници места Осор (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 143, fasc. *Rasse*).

Вуна која се узгајала у скопском крају означавана је у венецијанским изворима као „фина скопска вуна” (итал. *lana fina di Scopia*) и увожена је у Венецију преко Љеша. У другој половини 16. века трговци из Скопља слали су вуну у Венецију уговарајући робну размену за венецијанске производе. Тако је трговац Али Балија из Скопља 1592. године послао вуну за једног јеврејског трговца у Венецији, очекујући да од њега добије венецијанске тканине (Поповић, 1991: 72–74). У овом периоду скопска вуна била је доста присутна, како на венецијанском, тако и на другим тржиштима, а њена цена у Венецији 1594. године износила је око 95–96 дуката за милијар, док је у периодима велике потражње могла достигати и до 100 дуката. Због овога неки трговци из Скопља редовно су снабдевали своје сараднике вуном из овог подручја. Скопски трговац Ризван био је 1594. године главна веза трговцу Бартоломеу Борђанију за фину вуну из Скопља коју је преко Љеша слао за Дубровник и Венецију. Овај фирентински трговац захваљујући везама које је имао у Скопљу, али и другим балканским крајевима, слао је вуну у Венецију својим комитентима, па је 1594. године Томазу Микелоцију послао 75 врећа скопске вуне (Поповић, 1984: 62–63, 84, 204, 64).

Вуна је у Венецију увожена и са албанског залеђа, одакле су у 16. веку доношени вунени покривачи, односно ћебади звани склавине/сқјавине (итал.

schivine). Из Скадра су скјавине пристизале у Котор, док су из Валоне доношени нешто другачији покривачи, прављени од вуне с дугачком длаком. Сличне овим ћебадима биле су фелтре прављене од пресоване вуне, које су у 16. веку допремане и из Љеша (Храбак, 1986: 35–36). У венецијанским изворима вуна из ових крајева најчешће се наводи као „албанска вуна” (итал. *lana dell’Albania*) или „фина скадарска вуна” (итал. *lana fina scutarina*). Ова сировина почела је да се производи од доласка османске власти у ову област, која је пренела узгој једне врсте мерино овце. Њено прављење проширила је породица Бушатлија, након чега је вуна све више извожена преко албанске обале у италијанске градове, посебно Венецију (Храбак, 1986: 35).

Од 16. века допремали су је Пераштани, превозећи вуну на својим бродовима у име скадарских и призренских муслиманских трговаца (Храбак, 1986: 35). У 17. и 18. веку преношена је и из Драча, па је тако 1683. у Венецију стигло 34 цака ове робе (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, b. 253, fol. N° 91: 17. 11. 1683), знатно већи број од 16.000 бала увезен је 1726, а наредне године из ове луке стигло је 7.319 свежњева вуне (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 82: 12. 8. 1726). Почетком 18. века Драч је био најактивнији, али је убрзо Скадар преузео прво место у извозу за Венецију (Inalcik-Quartet, 1994, vol. 2: 736). Скадарски трговци лично су доносили вуну у град и склапали уговоре за њену продају. Трговац Мустафа, син хаџи Сосија (Mustafa de Agi Sossi da Scutari), оставио је након смрти 1729. године неколико цакова вуне (ASVe, CSM, Prima serie, b. 966: 9. 2. 1729). Према сачуваним товарним налозима из Скадра у периоду од 1743. до пада Републике 1797. године скадарски трговци укрцавали су вуну за увоз на венецијанске бродове на скели реке Бојане (ASVe, CSM, Prima serie, Lettere, bb. 744–745). Јеврејском трговцу Лену Грасинију је 1753. године трговац Јусуф Барбари из Скадра (Jusuf Barbari mercante Turco di Scuteri d’Albania) продао 10 цакова вуне у Венецији (ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 358: 10. 5. 1753). Скадарски трговац Али Драгоџи, син покојног Хасана (Ali Dragozzi qm.¹⁰¹ Azzan Scutarino suddito ottomano), дошао је у Венцију 1783. године доневши 84 цака вуне (ASVe, CSM, Prima serie, Processi, b. 930: 20. 8. 1783).

¹⁰¹ *Quondam*, скраћено *qm.* Или *qm.* је латинска реч за „покојни”.

Сировина са ове балканске територије представљала је значајан део целокупног увоза вуне у Венецију, а у 18. веку досегла је свој врхунац. Само у периоду између 1738. и 1739. године 50% од укупне вуне која се увозила у Венецију била је албанског порекла (итал. *lana dell'Albania*). Заједно с вуном увезеном из италијанских крајева, у Венецију је на годишњем нивоу стизала велика количина ове робе и то 975.353 либри, па је она коришћена како за производњу тканина, тако и за даљи извоз и препродају (Panciera, 1996: 164). Набавку вуне са османског Балкана за потребе занатске израде у Венецији у 18. веку обављали су самостално и произвођачи тканина. Њих бележе венецијански извори из 1779. године, наводећи називе фабрика вунених тканина (итал. *lanificio*) (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, f. 294, N° 165, 177: 22. 10. 1779; 29. 10. 1779).

Трговци из Босне су превозили вуну преко сплитске скеле. Она се налазила међу најбројнијом робом која је извозена из Сарајева, а поред ње били су и вунени производи – прекривачи и ћебад. Продајом ове робе бавиле су се и ћебеције из Мостара, представљајући на тај начин конкуренцију Сарајеву, пошто су вуну извозили у Дубровник и Венецију. Ипак, препродаја им је била забрањена након што су се сарајевске ћебеције побуниле (Трајјић, 1962: 348–349). У 17. веку босански трговци за извоз преко Сплита користили су комисионаре, али су и самостално допремали ову робу. Посредник сарајевским трговцима у продаји вуне и прекривача био је сплитски трговац Марко Кавањин, који је од 1644. до 1655. редовно у Венецију увозио вуну из Босне, а коју су трговци слали у врећама и товарима. Сарајевски трговци допремали су му и ћебад које је Кавањин прослеђивао венецијанским купцима. Поједини трговци, попут Мехмеда Морића из Сарајева, дуже време су посредством сплитског трговца сарађивали с венецијанским продавцима. Неке сарадње нису биле успешне, па је Кавањин морао 1655. године да враћа педесет комада ћебади Антону Паскалићу, пошто нису биле израђене према захтевима венецијанског купца. Ипак, овај Сплићанин наставио је да делује као Паскалићев комисионар, па је 1655. године за његов рачун продао 40 ћебади (Табела бр. 3). Њему је стизала вуна и вунени производи и из осталих крајева османског Балкана. Тако је 1643. године очекивао два комада ћебета од Махмуд-челебије Харановића из Ужица, а исте године примио је неколико товара

вуне од Стјепана Ковачића из Београда који је, затим, послао још 36 врећа за Занкија у Венецију (Ћићин-Ѕаин 1959: 105–226).

Босански трговци	Венецијански трговци	Година продаје	Ћебад	Вуна
Мехмед Морић из Сарајева	/	1643	/	2 товара
	Габрије Мартинели	1644	70 комада + 3 бале	/
Ахмед Алијић	/	1643	/	4 товара
Андрија Петровић из Сарајева	Симоне Занки	1643	7 бала	/
Мустафа-челебија Морић из Бања Луке	Антонели	1643	/	29 врећа
	Филоси	1643	/	29 врећа
Никола Николић из Сарајева	Иван Занки	1644	/	6 врећа
Хаци Ибрахим Кучињак из Бања Луке	Иван Занки	1644	/	55 товара
Илија Ловрић и Илија Стипановић	/	1645	/	3 товара
Осман-баша Босаглија из Сарајева	/	1645	/	један товар
Антон Паскалић	Иван Занки	1645	2 комада + 4 бале	26 товара
	/	1645	/	2 товара
	/	1646	/	9 товара
	Марко Микели	1655	/	50 комада
	/	1655	/	40 комада

Табела бр. 3: продаје вуне и ћебади којима је Марко Кавањин био посредник (Ћићин-Ѕаин, 1959: 105–226).

У 18. веку вуну су у Венецију наставили да доносе трговци из разних балканских градова: Ужица, Београда, Пећи, Сарајева, Скопља и Скадра. Најчешће су је сакупљали од од сељака који су је доносили у малим количинама, а заузврат

добијали другу робу или новац. Осим што су за набавку користили мрежу ситних снабдевача одлазили су и лично у места ван града како би од других препродаваца узимали вуну. Превозили су је караванима које су водиле кириције, власници товарних коња ангажовани за транспорт робе до одређене луке (Винавер, 1960а: 267–269). Препродајом вуне у 18. веку бавио се и трговац Петар Андрејевић из Пећи. Он је вуну најпре откупљивао од пећких продаваца, извозио је караванима до Скадра и укрцавао на брод за Венецију. Сарађивао је с бројним продавцима вуне, а понајвише с хаџи Ахмедом Казасовићем, с којим је неко време био ортак у овом послу (Димитријевић, 1936: 356).

4.3.5. Пшеница

Трговина житарицама на целом Медитерану увек је изискивала надзор државе, а носила је са собом несигурност приноса, проблеме око набавке, транспорта и опасност од великих губитака. Бербе усева на медитеранском подручју нису биле довољне, уз то су их погађале суше или поплаве које су умањиле очекивани род. Ова роба можда и више него друге захтевала је праћење стања на неколико тржишта како би трговци били у могућности да свој товар усмере ка месту где влада несташица. За цереалије најпогоднији и најјефтинији био је транспорт морем, па су се друмовима пребацивале само на најмањој могућој раздаљини. Предност медитеранских путева приликом преноса тешке робе биле су управо поморске руте, па су обалски градови који су имали везу с њима били у бољем положају од оних у унутрашњости. Запад се снабдевао и пошиљкама с Леванта, а најважније житнице биле су Египат, равнице Тесалије, Македоније, Тракије, Бугарске и румунске низије. Италијански градови, међу којима је и Венеција, у јеку кризе која је захватила пољопривредну производњу, опскрбљивали су се житом са османске територије (Brodell, 2001: 544–567).

Због значаја који је ова роба имала за прехрану становништва посебан административни орган у Венецији био је задужен за контролу увоза житарица. Од 1349. године постојала је Канцеларија за набавку (итал. *Ufficiali al Formento*), а од 1465. године били су именовани Провидури за снабдевање цереалијама (итал.

Provveditori alle biave). Они су надгледали опскрбу града овом робом и сваке недеље обилазили складишта како би се уверили да су у добром стању, а залихе пуне (Da Mosto, 1937: 112). Венеција је увозила жито из Османског царства, са Кипра, преко албанских лука, Епира и Мореје (Вајић-Žарко, 2004: 26). Када је у периоду од 1560. до 1570. године Левант престао да буде једино тржиште за увоз пшенице у италијанске градове, Венеција је наставила да набавља ову робу на османском Балкану. Куповина у албанским лукама није наилазила на веће препреке јер цене једва да су се мењале због „монетарне економије у повоју” (Brodell, 2001: 568).

Увоз пшенице са османског Балкана обављали су како венецијански, тако и османски поданици. У преносу ове робе активни су били Которани, Пераштани, али и трговци из Новог, Драча, Скадра и Рисна, а укрцавање житарица обављало се у албанским лукама на реци Бојани и Ишми¹⁰², на рту Родону (северно од Драча), затим у Драчу и Љешу. Након Другог венецијанско-османског рата (1498–1503) било је потребно годину дана како би се ова трговина поново покренула. Тек је у другој деценији 16. века забележен чешћи увоз пшенице, а период 1521–22. године као успешан у увозу житарица у Котор. Ипак, напади которских бродова 1525. године на разна пловила с овом робом у Јадранском мору речито говоре да ни тада није увожена довољна количина пшенице (Храбак, 1986: 15–16).

Историја ове робне размене показала је да „у трговини житом нема звучних имена” (Brodell, 2001: 544) јер се ради о увозу великих размера који је захтевао више учесника, па се у изворима ређе наводе имена трговаца. Због кретања цена ове робе и података којима располажемо не можемо тврдити да ли су њену набавку трговци видели само као тренутну могућност за добру зараду или су се поједини активно бавили њеним увозом. Ипак, јасно је да су у одређеној мери у трговини пшеницом били заступљени и муслимански и немуслимански трговци османског Балкана. Већ у 16. веку на венецијанску територију церелије су преносили муслимански трговци и уговарали њену размену за венецијанске производе. Тако је валонски трговац Махмуд, син Мустафин, уговорио извоз пшенице у замену за

¹⁰² Река Ишми улива се у Јадранско море северно од рта Родон.

венетијанске тканине у име три муслиманска трговца из Драча. У исто време истичу се и немуслимански трговци, па је 1537. године неколико католичких трговаца из Љеша превезло одређену количину пшенице у Венецију. Османски поданици обављали су набавку и у сарадњи с венетијанским, па су остали забележени њихови договори попут једног који је син драчког кројача, Ферхат, обавио 1552. године спремивши товар пшенице за которског племића Трипуна Главатог. У другој половини 16. века појављују се и продавци житарица који су били на некој од државних функција, па је тако емин Баштова Хасан 1566. године слао пшеницу у Котор (Храбак, 1986: 17–25).

Набавку пшенице у којој су учествовали трговци са османског Балкана бележе и котарски судско-нотарски списи. Овај увоз вероватно је у потпуности ишао у которска складишта за потребе локалног становништва. Увоз за градску заједницу обавио је 1591. године Ахмед из Новог (Achmat Turco de Castel Novo), који је тада добио исплату од финансијског канцелара фондака (магацина) Микела Болице (IAK, Sudsko-notarski spisi, 66, fol. N° 178: 22. 4. 1591). За набавку је 1603. године био задужен Хасан Хусеин Челебић, звани Хајдаровић из Новог (Hassan Husaijn Celebijch detto Nadarovich da Castel Novo), који је за увоз житарица са рта Родона добио новац од тројице Которана (IAK, Sudsko-notarski spisi, 71, fol. N° 591–592: 27. 9. 1603). Неке од оваквих уговорених набавки изискивале су интервенцију на суду када ангажовани добављач није извршио свој део посла. Један Пераштанин је 1613. године дао 270 талира¹⁰³ у капару Мустафа-аги из Драча (Signor Mustafa Aga Turco da Durazzo) како би му обезбедио товар цереалија, али је Мустафа новац задржао, а уговорен увоз није обезбедио. Када је случај доспео на суд у Љешу, Мустафа је признао свој дуг и обећао да ће вратити новац (IAK, Sudsko-notarski spisi, 77, fol. N° 436–439: 6–7. 8. 1613).

Након што је отворена новска скела 1701. године цереалије су биле утоваране и у овој луци. Од 1713. до 1714. године увезено је 3.850 стара кукуруза, 645 стара пшенице и 300 стара проса (Станојевић, 1986: 111).

Увоз са осталих делова османског Балкана забележен је у мањој мери. У односу на осталу робу која се доносила из Босне у 18. веку, жито чини мању

¹⁰³ Талири су крупан сребрни новац (Винавер, 1970: 59–61).

количину. Преко сплитске скеле је од 1752. до 1761. допремљено свега две вреће жита караванима који су долазили са босанске територије, исто толико од 1762. до 1771, а 283 бале и један свежањ од 1772. до 1781. године (Вајић-Žарко, 2004:101–105).

4.3.6. Дуван

Следећи примере других медитеранских тржишта Венецијанска република је у 17. веку почела да разматра увођење монопола на набавку дувана. Како је ова „краљевска биљка” (итал. *erba regina*) државној каси доносила велике приходе, увоз дувана званично је од 1657. године дат на јавну лицитацију. На њу су могли да се пријаве сви венецијански грађани, а одабрани закупци (итал. *appaltatore*) имали су обавезу да снабдевају државу овом робом. Да би набавили дуван, закупци су ангажовали добављаче (итал. *conduttore*) који су у њихово име вршили транспорт и увоз (Вртоша, 2001: 20, напомена 35; 27, нап. 53). На територији османског Балкана ови добављачи утоваривали су дуван произведен у албанском залеђу. Као превозници ове робе били су активни венецијански поданици Боке Которске, којих је највише било пореклом из Доброте (Милошевић, 1962: 1785–1817). Дуван су набављали од локалних продаваца на скелама у Драчу и на реци Ишми. Као овлашћени представници закупца добављачи су морали поседовати исправу коју им је он издао, а с којом су се представљали венецијанском конзулу у Драчу (ASVe, CSM, Prima serie, Lettere, Durazzo, b. 666: 19. 12. 1782).

Овако организована трговина дуваном између Венеције и османског Балкана није остављала много места за учешће трговаца из балканских крајева. У писменим извештајима венецијанског конзула у Драчу, у којима је слао вести и о трговини дуваном, не наводе се имена продаваца из албанских крајева нити локалних препродаваца. Стога можемо да претпоставимо да се утоваривање дувана у албанским лукама одвијало по већ организованом систему у коме су произвођачи били директни сарадници бокешким превозницима задуженим за набавку.

Ипак, венецијански извори показују да су трговци са османског Балкана на илегалан начин доносили дуван у Венецију, избегавајући плаћање такси, док су

продају вршили самостално, заобилазећи сарадњу са закупцем. Кријумчарену робу преносили су скривену међу приватним стварима и запаковали је у мање свежњеве. Прву контролу на венецијанској територији избегавали су тако што робу нису пријављивали службеницима одговорним за санитарне мере у лазаретима (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 177, cc. 93–94: 5. 5. 1730). Дуван су стављали у сепете (итал. *seppetti*)¹⁰⁴ у којима су носили и своје личне ствари. Сенат је на ову праксу упозорио надлежне и забранио да османски трговци поседују више од две стандардне кошарице за ношење одеће, веша и других личних ствари (Molmenti: 1916–1917, II: 1017–1018). Овако спакован дуван покривали су бишкотима (итал. *biscotto*, суви хлеб) или неком танком тканином.¹⁰⁵ На сличан начин скадарски трговци сакрили су 1730. године три свежња, пет сандука и шест кофа дувана, пријавивши Магистрату за здравство (итал. *Provveditori alla Sanità*)¹⁰⁶ само девет свежњева. Након што им је дуван одузет обратили су се Магистрату за трговину путем молбе. Трговац Расим (?), син хаџи Османа (Rassan di Agisman Turco da Scutari), иступио је пред службенике Магистрата као представник седморице скадарских трговаца, од којих су двојица били исламске, а петорица хришћанске вероисповести. Иако су трговци тврдили да је дуван намењен за личну употребу и поклоне, Магистрат није одобрио њихов захтев за повраћај (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 177, cc. 93–94: 5. 5. 1730).

Недозвољен увоз дувана венецијанска власт покушала је да предупреди појачаном контролом, а трговцима који су продавали дуван без дозволе приписивана је одређена казна. Неки су кажњавани одвођењем у затвор, плаћањем новчане казне или протеривањем из Венеције. Најранији пример санкционисања продаје дувана је из 1678. године када је скадарски трговац Џемил (*Zenil/Zamil Turco di Scutari*) одведен у притвор. Том приликом је с још двојицом трговаца однео сандук (итал. *cassa*) са око 100 либри дувана у листовима на Ријалто

¹⁰⁴ Сепет (*sèpet*) је реч персијског порекла (*seped*) која означава кошарицу, корпу (Škaljić, 1966: 559).

¹⁰⁵ У 17. веку забележено је да су на сличне начине османски трговци кријумчарили и оружје, љускасте или грудне оклопе (итал. *zaco*, лат. *lorica*). Скривали су их у својим сепетима, умотавали у ћебади скјавине (итал. *schivine*) или платна за постељу (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 153, cc. 195v–196: 15. 10. 1645).

¹⁰⁶ Магистрат за здравство у Венецији био је административни орган основан 1485. године. Његове надлежности тицале су се здравственог стања целог града, па је тако контролисао лазарете, чистоћу улица, разних смештаја у граду, сахране и друго (Da Mosto, 1937: 211).

тржницу, с намером да га прода. Након што је притворен, неколицина трговаца уложило је молбу за ослобођење, која је прихваћена, уз плаћање кауције у износу од 1.000 дуката (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 159, cc. 149–150v: 17. 12. 1678). Из истог разлога је из Венеције протеран и албански трговац Мехмед Асић (*Mehemet Asich Turco Albanese*). Њега је 1729. године пријавио надзорник фондака након што је приметио да се бави трговином дувана. Увидом у кретање трговаца који су боравили у фондаку забележено је да су се редовним кријумчарењем бавила још тројица трговаца, Хусеин Пиколо, Хасан Сала и Сулејман (*Ussein Piccolo, Assan Sala, Soliman*) (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 177, cc. 24v–25, 33v: 21. 5. 1729; 7. 7. 1729). За све окривљене прописана је иста казна, али се Мехмед Асић није одмах повиновао венецијанској наредби. Тек после извесног времена, трговац је напустио Венецију и отпутовао на сајам у Синигаљи. По завршетку сајма, вратио се у Венецију избегавајући поморске руте и контролу која је на њима постојала. Убрзо пошто је стигао у град, супротно свим државним наредбама, виђен је како се креће Тргом Светог Марка. Страхујући да ће његов поступак дати лош пример, чланови Магистрата за трговину затражили су савет од дужда у вези с даљим поступањем у овом случају (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 177, cc. 37v–38: 23. 8. 1729). Иако не знамо каква одлука је донета можемо да претпоставимо да је поновно протеривање било једино решење будући да је ова казна као најстрожа примењивана и крајем 18. века. Тако је албански трговац Хисам-баша (*Issam Bassà*) 1789. године био протеран из сплитског лазарета због кријумчарења дувана и других прекршаја (ASVe, CSM, Prima serie, Lettere, b. 567, fasc. *Spalato*: 20. 9. 1789).

Неретко су трговци уносили дуван у своје коначиште и ту га скривали пре продаје. Контролу њихових соба наређивао је Магистрат за трговину, па је једна пријава кријумчарења стигла 1722. године. Тада су драчки трговци Ибрахим Синан и Осман прокријумчарили око 15 бала дувана у једној соби у којој су боравили (ASVe, CSM, Prima serie, *Diversorum*, b. 348, fol. N° 44: 13. 3. 1722). Оваквих пријава вероватно је било више, пошто је 1729. године забележено да дужи низ година муслимански трговци недозвољено уносе велику количину дувана упакованог у цакове, кофе и сандуке (итал. *in sachi, coffe e casse*), а скривају га у својим спаваоницама. Дуван су продавали у непосредној близини свог преноћишта

„дозивајући купце речима или гестом” (итал. *invitano ó con la voce ó con i mosi indistintamente lo compratori*) (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 177, cc. 24v–25: 21. 5. 1729).

Претпостављамо да су слични прекршаји венецијанског закона о увозу дувана и друге робе навели службенике Магистрата за трговину да уопштено окарактеришу муслиманске трговце као „склоне кријумчарењу” (итал. *che tutti quei Turchi sono contrafacienti*) (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 177, cc. 24v–25: 21. 5. 1729), а фондако за муслиманске трговце као „расадник сваког кријумчарења” (итал. *il Fontico de Turchi può dirsi il semente di tutti li contrabandi*) (ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 360: без датума). Када је и 1757. године примећено да муслимански трговци договарају продају дувана испред њиховог коначишта је објављен проглас о правилима трговине дуваном у Венецији. Наредно је да се овај закон истакне на оба улаза у фондако како би сви трговци могли да се о њему информишу (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 171, *Tabacco estero – stampe*: 18. 4. 1757).

Како би спречио недозвољено складиштење дувана Сенат је именовао једног функционера (итал. *sotto custode*), чија дужност је била да контролише унос ове робе, која се налазила под државним монополем, у преноћиште муслиманских трговаца. Не можемо поуздано рећи када је овај службеник именован, али се у венецијанским изворима први пут наводи 1753. године. Њега су бирали чланови Магистрата за трговину, давали му неопходна упутства, а ради боље контроле морао је да станује на истом месту где и трговци. Био је дужан да даноноћно, отворено или тајно, надгледа да ли неко од муслиманских трговаца, венецијанских поданика или странаца, доноси са собом дуван. На прву сумњу о недозвољеној продаји био је у обавези да о томе поднесе извештај члановима Магистрата. Уколико изабрана особа за службу помоћника не би оправдала очекивања на њено место био би именован неко други. Међутим, одлука није наведена као коначна, а функција овог службеника као стална (ASVe, CSM, Prima serie, b. 966: 1753). Није најјасније да ли је био именован и у наредним годинама, а један податак наводи на претпоставку да је након пар година од увођења ова служба престала да постоји, пошто су све обавезе које су се тичале дувана постале дужност регуларног

надзорника (итал. *custode*) коначишта за муслиманске трговце (ASVe, CSM, Prima serie, b. 966: 20. 9. 1762).

У Венецији је постојала наоружана поморска патрола (итал. *spadaccini*) која је кружила венецијанским каналима како би спречили недозвољена продају соли, уља и дувана. Они су имали задатак да кријумчарима одузму робу, а њих ухапсе. Неретко су припадници ове патроле долазили у оружан сукоб с трговцима са османског Балкана. Ово се десило када су 1746. године ухватили скадарске трговце Сулејмана Ђеру, Зејнела Мису и Ибрахима Ђубанија (Soliman/Suleijman Gera, Zacho Missa/Zeinel Mizo, Ibrain Giubani) у покушају кријумчарења дувана испред цркве Сан Анђело. Скадарске трговце изненадили су приликом истоварања неколико бала дувана, након чега је дошло до обрачуна ватреним оружјем приликом којег је био рањен трговац Сулејман Ђера (ASVe, CSM, Prima serie, Processi, b. 921: 24. 5–7. 6. 1746). На сличан начин 1771. године завршио се и сусрет ове патроле с другом скупином кријумчара из Скадра, Муратом Деђалијем, Нуром Шкодром, Мустаром Субанијем и Омером Османијем (Murat Dejali/de Giali, Nuro Scodra, Mustar Subani, Umer Osmani), који су ухаћени приликом покушаја транспорта око 40 либара дувана до острва Сан Секондо (ASVe, CSM, Prima serie, Processi, b. 923: 25. 4–15. 5. 1771).

4.4. Увоз венецијанске робе на територију османског Балкана

Венеција је вековима неговала локалну производњу, али су њене гране развијане постепено и с различитим интензитетом. У једном трговачком центру попут Венеције увоз великог броја сировина из разних крајева света омогућио је одабир најквалитетнијих за потребе домаће индустрије. Усвајања разних новина повећало је производњу и учинило је спремном да одговори на захтеве великих страних тржишта. Производи међу којима је било разноврсних тканина, пешчаних сатова, прозорског стакла, огледала, сапуна и штампаних књига били су предмет извоза на територију Османског царства. Они нису налазили купце искључиво међу

припадницима највишег османског владајућег слоја, нити су за ову робну размену увек били задужени венецијански грађани. Трговци са османског Балкана долазили су у Венецију с намером да разгледају понуду која је постојала на градском тржишту, договарају се с локалним трговцима и пазаре у ботегама, од занатлија и продаваца.

4.4.1. Венецијанске тканине

Развој текстилне производње посебно је охрабриван од стране венецијанске власти, а у складу с потражњом је давана предност обради одређеног типа тканине. Када је примећена већа потражња фирентинског текстила на османском тржишту Сенат је одобрио да се у венецијанским радионицама имитира рад фирентинских ткача. У Венецији су опонашана израда и других штофова¹⁰⁷, попут оних холандског порекла и лаганијег ткања. Венецијанске занатлије су годишње производиле исту количину тканина као и други велики европски произвођачи у 15. веку, што је био резултат захтева које су им постављали градски еснафи (Mozzato, 2006: 73–109).

Израда свилених тканина доживела је свој процват у 15. веку. За њен напредак који је премашио шпанску и јужно-италијанску производњу одговоран је узгој свилене бубе у Верони и Виченци. Због разноврсне производње дошло је до класификације свилених тканина, а по квалитету се издвојио дамаст (итал. *damaschetti*)¹⁰⁸ и брокат. Велики број ткачких радионица био је активан и почетком 17. века како би задовољио потражњу која је постојала на немачком тржишту. Како у овом периоду индустрија свиленог текстила доживљава највећи успех дошло је и до унапређења посла. Да би се постигао најбољи резултат ткачи су били подељени на оне који су израђивали дезениране (итал. *samiteri*), једнобојне (итал. *pianeri*) или сомот (итал. *veluderi*) тканине (Pancera, 2006: 191–194).

¹⁰⁷ Штоф (*stoffa*, од франц. *estoffe*) је било која врста текстила обрађеног за шивење одеће ([https://www.treccani.it/vocabolario/stoffa_%28Sinonimi-e-Contrari%29/#:~:text=\(tess.\),%E2%80%96%20panno%2C%20roba.](https://www.treccani.it/vocabolario/stoffa_%28Sinonimi-e-Contrari%29/#:~:text=(tess.),%E2%80%96%20panno%2C%20roba.) : погл. 6. 3. 2022).

¹⁰⁸ Дамаст (итал. *damaschetti*) је свилена тканина која се производила на венецијанској територији у граду Бергаму. Посебно су биле тражене на османском Леванту (Pancera, 2006: 191–194).

На османску територију извожене су и продаване позлаћене и баршунасте тканине, дамаст и брокати. У Истанбулу су ове тканине биле тражене на султановом двору, где су их куповане за потребе великог везира и осталих високих османских функционера (Constantini, 2001: 143–211; Iida-Sohma, 2006: 63–75). Објашњавајући значај трговине која се у 17. веку одвијала између Венеције и скела на реци Бојани и у Драчу, као и робне размене с Босном, Србијом, Влашком и Молдавијом (итал. *Provinzie di Bossina, Servia, Moldavia e Valacchia*), један венецијански конзул у Драчу навео је да се на ове територије увозе разне венецијанске тканине (итал. *panni*), обрађена свила (итал. *seda lavorata*), дамаст и лагане тканине са златним и сребрним нитима (итал. *drappi legeri d'oro e d'argento*) (ASVe, CSM, Prima serie, Lettere, Durazzo, b. 665: 11. 2. 1769).

Венецијанске тканине су пазарили трговци из разних крајева османског Балкана, попут Мостара, Сарајева, Бања Луке, Тернове, Валоне, Пећи, Београда и других. Вероватно су поједини трговци са османског Балкана временом успоставили контакт са локалним продавцима у Венецији који су се искључиво бавили продајом тканина, па су знали где могу да набаве жељену врсту, одређени квалитет и боју. Неколико трговаца из Тернове 1628. године пазарило је у Венецији две тканине од којих је једна била лешник браон (итал. *festechin*), а друга скерлетно црвене боје (итал. *scarlatin*) (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, b. 231: 21. 8. 1628; 12. 10. 1628). Агент трговца Була из Тернове (Bullo Turco di Terra nova), Нукио-баша (?) (Nucchio bassa), 1630. године набавио је у име терновског трговца тканине тамно љубичасте боје (итал. *panno raonazzo*) од венецијанског трговца Бартоломеа Фатурина (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, b. 232, с. 147: 28. 1. 1630. т. v.). Трговац Јусуф из Мостара (Iusuf Turco di Mostar) уговорио је 1633. године робну размену са трговцем тканинама (итал. *drapier*) Андреом Пјатијем (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, b. 234, с. 47 г: 6. 7. 1633). Трговац Ибрахим, син хаџи Муслија из Сарајева (итал. Ibrahim Turco di Seraglio d'Aggi Musli), 1634. године откупио је од Бартоломеа Бенвенутија тканину у вредности од 60 дуката (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, b. 235, с. 27 v: 12. 10. 1634). Сарајевски трговац Мустафа Рафо (Mustaffa Raffo Turco de Seraglio) пазарио је 1637. године тканине од Зуана Рицота (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, b. 237, с. 9 г: 29. 5.

1637), а наредне године Хусеин-челебија из Београда (Ussein Celebi da Belgrado) уговорио је куповину три комада тканина са трговцима Франческом Мацатом и Бернардом Пантијером Волтаруолом (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, b. 238, c. 36 v: 26. 2. 1638. m. v.).

На територији Босанског ејалета постојала је велика потражња за венецијанском робом, па су њен извоз у ову османску провинцију градске власти виделе као уносан (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 142: 1. 2. 1716). Венецијански извори у највећој мери бележе набавку скупочених тканина које су потраживали османски представници власти. Тако је 1640. године јеврејски трговац Мојсије из Сарајева (Moise hebreo, Moise della nation hebraea habitante a Seraglio) у Венецији набављао свилене тканине (итал. *pani sede*) и другу робу за босанског дефтердара Мусли-ефендију. Босански паша послао је исте године у Венецију трговца Јусуфа из Бања Луке (Jussuf mercante di terra di Bagnaluca) да му набави свилу и неке тканине (итал. *sede et panine*) неопходне за предстојећу прославу Рамазана (итал. *per il futuro mese benedetto*) (ASVe, SDR, Dalmazia, b. 45: 28. 3. 1640). Неколико јеврејских трговаца из Сарајева набавило је 1779. године за босанског пашу тканине у вредности од 2.000 цекина. Роба је била упакована у четири кутије (итал. *casse*), а међу њима је било велура, баршунастог позлаћеног штофа (итал. *stoffa di veluto con oro*), као и чисте, глатке свилене тканине „разе” (итал. *raso*) и друге врсте текстила (ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 391, fol. N° 85: 2. 8. 1779).

Трговци са територије Елбасанског, Скадарског и Валонског санџака куповали су тканине разних боја од локалних продаваца у Венецији и увозили их у своја родна места. Нажалост, не знамо за које потребе су ови трговци набављали тканине, па можемо само да претпоставимо да су неке од њих такође биле поручене од стране османских представника у поменутиим санџацима. Куповину пет комада тканина од јеврејског трговца Леона Грасинија из Конелјана (Тревизо) уговорио је 1753. године трговац Јусуф Барбари из Скадра (Iusuf Barbari mercante Turcho di Scutari d’Albania). Међу робом коју је скадарски трговац желео да купи биле су три тканине зелене, једна рубин црвене и једна тамно љубичасте боје (итал. *tre verdi anguria alla mostra, una rubin fin, una paonazzo*) (ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 358, fol. N° 56: 10. 5. 1753). Вероватно је и трговац Пејк-баша из

Валоне (Bassa Veik mercante Turco dalla Vallona) 1767. године у Венецији набавио и неке од скупоцених тканина, пошто је са Донатом Батађом склопио договор за куповину ове робе у вредности од 500 цекина (ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 370, fol. N° 63: 24. 10. 1767).

Одласком на венецијанску тржницу трговци су могли да се сусретну с великим избором венецијанских производа, а у локалним ботегама имали су могућност да прегледају велики избор тканина и изврше одабир. Тако је пазарио трговац из Пећи Петар Андрејевић када је у ботеги Марка Рицота на Ријалто мосту 1747. купио чоху (врста меке и чврсте тканине) „ангурија” зелене (боја краставца), „карпузи ешил” (лубеница зелено), „ешил” (зелена) „ачик ешил” боје (отворено зелена) и чоху „сопрафин” (најфинија чоха). Овом приликом је у истој ботеги купио везентин (врста лица за женске хаљине) и велондрине (врста лондонске чохе). Наредне године је у Венецији од Лоренца Лампаринија набавио „кумаш” (атлас тканина), „харе” (врста свиленог лица за хаљине), тканине зелене и вишњеве боје „падвану” из Падове, затим падованску тканину са шарама пауновог перја „паунаца печа” и тању чоху „свиту”. Код Марка Мирковића исте године је купио чоху плаваксте боје „менвеш”, француску чоху „вранец” и чоху отворено црвене боје под називом „саја” (Димитријевић, 1936: 369–371).

Поједини венецијански грађани који су се бавили производњом и продајом тканина постали су истакнути у свом послу, па су неки од њих вероватно и по неколико година сарађивали с трговцима са османског Балкана. Углед и пословност ових венецијанских продаваца можда се преносио између трговаца, па су у набавку тканина одлазили према препоруци. Иако су ово само претпоставке, један пример наводи на закључак да су склапање контаката за робну размену по препоруци и вишегодишња сарадња били могући. Међу онима који након успешно развијеног посла производње тканина отворили своју ботегу у Венецији била су браћа Гвадањин, Антонио и Доменико из Креспана (Тревизо). Њихова ботега почела је с радом 1731. године, а већ 1746. године истакли су се као произвођачи и трговци лаганих тканина (итал. *panni sottili*), посебно тражених на Леванту (Panciera, 1996: 74; ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum. 405, fol. N° 205: 18. 5. 1746).

Вероватно је њихову ботегу посетио трговац из Ниша Петар Андрејевић, када је 1750. године стигао у Венецију. Петар је у свом трговачком дневнику убележио да је „у ботеги Гвадањина” набавио чоху лешник боје „фустакин” и тканине скерлетно црвене боје (Димитријевић, 1936: 378). Више података о њиховој сарадњи с трговцима османског Балкана налазимо у мањој књизи потраживања компаније браће Доменика и Антонија Гвадањина. У њој су забележени дугови више трговаца из Скадра, Подгорице и Сарајева. Премда је само код првог имена уписано да се ради о исплати тканина, због природе посла којима су се браћа Гвадањин бавили претпостављамо да су и остали трговци код њих набављали баш ову робу (Museo Correr, Mss. P. D. C 2600).¹⁰⁹

¹⁰⁹ Трговци који су имали дугове код браће Гвадањини су: Сулејман Хадри Руси из Скадра (Soliman Adri Russi da Scutari), Мустафа, син Ибрахима Спао из Скадра (Mustafà d'Ibraim Spaò Scutarino), Бекир Конђа из Скадра (Besir Congia Scutarino), Али Хасан Ворфа из Скадра (Ali Assan Vorfa Scutarino), Мурто Сула из Скадра (Murto Sulla Scutarino), Омер Осман табак (кожар) из Скадра (Omer Osman Tabaci Scutarino), Карабег, син Бајрама Гранда из Скадра (Carabegh di Bajran Grandò Scutarino), Абдо Сула из Скадра (Abdo Sulla Scutarino), Сали Ахмед Шабани из Скадра (Salli Amet Sabani Scutarino), Осман Сула из Скадра (Osman Sulla Scutarino), Нуро Крања из Скадра (Nuro Cragna Scutarino), Мурто Шаини из Скадра (Murto Saini Scutarino), хаџи Сулејман Крања из Скадра (Agi Soliman Cragna Scutarino), Суло Бајрам из Скадра (Sullo Bairan Scutarino), Хусеин, син покојног Мује Солимовића из Подгорице (Ussen del qm. Muo Solimovich di Pigorizza), Али Хасан Крања из Скадра (Alli Assan Cragna Scutarino), Ибрахим Кафеђа из Скадра (Ibraim Caffegia Scutarino), Мехмед Хсо Самерђа из Скадра (Memet Ussò Samergia Scutarino), Ђазуп Заини из Скадра (Giazup Zaini Scutarino), Зејнел-ага Паруца из Скадра (Zinel Agà Paruzza Scutarino), Мехмед Ђунуси из Скадра (Memet Giunussi Scutarino), Јусуф (?) Секија из Скадра (Jazuf Sechia Scutarino), Сали Хусеин Сқјука табак (кожар) из Скадра (Sali Ussein Schiucha Tabazi Scutarino), Хасан Ало Осман Кока из Скадра (Assan Allò Osman Cossa Scutarino), Аслан Паруца из Скадра (Aslan Paruzza Scutarino), Ага Лозани из Скадра (Agga Losani Scutarino), Стефан, син Марка Каланасија из Скадра (Stefano di Marco Calanassi Scutarino), Мустафа Катани из Скадра (Mustafà Catani Scutarino), Сулејман Аслан Уча из Скадра (Soliman Aslan Ucha Scutarino), Мехмед-баша из Скадра (Memet Bassa Scutarini), Хасан Мехмед Реџа из Скадра (Assan Memet Rezzi Scutarino), Сулејман Грисари из Скадра (Soliman Grissari Scutarino), хаџи Скирели из Скадра (Agi Schirelli Scutarino), Зинел Баботи из Скадра (Zinel Babotti Scutarino), Ђобан Моск-ага из Скадра (Cioban Moscaggia Scutarino), Лазар Асико из Скадра (Lazzaro Assico Scutarino), Хусеин-ага Муко из Скадра (Ussen Aghà Muco Scutarino), Зинел Бушатли из Скадра (Zinel Bussati Scutarino), Ђао Осман из Скадра (Giao Osman Scutarino), Мехмед Јусуф Туфекија из Скадра (Memet Jazuf Tufechia Scutarino), браћа Муђа из Скадра (Fratelli Muggia Scutarini), Али Леси из Скадра (Alli Lessi Scutarino) Мехмед Сулејман из Скадра (Memet Soliman Scutarino), Хусеин Ибрахим из Скадра (Usen Ibrain Scutarino), Мустафа Сарачи (?сарач – седлар) и браћа из Скадра (Mustafà Saraci e fratello Scutarini), Бајрам-баша из Скадра (Bairan Bassà Scutarino), сарајевски трговци хаџи Мус-ага Перих (Agi Musagà Perich), хаџи Бег (Agi Begh) и Мехмед Агић (Memet Agich del Seraglio), Барџистар Самановић из Сарајева (Bargiastar Samano Vich del Seraglio), Физула Табановић из Босанског ејалета (Fisulà Bassa Tabanovich Bossinese), Димитрије Арнаутовић из Сарајева (Demetrio Arnautovich di Seraglio), Петар Мирковић зван Милинковић из Босне (Pietro Mircovich detto Milincovich Bossinese), Сулејман-ага Новић из Сарајева (Soliman Agà Novich del Seraglio), Сали-баша Бубан из Сарајева (Sali Bassa Buban del Seraglio), Мул'Ахмед Стрини из Сарајева (Mul Amet Strini del Seraglio), Гаврило Јовановић и Петар Николић звани Оро из Босне (Gavrilo Giovanovich e Petro Nicolich detto Oro Bossinesi), Авди-баша Војић из Сарајева (Avdi Bassà Voich di Seraglio) (Museo Correr, Mss. P. D. C 2600).

Трговци нису увек били задовољни квалитетом тканине коју су набављали у Венецији. Поједини продавци испрва су подметали трговцима лажне тканине, а неке су продавали и оштећене. Тако је 1662. године пријављено да су у Босни и на албанском подручју увежене и продаване лажне тканине пореклом из Каваза (Тревизо). Док су у продаји истицане као венецијанске тканине „саљо” (итал. *saglio*)¹¹⁰, заправо су припадале другом типу ширине (итал. *brazza*, лакат и по)¹¹¹, а дужине само пола од стандардне (итал. *mezzetti*).¹¹² Како један комад тканине коју је 1678. године откупио Синан Сараци из Тернове (Sinam Sarzzi Turco di Terra Nova) није био у складу с договореним при потписивању уговора (итал. *non essendo una pezza panno della conformità dovuta*), трговац је хтео да раскине уговор (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, reg. 250, с. 125: 22. 8. 1678). Попут њега, Ибрахим из Мостара (Ibraim de Mustar mercante Turco) 1681. године затражио је од Магистрата за трговину да се на царини изврши преглед тканина које је пазарио у Венецији. Желео је да их врати тврдећи да тканине с цветним дезеном имају оштећења у виду флека. Иако је службеник Магистрата након провере тканина потврдио да су оштећене и на њих ставио печат ове канцеларије, није забележено да ли је и на који начин трговцу надокнађена штета (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, b. 252, с. 31v: 14. 7. 1681).

4.4.2. Стакло, теријак и други производи

У Венецији је била развијена и хемијска производња, која је обухватала израду стакла, сапуна, црепова и разних металних производа. Занатлије које су биле активне у овој индустрији морале су да познају формуле за разне смесе и буду спретне у проценама њеног стања. За рад у стакларству користили су пећи за топљење које су загревале материјал и пречишћавале га од нечистоћа како би изгледао што прозирније. Погодност за ову индустрију била је доступност

¹¹⁰ Саљо (*Saglio*) је тип тканине пореклом са фламанских простора, припада групи лаганијих ткања (Panciera, 1996: 368).

¹¹¹ Лакат је била мера за дужину, а венецијански лакат износио је 0,68 m (Вајић-Žарко, 2004: 95, нар. Вг. 250).

¹¹² Мецето (*Mezzeto*) је парче тканине дугачке отприлике половину од стандардне дужине, 20–30 лаката (Panciera, 1996: 26, 367).

разноврсних сировина за израду квалитетне робе, међу којима је био песак венецијанске лагуне, затим материјал са силиконом пронађен у рекама Алпа, а најбољи за израду најчистијег стакла био је материјал пронађен у реци Адије. Из Сирије у Венецију увожен је содин пепео, коришћен за прављење венецијанског стакла, које се због јасноће називало „морско стакло”. Мурански стаклари развили су свој занат до способности имитирања бисера и драгог камења, па су осим огледала, стаклених здела, пехара, правили и наочаре. Због способности добијања јасноће, стаклари су 1302. године добили дозволу да праве „стакла за очи за читање” (Lane, 2007: 177–181). Од 15. века венецијанска власт законом је заштитила начин рада и производе стаклара са Мурана¹¹³, где се овај занат преносио породично вођењем приватних књига рецепата (Trivellato, 2006: 143–185).

Скупочени производи од венецијанског стакла вероватно су због своје посебности привлачили трговце који су долазили у Венецију, где су видели ову робу и сматрали уносним њен увоз. Када је 1747. године дошао у Венецију, трговац Петар Андрејевић из Пећи откупио је од Марка Цинелија кутију с огледалом за 110 аспри (Димитријевић, 1936: 365–366). Скадарски трговац Зуане Луковић откупио је 1766. године од Зуанеа Сантија лаштре (плоче) од стакла (итал. *lastre di vetro*) у вредности од 4.854 лира (ASVe, CSM, Prima serie, Processi, b. 922: 26. 3. 1766). С обзиром на природу вођења послова породице Луковић из Скадра, могуће је да су ово стакло набављали и користили за свој дућан у Скадру.

Како је Венеција била једно од највећих тржишта зачинима и лековима, трговце са османског Балкана привлачили су и локални апотекарски производи. Основна база разних сирупа који су се справљали у Венецији био је шећер, а остале састојке чиниле су биљке. Један од таквих производа био је теријак (итал. *triacca*), сируп који је у себи садржао опијум. Главни састојак било је месо поскока, а ове смеше користиле су се као противотров, лек за разне болести, укључујући и кугу. Постојале су строге регулативе око контроле њиховог квалитета, пошто су копије настајале у самој Венцији, осталим градовима Републике, Француске и Немачке

¹¹³ Мурано је острво на северу венецијанске лагуне.

(Pancera, 2006: 199). Рецепт за теријак вековима је преношен, а његово терапеутско дејство против разних болова хваљено је у свим европским земљама (Mozzato, 2014: 155–184). Трговци са османског Балкана могли су да купе теријак у венецијанским апотекама (итал. *spezierie*), али и у ботегама у којима се продавала разна роба. Петар Андрејевић из Пећи купио је 1747. године у једној ботеги два пакета туба с теријаком по цени од 100 аспри (Димитријевић, 1936: 365). Теријак у вредности од 4.240 лира 1766. године купио је скадарски трговац Зуане Луковић удружен са својом браћом и сином од Фелипа Онгарота и његових ортака (ASVe, CSM, Prima serie, Processi, b. 922: 26. 3. 1766).

Међу робом коју су извозили било је и других производа, попут сатова, хартије, игала, четки, дугмади. Осим на Ријалто тржници, на тргу Светог Марка трговци су могли да набаве производе венецијанских занатлија, па је тако од часовничара Лунарда Моикеа трговац Ђуфо Чурчић (Giuffo Chiurchich Turco) 1716. године откупио један сат (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, reg. 256, c. 361: 22. 4. 1716). Петар Андрејевић је 1747. године у ботеги Марка Цинелија купио 100 табака хартије, неколико малих дугмади, четке, игле, бритвице и бритве (Димитријевић, 1936: 366). У Венецији је могла да се нађе и роба која није била карактеристична за локалне радионице, а коју су правили досељеници и на тај начин доносили и другачије обичаје на територију Републике. Тако је скадарски трговац Илија Луковић 1766. године откупио за „више од једног цекина” дугачку лулу за пушење, чибук (итал. *pipa lunga da fumare*) од једног „Грка” (Greco), који их је правио у Венецији (ASVe, CSM, Prima serie, Processi, b. 922: 14. 12. 1766).

4. 5. Препреке у трговинском промету

Нормално одвијање трговачког саобраћаја свакодневно је угрожавао људски фактор, који је доносио опасност како на поморским рутама, тако и на копненим путевима. Пљачке разбојника на друмовима претиле су караванима који су превозили робу до претоварних лука, а бродови натоварени робом били су мета улцињских гусара и венецијанских поданика. У оваквим ситуацијама трговци су тражили одштету од Венеције, сматрајући је одговорном за незаштићене путеве и

пловила, недовољну стражу на поморским рутама и непослушност њених поданика. С друге стране, један од највећих непријатеља трговине, на коју није било могуће утицати, била је епидемија куге. Када би избила на територији османског Балкана знатно је успоравала проток робе ка венецијанским лукама, а она роба која би до њих стизала морала је да издржи дужи контумац, што је осетно одлагало закључивање трговачких уговора у Венецији.

4.5.1. Несигурни путеви

Сваки застој у транспорту одлагао је време пристизања робе у Венецију и почетак преговора с градским трговцима. Упркос венецијанском надзирању Јадрана, главни разлог ових успоравања били су напади разбојника за које су трговци и њихов капитал били стална мета. Гусарење Улцињана угрожавало је венецијанску пловидбу и пренос робе која се укрцавала у албанским лукама. Након што је османска флота освојила Улцињ 1571. године, око 400 Алжираца населило је овај град који је постао сигурна лука гусарима из северне Африке. Већ 1581. године стигле су прве вести о једној улцињској ескадри¹¹⁴ која је почела да пресреће бродове у Јадрану. У 17. веку заустављали су венецијанске бродове тврдећи да следе султанов закон против утовара житарица на албанској обали (Храбак, 1982: 72–104). Ова пракса настављена је и почетком 18. века, када су Улцињани испловљавали под изговором робне набавке. Ипак, стварни циљ им је био да нападају бродове, скривајући се уз неприступачну камену обаламу (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 61, fol. N° 276, Parte seconda: 18. 6. 1710). Како су на овај начин угрожавали трговину између Венеције и Османског царства султан је 1719. године издао наредбу румелијском беглербегу и скадарском паши да се сви њихови бродови спале, и забрани изградња и најмањих барки (ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum. b. 348, fasc. N° 14, fol. N° 2: 1. 12. 1719). Јадранске трговачке путеве угрожавали су и ускоци из Сења. Налазили су се под царевом заштитом, а својим малим и брзим бродовима лако су вршили препаде, узимали плен и склањали се у уским каналима (Brodell, 2001: 128–129). Након једног већег напада који су

¹¹⁴ Ескадра је јединица од неколико бродова којима управља исти заповедник.

извршили 1573. године, Венеција је одлучила да појача контролу на Јадрану. Оформљена је патрола од седам бригантина¹¹⁵, којима су управљали далматински капетани, а као помоћ имали су наоружане барке, пет галија и пет фуста¹¹⁶ на располагању (Stanojević, 1973: 98).

Када су 1588. године ускоци напали трговачку галију која се враћала из Венеције опљачкали су двадесет пет муслиманских трговаца из Босне, који су са собом носили новац, венецијанске перле и тканине. Како је извршена реституција само једног дела капитала незадовољни трговци своју жалбу однели су у Истанбул. Захтевано је да се оштећени исплате, уз претњу да ће у супротном османска флота бити послата у Јадран да прекине венецијанско-османски мир. Иако је Венеција порицала обавезу која се тичала заштите османских трговаца у Јадрану и исплате штете, након дугих преговора 1590. године пристала је на захтеве (Stefini, 2015: 153–176).

Упади страних флота у Јадран остављали су последице по трговину иако су понекад имали другачији циљ. Напад шпанске флоте 1617. године на један венецијански брод с османским трговцима имао је за циљ првенствено демонстрацију моћи у сукобу са Османским царством. Овом приликом били су опљачкани босански трговци који су помоћ затражили у Истанбулу, пошто су изгубили велики износ новца, који су планирали да уложе на венецијанском тржишту (Станојевић, 1980: 237–244).

Транспорт робе био је осујећен и на копненим путевима. Након Првог морејског рата (1683–1699) на караванским рутама хајдуци су све више постајали претња за трговце и њихов капитал. Нападали су караване, отимали робу, заробљавали људе и продавали их у робље (Perićić, 1999: 203–212). На један њихов напад 1689. године пожалили су се хришћански трговци из Босне. Пљачка је почињена код Царина, након чега су трговци тражили реституцију робе од ванредног провидура у Новом (Милошевић, 1988: 468). Упркос мерама које су Венецијанци предузели 1698. године, наставили су се њихови напади на трговце

¹¹⁵ Бригантин је једрењак који је имао два масивна јарбола са четвртастим једрима. Најпре је био коришћен је у ратне сврхе (Tenenti, 1967: 152–153).

¹¹⁶ Фуста је била попут мале галије, а служила је за патролирање обалом у циљу спречавања гусарења (Tenenti, 1967: 154).

(Peričić, 1999: 203–212). Пред ванредним провидуром Котора појавили су се 1689. године трговци Симон Влајишевић, Сава Дуцић, Зуане Петров из Рисна (Simon Vlasevich, Sava Ducich e Zuanne di Piero) и још два трговца из Фоче након што су их хајдуци опљачкали код Царине, одузевши њиховим слугама 1.498 цекина. Ове нападе су некад пријављивали и османски службеници, па су тако капетани, аге и диздари Никшића 1713. године писали провидуру Новог поводом напада на трговце из Сарајева (Милошевић, 1988: 472–473, 747).

Неретко су трговци османским службеницима на Балкану пријављивали пљачкашке нападе на венецијанској територији. Стиче се утисак да разрешење није долазило у кратком временском периоду, па су зато трговци прибегавали обраћању османској власти надајући се да ће га они убрзати. Када су 1625. године у једном нападу морлака били оштећени хришћански трговци из Сарајева, Матија, Франческо, Пјеро и Лука (Mathio, Francesco, e Piero, e Luca mercanti Christiani habitati nella città di Seraglio), оставши тада без десет тканина типа „парангон”¹¹⁷, 150 лаката свилених тканина и шест бала дамаскина, однели су своју жалбу на Босански диван (итал. *Tribunale della Bossina*) (ASVe, SDR, Dalmazia, f. 30: 20. 12. 1625).

Ово је увек покретало преписку између венецијанских и османских функционера, који су на тај начин размењивали информације о немилу догађају. С венецијанске стране стизала би уверавања да ће кривци бити кажњени, а штета надокнађена. Османска управа је наглашавала како свака неправда почињена над трговцима представља кршење капитулација и прети да угрози пријатељске односе. Поводом надокнаде 10 бале дувана, 18 бала воска, 4 свежња коже и 50 пјастри (грошева), које је трговац Али Мура из Кроје (Ali Mura marcante della giurisdizione di Aksekissar nel sangiacato di Scuttari) 1760. године изгубио у нападу Паштровића, генерални провидур и скадарски паша путем преписке су размењивали информације и одлуке у вези с овим случајем (DAZd, Mletački dragoman, kut. 7, br. 96, 96, 99: без датума, ферман с почетка октобра 1760, 24. 12. 1760).

¹¹⁷ Тканине типа „парангон” (вен. *panni de parangòn*) биле су најфиније тканине од свиле прављене у Венецији и то у једној радионици која се налазила у близини Ријалто моста, у улици Руга деи Орези (Ruga dei Oresi). Сама радионица носила је назив „Парангоне” (Boerio, 1829: 405).

Поново су сарађивали поводом новог напада Паштровића на улцињски брод 1761. године. Том приликом опљачкан је Али Мура Седић и његов брат Сеид Мехмед из Кроје (Ali Mura Sedich e suo fratello Seid Mehemed abitanti nella terra di Aksehissar), који су на броду имали укрцаних 310 бала дувана, 18 бала воска и 8 комада штављених монтона. Реституција робе није могла брзо да се обави. Док је скадарски паша захтевао да украдена роба буде послата у Скадар у року од десет дана, генерални провидур тврдио је да за одвијање легалног спора то време није довољно. Незадовољни трговци однели су своју жалбу и у Истанбул где је баило због овога морао додатно да се заузме за одржавање добрих дипломатских односа (DAZd, Mletački dragoman, kut. 5, br. 34/1–3, 34/5–10, 34/12–14: ферман датован крајем јуна 1761; 1. 7. 1761; 5. 9. 1761; 26. 9. 1761; 14. 10. 1761).

За сваки напад на трговце морала је бити начињена истрага како би се утврдила тачност података и пронашли кривци, тек након чега могли су да очекују одштету. Некада је исплату штете извршавао и сам пљачкаш. Ово се десило када је босански трговац Марко Алексан из Босанског Грахова (Marco Alexan da Grahovo Suddito Turco) 1751. године уложио молбу на Босанском дивану након што је опљачкан код Водица у близини Шибеника и убрзо добио одштету у Задру од Стојана Ковачевића, који је извршио напад (DAZd, Mletački dragoman, kut. 6, br. 18/2: 24. 7. 1751). Неке истраге, ма колико успоравале ток трговине, омогућавале су венецијанској власти да у потпуности сагледа проблем и утврди своју одговорност за његово решавање. Оваква истрага начињена је и 1761. године, када су се трговци из кадилука Прусац (итал. *cadilaggio di Akhisar*) Јован (Juvan), Петар, син Павлов (Pietro figlio di Paolo), Иво (Ivo), Капотер (il Capoter), Филип (Kilip), Лука (Luca) и Вирудан (Virudan) пожалили босанском паши на напад у близини тврђаве Сињ, враћајући се са сајма. Босански паша позвао је венецијанске власти на одговорност и на очување реда на граници, али су прикупљене информације показале да је напад спроведен унутар османске територије (DAZd, Mletački dragoman, kut. 5, br. 31, 31/3: 29. 8. 1761; 25. 9. 1761). Када је венецијанска власт преузимала одговорност за насталу штету, од трговаца је тражено да потпишу признанице о извршеној реституцији. Уколико би дошло до покретања нове жалбе, оне су могле бити искоришћене као доказ да су трговци исплаћени. Након што се 1762. године

хаџи Хасан из Прусца (Hagi Hassan di Akhisar) пожалио босанском паши да је на реци Цетини опљачкан, наредне године добио је исплату за коју је генерални провидур тражио потврду с изјавом (DAZd, Mletački dragoman, kut. 5, br. 32/2: 24. 8. 1761, 1762).¹¹⁸

4.5.2. Епидемије куге

Још један непријатељ трговачком промету биле су епидемије куге, које су знатно успоравале, а некад и у потпуности заустављале проток робе. Страх од ширења заразе покретао је у Венецији увођење мера које су предузимане ради предострожности. Њен положај давао јој је предност јер је, окружена морем, била одвојена од сваког потенцијално кобног контакта без претходне провере. Строгој контроли били су подвргавани бродови који су долазили с трговцима и робом, па су сви путеви, луке и канали били надгледани. Како би надзор био олакшан, уведене су и здравствене пропуснице (итал. *fedi di sanità*) које су гарантовале да су људи и трговачки утовар на броду провели извесно време у карантину у венецијанским лазаретима. Трговци су у овом периоду били изоловани, а њихова роба ветрила се ради заустављања потенцијалног преноса болести. Иако је овај систем у Венецији био развијен још од 14. века, његово спровођење у дело није увек било брзо и лако (Candiani, 2020: 29).

Информације о здравственом стању на османским територијама на којима је обављана робна размена прикупљане су прилежно, а службеници Магистрата за здравство (итал. *Provveditori alla Sanità*) пратили су и најмању сумњу на појаву епидемије. Контролисано је и одржавање сајмова, на којима су се окупљали трговци како би се на време приметила појава заразе. Тако је 1600. године на сајму у Синигаљи избила куга због трговаца који су долазили из албанских крајева, а у 18. веку један венецијански агент известио је надлежне у Венецији о њеној појави

¹¹⁸ Сведоци који су потписали ову признаницу су: Сали-баша Сочивица из Сарајева (Sali Bassa Socivizza dal Seraglio), Салко Мустафа из Сарајева (Salzo Mustafà dal Seraglio), Мула Сали из Прусца (Mola Sali da Akhisar), Мухамед, син субаше из Прусца (Muhamed, figlio di subassi da Akhissar), чауш Адамухли Салија (Adamuhli Sali Ciausc) (DAZd, Mletački dragoman, kut. 5, br. 32/2: 24. 8. 1761, 1762).

на сајму у Фојници, где је присуствовао велики број трговаца из Београда и Истанбула (Hrabak, 1984: 122; Osheim, 2011: 74).

Баило у Истанбулу, ректори, посланици и остали службеници разговарали су с османским путницима и трговцима, испитујући их о здрављу становништва места одакле долазе након чега су сачињавали извештаје које су слали у Венецију. Дописи настали на основу података које су пружали трговци били су детаљни, с описима симптома, подацима о особама које су оболеле и броју умрлих (Osheim, 2011: 74). Захваљујући њима свака нова појава ове болести могла је бити испраћена, а на основу ње су венецијански представници власти могли да појачају санитарну контролу. Једну такву вест донео је 1618. године у Сплит трговац Ибрахим-челебија (Imbraim Celebi mercante turco), који је указао на поновно повлачење становништва из Сарајева у околна села ради спречавања ширења куге (ASVe, SDR, Dalmazia, f. 19: 13. 9. 1618). У септембру 1793. године трговац Никола Кирчић (Nicola Kircich) тврдио је да у Босни није избила епидемија (ASVe, Provveditori alla Sanità, b. 683: 1. 9. 1793). Трговци су писали и својим представницима, па је тако сарајевски трговац Ахмед Куношић (Amet Cunossich mercante Turco dal Seraglio) 1793. године јавио трговцу Петру Петровићу у Задру да у Сарајеву нема куге, што је потврдио и православни трговац Филип Гавриловић (mercante Greco Filippo Gavrilovich dal Seraglio) у свом писму истом заступнику (ASVe, Provveditori alla Sanità, b. 683: 21. 10. 1793; 28. 10. 1793). Свакако да је трговцима било у интересу да им венецијански функционери поверују, па су неки тврдили да говоре истину позивајући се на своју веру и Мухамеда. Тако је учинио трговац хаџи Ибрахим Дукатовић који је почетком 18. века тврдио да у Босни не влада куга, изјавивши да у супротном не би дошао, пошто врло добро познаје хришћанске обичаје и санитарне мере Венеције (Osheim, 2011: 76–77). На исти начин поступио је и трговац стоком Ермин-баша Тарвишевић (Ermin Bassà Tarvissevic), који је 1793. године дошао у Задар, где је потврдио да међу одраслима нема заражених (ASVe, Provveditori alla Sanità, b. 683: 17. 11. 1793).

У време појаве епидемије људи су готово увек мењали своје навике и пристајали на мањак слободе зарад очувања сопственог живота. Уколико су били у могућности, бежали су из града у село, склањајући се од онога што су веровали да

је центар заразе. Бележено је да су људи напуштали своје дужности, повлачећи се са службених функција на неко време ради опреза, па су тако и многи послови заустављани (Brodeur, knjiga I, 2007: 69–72). Од овога се није пуно разликовало и понашање трговаца са османског Балкана. Неки трговци су у време епидемије престали да доносе робу, а утовари су обустављани. Тако је 1613. године у Љешу прекинут дубровачки утовар проса због изненадног избијања куге (Hrabak, 1984: 119). Кнез и капетан Сплита је 1614. године од особе од поверења сазнао да један трговац из Сарајева (итал. *mercante principale in Seraglio*) неће доћи у Сплит с робом јер се „с породицом повукао у своју вилу ван града како би се држао подаље од заразе“ (ASVe, SDR, Dalmazia, f. 13: 23. 5. 1614). Очигледно је да се радило о имућнијем сарајевском трговцу чија пошиљка робе за Венецију не би била занемарива, па је ово обавештење завређивало пажњу. Такође, можемо претпоставити да је вест о одлуци овог трговца да обустави своје трговачке послове само указивала на једно опште стање у коме су многи трговци поступали слично. Овим је смањивана количина робе која је стизала у лазарете на раскуживање, па су венецијански ректори будно пратили став османских трговаца, како би били у могућности да пошаљу обавештење у Венецију поводом протока робе и неопходних мера. Ипак, поједини су и довршавали свој посао. Тако је јеврејски трговац Абрахам Данон 1730. године због куге напустио Сарајево са својом породицом, али је караваном послао сву робу коју је имао у складишту како би се раскужила и превезла до Венеције (Вајић-Žарко, 2004: 81).

Да су ови догађаји осетно утицали на робну размену показују и извештаји који су најављивали крај епидемије и почетак регуларног транспорта робе. Кнез и капетан Сплита 1615. године писао је о благом попуштању заразе у Сарајеву. Примећено је да се становништво враћа у своје куће, „трговина полако обнавља, а у Сарајеву велика количина робе спремна је за увоз преко Сплита“ (итал. *che il negotio da novo s'incaminava, et che ivi era buona quantità di robba per venire à questa scala*) (ASVe, SDR, Dalmazia, f. 12: 19. 2. 1614. m. v.). Тако су и 1793. године у Сплит стигла писма трговаца из Сарајева о вестима да се сви враћају у Сарајево и Нови Пазар, пошто болест јењава (ASVe, Provveditori alla Sanità, b. 683: 2. 12. 1793). Ово свакако не значи да је трговина између Венеције и османског Балкана била у

потпуности обустављана у време епидемија. Привремене селидбе неких трговаца и њихово повлачење из активног обављања послова значило је само спорији и смањени промет који, пак, није био прекинут.

Када је у Венецију долазила роба из крајева у којима је владала куга предузимане су строже мере од оних које су иначе важиле из чисте опрезности, а управо оне су успоравале трговце са османског Балкана у преносу робе на венецијанску територију. Због куге у Босни венецијанска власт је 1614. године забранила својим поданицима прелазак границе, али је забележено да су се о ову наредбу оглушили становници Брача и Трогира, како би размењивали робу с османским поданицима (ASVe, SDR, Dalmazia, f. 13: 20. 8. 1614). Онда када није било оваквих забрана, трговина се одвијала уз посебне упуте за спречавање преношења заразе. Једна од најзначајнијих одредби тицала се дужине одржавања карантина у лазаретима. Како би убрзали своје послове, неколико хришћанских, муслиманских и јеврејских трговаца из Сарајева ширило је 1614. године гласине да куга у овом граду јењава. На информације ове врсте које су долазиле од трговаца венецијански ректори гледали су с подозрењем, знајући да им је било у интересу да се дужи контумац укине, како би брже могли да пошаљу своју робу (ASVe, SDR, Dalmazia, f. 13: 22. 3. 1614). Када је 1618. године неколико сарајевских трговаца дошло у Сплит доневши восак, морали су да остану четири дана дуже у карантину (ASVe, SDR, Dalmazia, f. 19: 7. 12. 1618). Свако дуже задржавање у лазаретима реметило је ток послова трговцима, па су понекад били нестрпљиви за стандардне процедуре и чак избегавали долазак на венецијанску територију. Да је краћи контумац био подстрек трговцима речито говори пример из 1619. године када је, након завршене епидемија куге у Сарајеву, кнез и капетан Сплита изразио своје уверење да ће трговци почети да долазе у већем броју због смањеног трајања карантина (ASVe, SDR, Dalmazia, f. 20: 14. 3. 1619). Понекад је страх од дужег останка у лазарету доводио и до сукоба међу трговцима, што се десило 1677. године у Сплиту. Само три дана пред полазак галије приору лазарета јавио се трговац хришћанске вероисповести из Босне који је, убрзо након завршеног обавезног карантина, потражио помоћ због лошег здравственог стања. Чувши ову вест, неколико муслиманских трговаца покушало је да развали врата собе

болесника и дозна детаље. Двојица босанских трговаца Исмаил Коренија (Ismael Correnia) и Осман Хоџа (Osman Ozza) успели су да уђу, нападну и повреду болесног трговца ножем. Након овога објаснили су како сумњају у његову болест, сматрајући да је она само изговор да се свима продужи период контумације, а самим тим и одложи већ испланиран полазак галије (ASVe, SDR, Dalmazia, f. 61: 20. 6. 1677).

Поступање с робом у лазаретима посебно је виђено као значајно за спречавање заразе, па је њено ширење објашњавано непажњом приликом преноса робе. Када је 1614. године један караван из Истанбула стигао близу Сарајева, где је преминуо трговац Ибрахим (Ebrain) неколицина трговаца отпаковало је његову робу, а овај несмотрен поступак касније је повезиван са смрћу трговца Омера и Вука Вуксанића (Omar, Vuch Vucassanich) (ASVe, SDR, Dalmazia, f. 13: 9. 12. 1614). У венецијанским лазаретима вођено је рачуна да се с робом поступа опрезно и свака раскужује засебно у складу с потребама, како би била безбедна за увоз. Трговина поједином врстом робе због тога је и трпела, а 1615. ово посебно утицало на увоз вуне (ASVe, SDR, Dalmazia, f. 14: 6. 3. 1615). Сва роба која је стизала у лазарете отпакивана је и ветрена, а за вуну је у правилима за раскуживање робе из 1670. године назначено да мора бити изложена на месту где је највећи проток вазуха (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 162: 4. 11. 1670). Период дезинфекције робе вероватно је годинама више пута мењан. Генерални провидур Далмације и млетачке Албаније Антонио Барбаро изменио је 1670. године број обавезних дана за раскуживање робе у лазарету. Уколико је роба долазила са простора где је постојала сумња за заразу онда је чишћење трајало 40 дана, што је био скоро удвостручен период стандардног карантина у трајању од 22 дана (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 162: 4. 11. 1670). Када је 1754. године избила куга у Елбасану, Тирани и Љешу, највише је била угрожена трговина вуном из ових крајева. Тада су донете уредбе да трговци који носе ову робу буду заустављани у Драчу и да им се не изда дозвола за долазак у лазарет у Новом. Будући да је капацитет овог лазарета био мали и да раскуживање не би било обављено темељно, ванредни провидур за здравство налагао је конзолу у Драчу да ове трговце шаље у венецијански лазарет (ASVe, Provveditori alla Sanità, b. 198: 19. 9. 1754). Венецијанске власти су избијање

куге на османским територијама виделе као последицу тамошњег лошег санитарног система и несмотрености њихових трговаца. Када је 1756. године избила куга у Елбасану, као кривци означена су двојица трговаца који су, доносећи робу, пренели заразу из унутрашњости (ASVe, Provveditori alla Sanità, b. 376b, *Durazzo*: 18. 7. 1756).

Није необично што је у време епидемије куге или барем због страха од исте трговина на првом месту трпела. Према мишљењу једног службеника Магистрата за трговину из 18. века свака робна размена с османском територијом морала је увек бити сумњива и као таква проверавана зарад одржавања повољног здравственог стања Републике. Овоме су доприносили и извештаји баила, који је писао о томе како у Османском царству нису предузимане потребне санитарне мере, па ни одећа преминулог од куге није била уништавана (Osheim, 2011: 76–77). Вероватно су овакве вести о обичајима у Истанбулу у време зараза подстакле венецијанске власти да и трговце посматрају као несмотрене, а њихову робу због тога темељно контролишу.

* * * *

Добра веза између поморских и копнених путева није увек била довољна да обезбеди повољне услове за транспорт робе, пошто је више других фактора утицало на брзину, тачност и безбедност превоза између претоварних лука и Венеције. Незанемарљив утицај на његово уређење вршили су и сами трговци са османског Балкана, пријављујући сваку неправилност, жалећи се на лоше услове и захтевајући да им се обезбеде боље могућности за обављање увоза и извоза робе. Њиховом комуникацијом с одговорним венецијанским службеницима могле су да настану измене у транспорту робе, било да се ово односило на врсту пловила, њихов капацитет или време поласка. Док је венецијанска власт неке молбе разматрала и с изузецима издавала допуштења, неки стандарди нису могли да се мењају. На пљачкашке нападе трговци такође нису остајали неми, па су од венецијанске власти захтевали одштету. Иако им је ово одузимало драгоцену време

предвиђено за робну размену, ништа није тако утицало на услове увоза као епидемије куге, које су заустављале промет и доносиле ризик од заразе.

5. КАРАКТЕРИСТИКЕ И УСЛОВИ ПОСЛОВАЊА ТРГОВАЦА СА ОСМАНСКОГ БАЛКАНА У ВЕНЕЦИЈИ

У недостатку новца или било каквог другог облика иметка који би им помогао да започну пословање на венецијанском тржишту трговци са османског Балкана окретали су се позајмицама, задужујући се на једном месту како би остварили профит на другом. Неки трговци опредељивали су се за заједничка улагања, пошто су два удружена капитала могла да остваре бољу зараду, допринесу гомилању средстава за самостално пословање или створе сигурно партнерство за будућност. Било је трговаца који су свој пословни темељ градили на породичној традицији обављања робне размене. Приликом склапања купопродајних уговора имали су прилику да уче од својих очева и рођака у исти мах упознајући локалне трговце у Венецији. У годинама које су долазиле настављали би уносне послове уз помоћ породичне заоставштине. Ради сопствене сигурности водили су приватну евиденцију послова у склопу трговачког књиговодства, које је осим дневника подразумевало и чување разне друге документације. Приликом посећивања Ријалто тржнице и проналажења купца на венецијанском тржишту морали су да следе одређене законе који, иако понекад ограничавајући, штитили су њихова права олакшавајући им трговину на страниј територији и спречавајући у неким случајевима потенцијалне преваре. О томе какви су били њихови услови пословања у Венецији говоре и могућности за складиштење њихове робе у граду.

5.1. Трговачки кредити

У интересу сваког трговца било је да константно увећава свој капитал. На територији Османског царства његова зарада виђена је као пут ка просперитету и богатству целе државе, а успех као средство ширења угледа султана на околним просторима. Трговци су давали позајмице држави, представљали стални извор прихода због царинских такси које су плаћали, а уз то снабдевали су османске функционере разноликом скупocenом робом (Inalcik, 1969: 101–104). Овакви ставови ишли су укорак с привредним развојем, па су биле доступне и многе олакшице које су омогућавале трговцима већа улагања. Тако је позајмљивање новца уз камату било практиковано у Османском царству од стране многих правних установа. Према је шеријат (закон заснован на Курану) бранио кредитирање, потреба за „заобилажењем шеријатског права” јављала се управо у оквирима облигационих односа, код уговора о залогу, купопродаји или зајму (Сућеска, 1954: 357). Како османска држава није имала банкарски систем, развијен као у италијанским градовима, институције које су позајмљивале новац најчешће су били вакуфи (тур. *wakf*, верска задужбина). Поједине вакуфнаме (вакфија, завештајна повеља оснивача) посебно су скретале пажњу на давање позајмице трговцима. У вакуфнами скопског вакуфа Качаникли Мехмед-паше наглашено је да се кредити искључиво дају трговцима, док је у вакфији Гази Хусрев-беговог вакуфа у Сарајеву о зајму новца записано: „нека се ради с трговцима, занатлијама и пољопривредницима који су на гласу као имућни људи и у добром стању”. Управо је појава вакуфа у градовима попут Сарајева био повезан с привредним развојем, трговачким прометом и робном разменом између Истока и Запада (Фотић, 2020: 426–428; Сућеска, 1954: 345–354).

На који начин су трговци узимали позајмице од ових верских задужбина? Зајам је увек био регистрован у сицилима (књиге регистра) кадије или регистрима вакуфа. На суду је ово постигано стварањем уговора о фиктивној продаји, где је појединац одређену робу продавао уз навођење јемца, иначе непотребног за обичну продају, али и путем „продаје с правом опозива”. У сицилима је приликом

регистровању зајма увек избегавано изричито навођење речи „камата”, па су уместо ње коришћени изрази „чоха”, „одећа”, „свила”, „ствари” и друге (Сућеска, 1954: 349–362; Фотић, 2020: 429; Faroqhi, 2009: 233–248).

Не знамо увек у коју венецијанску робу су трговци са османског Балкана инвестирали новац позајмљен на овај начин. У венецијанским изворима понекад се побројава роба која је набављена захваљујући овим позајмицама, а некад само сума новца коју су трговци уложили. Захваљујући зајму начињеном код вакуфа који је износио 6.000.000 аспри (итал. *60 some d'aspri*),¹¹⁹ неколико муслиманских трговаца из Сарајева набавило је 1587. године у Венецији тканине, бисере, шећер и пиринач. Ови трговци дошли су у Венецију заједно с „браћом и ортацима” (итал. *fratelli et compagni*), па је могуће да су удружени и узели позајмицу (ASVe, Documenti Turchi, b. 8, fol. N° 953, 957; Pedani, I, 1994: 244–245). Друга скупина муслиманских трговаца из Сарајева задужила се 1589. године код верске фондације и целокупан зајам од 3.300.000 аспри (итал. *33 some d'aspri*) су „инвестирали у велику количину робе” коју су набавили у Венецији (ASVe, Documenti Turchi, b. 8, fol. N° 984: 20. 1. 1588. m. v; Pedani, I, 1994: 250–251).

Позајмљен новац и роба за коју је потрошен виђени су као власништво исламске верске фондације, па су трговци били у обавези да вакуфу врате дуг без обзира на исход њиховог пословања на венецијанском тржишту. Ипак, у ситуацијама када је повраћај кредита био изван моћи трговаца због крађе коју су претрпели на венецијанској територији, османски представници су исплату захтевали од венецијанског дужда. Када су 1587. године покрадени сарајевски трговци дужду се најпре обратио кадија Невесиња, а затим и босански беглербег, са захтевом за реституцију капитала истакавши да је „опљачкана роба власништво вакуфа” (итал. *le merci predate sono beni vakuf*) (ASVe, Documenti Turchi, b. 8, fol. N° 953, 957; Pedani, I, 1994: 244–245). Поводом напада на сарајевске трговце, који се десио 1589. године близу Клиса, султан Мурат III образложио је важност повраћаја несталог капитала, пошто су га трговци „позајмили од добара које су покојници завештали у добротворне сврхе” (итал. *ad imprestido dei beni lassati da defunti per cause pie*), а самим тим је „новац тих трговаца заправо новац задужбине

¹¹⁹ *Some d'aspri* је израз који означава 100.000 аспри.

преминулих” (итал. *che li denari de detti mercanti erano denari de deffunti*). Венецијанци су често завештавали свој капитал хришћанским богомољама, па је преводаилац (итал. *dragomano*) приликом тумачења султановог писма објаснио да се ради о дугу који је сличан позајмици из фонда „црквеног добра” (итал. *come si dice qui beni di Chiesa*). На сличан начин је и велики везир истакао важност коју има новац ових трговаца будући да је узет у зајам од капитала „који су у Сарајеву оставиле неке особе ради милостиње и за своју душу оформиле вакуф, односно фонд за болнице” (итал. *danari lassati da alcune persone per carità et l’anima loro in Bosina nella città di Seraglio et hano fatto vacf che vol dir deposito d’ospital*) (ASVe, Commemoriali, Registri, reg. 25, N° 39, 40: 1. 6. 1589, 9. 6. 1589; ASVe, Lettere e scritture turchesche, b. 4, fol. N° 139, 148–149: 26. 5–4. 6. 1589, 5–14. 6. 1589).

Осим задужбина овог типа, трговци Сарајева су позајмљивали новац вакуфа који је био намењен сирочади. Давање кредита трговцима из фонда за малолетну децу без родитеља посебно је охрабриван и чак виђен као обавеза старатеља (васија). Они су морали да приходе од њихове имовине позајмљују уз већ прописану камату да би на тај начин увећавали готовину намењену издржавању сирочади (Inalcik, 1969: 430; Сућеска, 1954: 353–354). Тако су трговци из Сарајева 1617. године узели у зајам новац вакуфа за сирочад и џамије. Када су приликом напада шпанске флоте у Јадрану изгубили сав капитал, султан Мустафа I је написао писмо дужду, захтевајући да роба буде враћена јер „није њихово власништво него сирочади и џамија коју су узели на проценат” (Станојевић, 1980: 238; ASVe, Documenti Turchi, b. 12, N° 1214: 20–29. 11. 1617).

5.2. Породична трговина

Једна трговачка породица своју економску моћ градила је захваљујући сталном гомилању капитала који се преносио генерацијама, с оца на сина, између браће и рођака. Подстицај оваквој организацији трговачких послова на османском Балкану била је како политика урбанизације Османског царства, тако и посебан став османске власти према слоју становништва који се бавио робном разменом. Најпре је привредни развој мањих насеља на чијим су се темељима оснивали

градови омогућио формирање трговачких центара и балканске трговачке класе (Stoianovich, 1992: 7–8). С временом је и положај припадника ове класе постао привилегован, пошто су својим пословањем утицали на економски развој Османског царства. Иако су били организовани у еснафе према врсти робе којом су трговали, за трговце нису важила помало ограничавајућа правила ових организација. Док је набавка сировина била строго контролисана међу занатлијама, трговци су имали право да акумулирају робу и новац онолико колико су то били у могућности (Inalcik, 1969: 98). Будући да су били охрабривани од стране османске власти да граде и увећавају свој иметак, није необично што се међу трговцима са османског Балкана јавља и породично неговање традиције бављења трговином.

Овај вид организације пословања био је заступљен широм Медитерана где га је карактерисао сличан развој. Најчешће су родоначелници породице преласком у већи центар стварали услове за развој посла који би започели бавећи се неким занатом да би с увећавањем богатства постали трговци или оставили ту могућност напретка својим потомцима (Brodell, 2, 2007: 173). У Венецију су долазили странци из разних крајева надајући се да ће након испуњених услова који су подразумевали неколико година боравка и плаћања такси добити грађанство, а заједно с њим могућност обављања робне размене у складу с привилегијама које су имали рођени Венецијанци. Да би наследили посао који су развијали њихови очеви, многи трговци су се за ову професију образовали од ране младости, пратећи их на путовањима (Lane, 1982: 8–15). Бројне трговачке породице из Дубровника у средњем веку постепено су уводиле своје синове у послове, претходно им утрврши путеве својим радом (Ћук, 2019: 509, 527). Уопштено гледано, породично удруживање је повећавало шансе за успехом у великим трговачким центрима и чинило могућим развијање неких послова који су захтевали велики капитал (Lane, 2011: 178–196).

Понекад су два члана породице заједно обављала купопродају у Венецији. На овај начин су се организовали трговац Сефер и његов син Мусли из Скопља (Seffer et Musli Turchi di Scopia), који су трговачком галијом дошли у Венецију 1605. године, како би набавили робу. Куповину су обављали за потребе своја два дућана, која су држали у родном граду, где су били познати по свом пословном

угледу (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 141, c. 145: 24. 7. 1605). Услед развијености свога посла и мањка понуде на домаћем тржишту, поједине занатлије и власници дућана са османског Балкана пазарили су неопходан материјал из Венеције. Дућанције су најчешће робу куповале од трговаца који би је доносили са венецијанског тржишта, али није било необично да имућнији власници сами обављају набавку како би задржали трговачки добитак (Скарић, 1985: 125). Према је непознато да ли су поседовали дућан, трговац Ибрахим Касаф и његов отац Јусуф Касаф из Тернова (Ibraim di Jusuf Casaf et Jusuf Casaf Turchi di Terra Nova) заједно су дошли у Венецију 1629. године, вероватно ради сличног породичног посла. Обојица су куповали тканине од венецијанских трговаца, док је Јусуф склапао ортаклуке зарад унапређења рада и умрежавања с другим трговцима (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, reg. 231, 232, c. 22: 12. 10. 1628, 15. 11. 1629).

Неке породице су на овај начин стекле велики капитал и због тога се истицале као познати представници свог родног краја. Таква је била породица Брњаковић, која је свој углед у Босни стекла дугогодишњом трговином у неколико медитеранских центара. Они су били потомци једне од значајнијих босанских породица на чије познате податке о родослову је историографија већ скренула пажњу. Брњаковићи су били родом из Олова, где су трговали стаклом. У Сарајево су се преселили вероватно пре 1667. године, ради бољег развоја свог посла. Са седиштем у овом граду њихове везе постепено су расле, па је ова породица католичких трговаца убрзо стекла контакте и у великим центрима попут Венеције, Дубровника и Анконе (Filipović, 1934: 93–97). У другој половини 17. века је Филип Брњаковић највише трговао на Леванту, у Босни, Дубровнику и Бечу (Винавер, 1960а: 69–70). На венецијанском тржишту била су активна оба брата, Филип и Јаков (Filippo e Giacomo Bernacovich), а 1681. године су имали свог представника у граду. Тада је Паоло Камелвески у њихово име на венецијанском трговачком суду утеривао дуг у вредности од 95 лира и 4 венецијанских денара (итал. *de piccoli*)¹²⁰

¹²⁰ Лира или либра је била сребрни новац, а денари (итал. *piccoli*) сребрни новчићи (Винавер, 1970: 83–84).

од босанског трговца Занета (Zanne de Stefano) (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, b. 252, c. 81v: 4. 12. 1681). Браћа Брњаковић су и 1682. године потраживали свој капитал у Венецији. Дужник им је био Венецијанац Микаел Анђело Балелчи, који је морао да им исплати дуг од 80 дуката (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, b. 252, c. 118 r: 7. 4. 1682). Истичу се и као представници једне скупине босанских трговаца у Венецији у чије име су 1684. године, по избијању Првог морејског рата (1684–1699), упутили молбу за сигуран пролаз трговаца из Босне (Mayhew, 2008: 250–251, напомена број 135). За време ратних година породица Брњаковић наставила је да послује на венецијанском тржишту. Једно време је у Венецији боравио Иван Ф. Брњаковић, који је узимао новац од дубровачких и других трговаца да би на основу њих 1690. године издавао менице од којих је неке трасирао на Филипа Брњаковића (Храбак, 1997: 73).

Трговци са османског Балкана који су имали породично развијен посао често су се организовали делећи међу собом задатке. Док је један члан породице путовао, дочекивао товаре робе и уговарао њену продају у Венецији, други је слао упутства и робу из родног места или неке луке. Пошто су трговачке књиге ових породица непознате, не можемо да износимо закључке о потенцијалној подели капитала, а вероватно су припадници једне породице једноставно радили на гомилању заједничког иметка. Наређења је углавном слао оснивач породичне трговине, као старији и искуснији члан, док је млађи према њима склапао уговоре у Венецији. На овај начин је једна сарајевска породица 1617. године организовала купопродају, па су два брата обављала одређене задатке на венецијанској територији према упутствима свог оца. Ибрахим челебија из Сарајева (*Ibrain Celebi Mercante Turco in Seraglio di Bossina*) је дошао у Сплит с намером да пошаље робу за Венецију, али су се његови планови изменили када му је отац послао обавештење да је због посла неопходно да отпутује у Истанбул. Будући да је његов брат био у Венецији и чекао робу, сарајевски трговац је послао своје слуге и робу трговачком галијом и напустио Сплит (ASVe, SDR, Dalmazia, f. 16: 11. 5. 1617).

Оваква подела послова вероватно је била карактеристична за трговачке породице које су имале развијенији посао, више обавеза и већи број сарадника и

партнера. Код трговаца из других крајева османског Балкана такође примећујемо овакву поделу рада. У Венецији је 1643. године боравио београдски трговац Адам Дабо (Adam Dabo) који је у служби представника свог оца или рођака Николе Даба из Београда (Nicolo Dabo mercante in Belgrado) требало да се побрине за продају жутог воска (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, b. 239, с. 107: 27. 11. 1643). Брат трговца Мустафа-челебије Морића из Бања Луке је почетком друге трећине 17. века боравио у Венецији и вероватно примао робу овог трговца и склапао уговоре (Храбак, 1997: 78). Према оваквим налозима је 1752. године пословао и скадарски трговац Хусеин Хајдар-баша Ука (Ussein Aidar Bassà Ucha Mercante Turco Scutarino), који је отишао у Венецију како би набавио робу за неколико хришћанских и муслиманских трговаца који су били сарадници његовог оца (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, f. 270, N° 305: 27. 11. 1752). Понекад би отац остављао свог сина у Венецији да доврши започете послове и испуни његова обећања локалним трговцима. На овај начин је трговину организовао скадарски трговац Зуане, зван Ђока, Луковић (Zuanne detto Gioca Lucovich Scutarino), који је 1766. године донео кордоване у Венецију са својим сином Илијом (Elia Lucovich). Најпре је исте године овај трговац у име свог брата Василија склопио један уговор, а други на име своја два брата и свог сина. Након што је завршио планиране послове с венецијанским трговцима, вратио се у Скадар, а у Венецији је оставио свог сина Илију, коме је слао упутства. Илија је свакодневно у Венецији чекао пошиљке робе како би раздужио све рачуне на име свог оца (ASVe, CSM, Prima serie, Processi, b. 922: 20. 12. 1766).

Бројни су примери трговаца са територије Скадарског санцака који су овако делили своја задужења међу члановима породице. Трговци су товарили робу на бродове који су из Скадра полазили за Венецију, знајући да ће неко преузети пошиљку када стигне у град. У овом случају трговци су у товарним налозима увек напомињали да ли робу треба да преузме њихов брат, рођак или син. Навешћемо само неколико примера како бисмо указали на ову праксу. На трабакулу¹²¹ из Пераста, Мустафа Али Смаили (Mustaffà Alli Smaili) послао је 1741. године у Венецију свом сину двадесет и четири фагота (итал. fagotto, свежањ) вуне, а исте

¹²¹ Трабакул је карактеристичан за Јадран, носивости 20–80 тона, са 2–3 јарбола (Skok, 1933: 169).

године је једном тартаном¹²² Хасан Ворфа (Assan Vorfà) послао свом брату седамнаест бала кордована. На другом трабакулу који је 1749. године пошао из Скадра Мехмед Мустафа Лека (Memett Mustaffà Lecca) је послао један фагот воска свом сину Тафо хоџи (Taffo oggia). Хусеин Алика Руси из Скадра (Husen Alicca Russi) је 1766. године на пелигу (итал. *pielego*)¹²³ из Котора послао свом сину Тахиру Али-аги (?) (Tahir Alicca) сто двадесет осам фагота fine вуне и пет фагота воска (ASVe, CSM, Prima serie, Lettere, b. 744: 5. 8. 1741, 20. 8. 1741, 4. 12. 1749, 2. 1. 1750 m. v, 2. 1. 1750 m. v, 20. 5. 1750, 11. 9. 1766, 11. 9. 1766). Скадарски трговац Мехмед Хасић (Meemet Assich) је 1767. године у Драчу на полаки¹²⁴ из Доброте утоварио 56 свежњева (итал. *coli*) вуне и 5 свежњева воска како би све било предато његовом сину Зејнелу Хасићу (Zenel Assich) у Венецији. Трговци који су у Венецији ишчекивали робу били су дужни да капетану брода плате све трошкове како би могли да добију товарни налог за преузимање робе (ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 369: 23. 3. 1767).

Поједини трговци са османског Балкана вероватно су постајали активни на венецијанском тржишту тек после смрти свога оца или рођака, након што би наследили капитал за наставак или покретање овог посла. Ово је вероватно био случај код једног од чланова породице Сочо или Сочивица (Socivizza), која је била међу угледнијима у Сарајеву. Њихови представници бавили су се трговином стоком, извозили за Италију и припадали еснафу целебчија (трговци стоком) (Скарић, 1985: 155). Један од припадника ове породице, Мустафа ага, зван Сево (Шево?), Сочивица (Mustafà Aghà detto Sevo Socovizza) отпремао је 1784. године говеда за Задар када је склопио уговор с венецијанским закупцима набавке стоке (ASVe, Provveditori alle beccarie, b. 43: фебруар 1784 m. v.). И други носиоци овог презимена трговали су у Венецији, а међу њима били су Сали-баша Сочивица (Sali Bassà Socivizza), који је продавао говеда 1784. и 1785. године, као и Нуман-баша и Авди-баша Сочивица (Numan Bassà Socivizza, Avdi Bassà Socivizza), који су продају

¹²² Тартана је једрењак коришћен за пецање и пренос робе на целом Медитерану (Tenenti, 1967: 156).

¹²³ Пјелего је брод сличан трабакулу носивости од око 100 тоне.

¹²⁴ Полака је брод који се на Медитерану појавио у 18. веку, носивости до 500 тона. Чешће је коришћена као наоружана пратња трговачким бродовима.

закључили 1785. године (ASVe, Provveditori alle beccarie, b. 43: фебруар 1784. т. v, 19. 1. 1785. т. v, 14. 1. 1785. т. v.). Након што је Мустафа ага преминуо 1794. године у Венецији, његов син Дервиш (Dervis Bassà) био је овлашћен за преузимање очеве заоставштине у граду. Овим поводом замолио је венецијанске власти да иметак буде пребачен у Задар, јер није био у могућности да дође у Венецију, објаснивши да би му у том моменту путовање „изазвало велики губитак у времену и нанело штету” (ASVe, Provveditori alle beccarie, b. 43: 9. децембар 1794). Из његове молбе можемо да претпоставимо да је Дервиш преузео породичан посао. Можда је баш трговина стоком, као обавеза коју је наследио од оца, управљала његовим временом, па му је највише одговарало да питање наслеђа реши у Задру, где се вршио претовар животиња за извоз у Венецију.

Вероватно су потомци још једне сарајевске породице након наслеђивања капитала могли да развију трговину у Венецији. Арнаутовићи су се убрајали међу активније православне сарајевске породице које су у првој половини 18. века трговале у Дубровнику (Винавер, 1954: 256–257). Бирани су за кметове сарајевске црквене општине, изградивши међу становништвом добар углед, а због честих црквених прилога вероватно су били доброг имовинског стања (Скарић, 1985: 59–60). Трговац хаџи Дамјан Арнаутовић у Београду набављао је бакар и бавио се извозом робе за Дубровник у периоду од 1722. до 1735. године (Винавер, 1960а: 74–75). Његов син Димитрије обављао је 1743. дужност почасног клисара сарајевске црквене општине¹²⁵, а од 1767. године био је кмет (Скарић, 1985: 59). Овај представник породице Арнаутовић наставио је да гради партнерства на темељу очевих трговачких мрежа, па је у 18. веку забележена његова сарадња с венецијанском компанијом породице Гвадањини, браћом Домеником и Антониом (Museo Correr, Mss. P.D. 2600: 25. 11. 1754, 12. 3. 1755). У историографији постоје мишљења да је породица Арнаутовић изумрла у првој половини 18. века (Скарић, 1985: 156). Будући да је присуство Димитрија Арнаутовића (Demetrio Arnautovich di Sereglio) у Венецији забележено у периоду од 1754. до 1755. године можда говоримо о пословању последњег представника ове породице. Димитрије је био

¹²⁵ Сваке године, у оквиру једне црквене општине, бирана су три клисара који су били задужени за административне послове (Скарић, 1985: 101–104).

међу дужницима компаније Гвадањини, премда не постоји податак о роби којом је трговао. Према уговорима које је сенсал Зуане Каповила склопио, овај трговац је 1754. године у Венецији имао дуг од 2.983 лире, а наредне године у висини од 7.463 лире (Museo Correr, Mss. P.D. 2600: 25. 11. 1754; 12. 3. 1755). Сарађивао је с неколико венецијанских трговаца. Свој дуг према Венецијанцу Доменику Маланотију у износу од 3.340 дуката и 23 гроша (итал. *grossi*) потврдио је 1755. године на једној обвезници потписом на ћирилици: „ја Димитри Арнаутовић афермо (од *affermare*, потврђујем) ово писмо” (ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 361: 24. 3. 1755).

5.3. Трговачка партнерства

Партнерство у трговини је представљало разуђену праксу на целом Медитерану, а најстарији вид трговачког удруживања појавио се у другој половини 11. века. У италијанским градовима називало се „*commenda*”, док је у Венецији ово партнерство називано „*colleganza*”.¹²⁶ Овај вид пословања заснивао се на подели профита, а постојале су две варијанте поделе, у зависности од учешћа капитала и уложеног рада (Brodell, 3, 2007: 118). У Османском царству постојало је неколико врста трговачких сарадњишта попут ових који су практиковани у Венецији. При извозу робе најчешће је коришћено „*mudarebe*” партнерство, и оно се састојало од три или четири учесника који су приходе делили на четрдесет делова.¹²⁷

Како би набављали робу у Венецији трговци са османског Балкана су такође договарали овакве сарадње. Осман-беше из Тернова је 1636. године учествовао у удруживању заједно с Бајрам-реисом из Истанбула и Карим-челебијом из Топхане у Истанбулу. Оно је склопљено зарад продаје брода „*Le tre lune*” (Le tre lune) тако да је учешће у овој продаји било „*in solidum*”, што значи да су њих тројица распоређивали приход на три једнака дела (Pedani, 2018: 34). Зарада од продаје брода „*La Madonna di Sabioncello*” (La Madonna di Sabioncello) 1641. године разложена је на два једнака дела између Мурат реис Умеровића (Умеровић?) и

¹²⁶ У Венецији је *commenda* представљала израз за депозит (Brodell, 3, 2007: 118).

¹²⁷ О овом систему опширније у: Çizakça, 1996: 66–77.

Сулејман Хаџимехмедовића, обојице пореклом из Новог, а који су брод продали Пјетру Бевилакви и Габријелу Мартинелију (Pedani, 2018: 35).

Податке о томе како су партнерства османских трговаца склапана и под којим условима ређе можемо да сазнамо из венецијанских документа, пошто су уговори о удруживањима потписивани пре доласка ових трговаца у Венецију. Да су трговци са османског Балкана заједно са својим ортацима трговали у Венецији сазнајемо најчешће из нотарских и других записа, а ређе и из трговачких тефтера (Pedani, 2018: 34). Нотарска канцеларија у Котору бележила је закључивање оваквих сарадњишта, па су у њима биле назначене и уговорене поделе прихода. Тако су 1603. године у Котору уговор о заједничком улагању за набавку жита склопили Бернардо Прима, Марин Менцосулати и Виченцо Зефра с Хасан Хусеин Челебићем, званим Хајдаревић, из Новог (Hassan Husajin Celebijich detto Nadarovich da Castel Novo) (IAK, Sudsko-notarski spisi, 71, fol. N° 591–592: 27. 9. 1603). Оно је подразумевало да трговци деле трошкове транспорта, осигурања и других такси које се плаћају у Венецији. Ортаци Ибрахим Услић и Ибрахим Ћосо из Бања Луке (Ibraim Uslich et Ibraim Chiosso Compagni Turchi da Bagnalucca) 1708. године донели су у Венецију сто девет свежња дувана у листовима и заједно платили транспортне таксе и полису у вредности од сто двадесет једног цекина (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, reg. 256: 22. 8. 1708). Понекад је њихове сарадничке послове могуће пронаћи у белешкама товарних налога бродова који су превозили робу за Венецију. Тако сазнајемо да је 1742. године Хусеин-ага Главовић из Требиња (Husen Agà Glavovich da Trebignie) на брод у Скадру укрцао једну трећину, а његов компањон Григорије Папковић из Новог (Gregorio Papcovich da C. Nuovo) две трећине од укупно двеста педесет једног фагота фине вуне (ASVe, CSM, Prima serie, Lettere, b. 744: 26. 9. 1742).

Угледнији трговци са османског Балкана који су имали развијенији посао и већи капитал, склапали су партнерства и с венецијанским трговцима, а неки су то чинили како би унапредили свој породичне послове. Проналажење ортака (пословни партнер, итал. *socii*) међу трговцима у Венецији вероватно је доносило извесне предности када је у питању набавка робе. Оваква партнерства су формирали браћа Филип и Јаков Брњаковић, стварајући мрежу сарадника на

Леванту, Дубровнику и Венецији. Браћа су и сама имала сопствену компанију коју су водили ортачки, али је Јаков 1689. године основао једну с Венецијанцем Бартоломеом Арчијем. Вероватно је ради улагања у ово партнерство претходне године Јаков преузео кредит у Дубровнику, у вредности од 19.000 дуката (Храбак, 1997: 72).

Податке о партнерствима трговци су остављали убележене у својим пословним тефтерима. Тако је трговац Петар Андрејевић из Пећи записао имена два партнера с којима је планирао послове у Венецији. Вероватно је од ових особа најпре куповао робу и упознавао их, да би се након одређеног искуства договорио удруживање. У свом трговачком дневнику је 1747. записао да је узео 487 бала вуне од хаџи Ахмета Казасовића из Пећи, али је 1755. године од продаваца преузимао вуну „с Ахметом заједно”, па је засигурно да је те године с њим већ био у партнерству. У међувремену је склопио ортаклук с хаџи Хусеином јер је 1748. године оставио белешке о њиховом обрачунавању. Није познато у које сврхе су ова два трговца удруживала свој капитал, али је за потребе заједничког посла хаџи Хусеин уложио 70.730, а Петар 40.090 аспри. Поред тога је забележено и да је Петру његов ортак у два наврата дао вуне у укупној вредности од 73.354 аспри (Димитријевић, 1936: 377).

5.4. Трговачко књиговодство

Неизоставан елемент сваког развијеног трговачког посла било је књиговодство. Оно се састојало из главне трговачке књиге или тефтера (итал. *quaderno, quaderno grande, libro grande*) и мањег подсетника (итал. *squarcio*), који је представљао схему за унос података у главну књигу (Ковачевић, 1999: 15–19). С развојем трговине јавила се и потреба за прегледнијом евиденцијом послова, па је у Италији настао систем двојног књиговодства према којем је на левој страни књиге уношен рачун дужника (*die dar*), а на десној рачун кредитора (*die aver*). Поједини трговци у своје књиговодство укључивали су и засебне књиге индекса, за бржи увид у стање. Изузев вођења ових књига трговачки послови су контролисани захваљујући евиденцији бројних документа који су представљали свакодневну

трговачку администрацију, а међу којима су била пословна писма, поручбенице, обвезнице, налози за уплату и исплату, рачуни, менице, признанице, уговори и преписи уговора, као и потврде о јемству (Поповић, 1991: 266). У Дубровнику су већ од 13. века трговци почели да бележе кредитне обавезе, а зависно од обима и природе посла могли су да воде и неколико књига (Ковачевић-Којић, 2018: 19–35). Пословни тефтер дубровачког трговца Николе Миоше из 16. века указује на значај бележења разуђених послова на територији Османског царства, Венеције, Фиренце, Лондона и других места, пошто је тиме олакшавано праћење читаве мреже послова (Поповић, 1991: 265–273). Трговачке књиге с двојним уносом података (итал. *libri contabili a partita doppia*) венецијанског трговца Андрее Барбарига из 16. века садрже и податке о сарадницима и агентима, па је могуће и на овај начин пратити развој његових послова (Lane, 1982: 153–169). Да је организовано трговачко књиговодство које се састојало из неколико делова неизоставно за успешно пословање истицале су и позносредњевековне књиге теорије о трговцу и његовом раду. Захваљујући оваквим разматрањима и практичном успеху било је распрострањено мишљење да трговац не треба да обавља своје послове у складу са сећањем пошто није могуће да упамти све дугове и потраживања (Cotrugli, 1573: 36v–37).

На првом месту у књиговодству сваког трговца налазе се трговачки тефтери у којима су пописивани завршени и незавршени послови, годишњи биланси, разна улагања и дугови, цене робе и транспорта. Овако сакупљени подаци увек су могли да пруже увид у ток трговине, имена сарадника и места закључивања послова (Поповић, 1991: 266; Винавер, 1960б). Слична евиденција пословања била је заступљена и међу трговцима с територије Босанског ејалета. Једну трговачку књигу (итал. *libro/libreto*) је у 17. веку водио босански трговац Мартин, син Моринов (Martin de Morin Bossinese), записујући купопродаје које је обављао у Венецији и нотирајући цене робе (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, b. 234, c. 73 r: 14. 10. 1633). Можда су и трговци са територије Скадарског санцака на сличан начин евидентирали своје послове. Да су поседовали неку врсту пословних записника претпостављамо само на основу посредно прикупљених података о

садржају личне својине, која је сачувана након њихове смрти у Венецији. Тако се у инвентару скадарског трговца Мустафе, сина хаџи Мехмеда Сосија (Mustafa di Hazi Memet Sossi Turcho Scutarino), 1729. године међу пописаним приватним стварима налази и један „libretto”, односно мала бележница (ASVe, CSM, Prima serie, b. 966: 9. 2. 1729, 11. 9. 1730). Значај оваквог вођења послова је нагласио и дубровачки трговац Бенко Котруљевић у свом делу из 16. века „О трговини и савршеном трговцу”, када је написао да сваки добро организован трговац у свој „скварчо” (подсетник) уноси све преговоре начињене у току дана, као и друге појединости, да би их накнадно могао регистровати у главној књизи (Cotrugli, 1573: 37–38). Можда је скадарском трговцу ова бележница служила управо као нека врста подсетника или индекса који је носио са собом на путовања да би касније, на основу података у њој, све пренео у тефетер намењен за детаљно пописивање послова. Више података о трговачком књиговодству пружају сачуване оригиналне књиге или дневници попут оног који је, у периоду од 1746. до 1755. године, водио трговац из Пећи Петар Андрејевић. Трговац је у свом тефтеру редовно документовао путовања у Венецију, одласке у градске ботеге и сарадњу с локалним трговцима. Уписивао је и плаћање баждарина (кантарина) у Скадру, крамарина (трошкови организације каравана) и магацина, а који су представљали уобичајене трошкове на путу између Пећи и Венеције. Када је узимао вуну од трговца у Пећи побројавао је њихова имена и количину примљене робе коју је, затим, носио и продавао у Венецији где је куповао разне тканине. Након што би се вратио из Венеције, у свој дневник наводио је сваку продају венецијанских производа у Пећи, Лесковцу и Пироту. За разлику од стандардног двојног књиговодства, Петар Андрејевић водио је свој дневник тако што је накнадно допуњавао листове које је пре тога пропуштао, па је тако губио и хронолошки ред својих путовања и послова (Димитријевић, 1936: 355–388).

Ради пословања на територији Венецијанске републике трговци са османског Балкана су морали свакодневно да прате стање на тржишту, робну потражњу и разне друге вести. Један од начина за то било је одржавање комуникације с трговцима из разних крајева помоћу којих су прибављали информације о актуелним ценама, договораним набавкама и исплатама, па су и

писма представљала незаобилазни део пословног књиговодства трговца. Сасвим је извесно да су трговци чували преписке са својим партнерима и сарадницима, на основу чијих су новости усмеравали своје послове. Колекције трговачких преписки углавном су остајале у приватним власништвима, па је зато њихово присуство у јавним архивима ретко. Понекад о њиховом постојању сазнајемо посредним путем, из службених списа. Један трговац из Каваје, места јужно од Драча, Хусеин Мусаки (Ussein Musachi Turcho da Cavagia) приликом пословног путовања у Венецију понео је са собом и торбицу са „свежњем писама и докумената на османском турском и италијанском” (итал. *diversse lettere e scritte in un sachetto in idioma turcho et italiano*). Премда нам је њихов садржај непознат, јер о њима сазнајемо путем инвентара приватне својине трговца који је преминуо у Венецији 1702. године, вероватно овај завежљај представља сегмент његове пословне преписке од значаја коју је из тих разлога носио са собом (ASVe, CSM, Prima serie, b. 966: 12. 1. 1701. m. v.). Могуће је и да је трговац Баге(?)-баша из Београда (Baghè Bassa Turco da Belgrado) такође понео са собом у Венецију неке трговачке списе или преписку. Ово можемо само да претпостављамо пошто је након смрти београдског трговца 1712. године у попису његових приватних ствари убележено постојање „пар торбица ” (итал. *un paro de sachette*) без назнаке да ли се у њима налазе неки папири релевантни за трговачко књиговодство (ASVe, CSM, Prima serie, b. 966: 22. 1. 1711. m. v.).

Остале потврде облигационих односа подједнако су биле саставни део књиговодства трговца са османског Балкана, како због личне евиденције, тако и због правне сигурности. Чувајући разне исправе, трговац је могао да потражује своје дугове или да докаже да је измирио обавезе. Најчешће потврде овог типа које се срећу су обвезнице и менице, а које су посматране као мање формалне пошто су закључене самостално између два трговца (Caracausi, 2008: 99–100). О њиховом постојању сазнајемо из тужби приликом којих су их трговци подносили као доказни материјал на судским споровима против венецијанских трговаца.

Обвезнице су представљале писмену изјаву у којој је једна особа признавала свој дуг према повериоцу и лично се обавезивала на исплату дуга. Морала је да садржи основне податке о трговачком договору, врсти купљене робе, износу дуга и

року за извршење исплате. Оваква кауција у писаној форми (итал. *a cautione di ducati un scritto in forma*) могла је да се издаје и уз трговачки уговор као гаранција да ће дуг бити исплаћен (ASVe, CSM, Prima serie, b.966, fol. No 31: 16. 12. 1702). У венецијанској администрацији се појављују означене и као „viglietto” или „pagherò”. Термин „pagherò” дословно се преводи као израз „платићу” или „обавезујем се на исплату”. Овакву обвезницу поседовао је сарајевски трговац Мус'-ага Пирић, па је 1755. године у своје и име неколико муслиманских ортака из Сарајева (Musaga/Muss' aggá Pirich e Compagni Mercanti Turchi di Seraggio della Bossina) могао да потражује дуг венецијанског трговца Изепа Маркатија. На обвезници коју су имали трговци из Сарајева, Маркати је назначио своју облигацију у форми: „обавезујем се, ја долепотписани, да ћу на основу говеда која су ми продата претходне године извршити исплату у износу од 4.192 лире и 2 солдина (итал. *piccoli*), без икаквих одступања” (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, f. 272, fol. 173: 15. 12. 1755).

Менице или кредитна писма (итал. *lettera di cambio*) су документи путем којих је једно лице могло да позајми другом извесну суму новца за коју се дужник обавезивао на исплату, најчешће на другом тржишту и у другој валути. Због овога је меница обухватала кредитирање и промену валуте (Спремић, 2015: 67–82). Први пут су се појавиле у 13. веку на територији данашње Италије, а њихова употреба се раширила у 14. веку. Значај кредитног писма у трговачком послу је био велики, па су је и позносредњовековне теорије описивале као „веома моћно средство које је неопходно у трговини, без које није могуће обављати ове послове” (итал. *il cambio è potentissimo elemento, e necesarissimo alla mercatura, e che senza esso la mercatura non si può essercitare*) (Cotrugli, 1573: 32). Менице су могле су бити „сопствене” (итал. *cambiale propria*) када је дужник био и издавалац, као и „трасиране или вучене” (итал. *cambiale-tratta*), путем које је обвезник преносио задатак исплате дуга на другу особу. Последња је најчешће служила за исплату робе купљене на неком другом тржишту (Sapori, 1963: 303–304). Кредитна писма била су коришћена и у Османском царству, иако су исламски правници били против оваквих документа због могућих спекулација. Међутим, трансфер новца путем кредитних писама (тур. *poliçe*) издавао је кадија, а од 17. века су она постала све чешће

средство за исплату међу османским трговцима и у државним трансакцијама (Inalcik-Faroqhi-McGowan-Quataert-Pamuk, 1, 1995: 208). Сличан начин преноса задужења на венецијанској и османској територији вероватно је трговцима олакшао коришћење ових исправа у Венецији. Њихова употреба на венецијанском суду могла је да обезбеди трговцима праведно равнање дугова, па њен значај међу пословном папирологијом није занемарљив. Једну вучену меницу је скадарски трговац Марко Батковић (Marco Batcovich da Scuttari) 1769. године однео у просторије Магистрата за трговину како би тражио исплату новца који му је дуговао трговац Никола Драгичевић из Задра (Nicolò Draghichevich da Zara). Скадарски трговац је тврдио да је ову меницу дао Драгичевићу како би му позајмио 2.535 лира и 5 солдина, као и да дужник одбија исплату иако је време за исту прошло (ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 377, fol. N° 100: 10. 5. 1772).

5.5. Уговарање робне размене

Сваки медитерански трговачки центар је имао јасно дефинисане просторе размене. Било да се радило о пијацама, сајмовима, панађурима, дућанима, халама у којима се вршила трговина, тезгама на којима је излагана роба, ова места била су стециште понуде и потражње, простори комуникације између продавца и купца. Поједина продајна места била су активна само неколико пута седмично, а друга свакодневно. Због значаја тржишне привреде градске власти контролисале су услове у којима се одвијала трговина, кажњавајући због непоштовања прописа, све с циљем боље организације ове делатности. Осим тога, градски простори на којима је постојала понуда локалних производа представљали су средиште друштвеног живота где су свакодневно преношене вести и идеје из разних крајева (Brodell, 2, 2007: 11–27). Став према свим страним трговцима у погледу робне размене био једнак пошто су имали дозволу за пословање само с локалним трговачким слојем (Luzzato, 1954: 207–208; Cessi-Alberti, 1934: 245).

Место које је у Венецији у исто време било поприште робних размена и сакупљања извештаја о далеким медитеранским тржиштима била је Ријалто тржница. Њу су чиниле продавнице које су се налазиле на Ријалто мосту, оближњи

простори за продају меса, рибе, воћа и поврћа, а саставни део пијаце су биле и ботеге (итал. *bottega*) локалних занатлија, које су се налазиле у улицама око моста (итал. *Ruga dei sartori, Ruga degli oresi/orefici*). У близини Ријалто моста налазиле су се и бројне административне канцеларије, задужене за економске односе на територији Републике и ван ње. У подножју моста налазила се црква Сан Ђакомо (*San Giacomo di Rialto*), на чијем тргу су се окупљали банкари и трговци, локални и страни, а где су најчешће вршени преговори око робне размене (Luzzato, 1954: 208; Cessi-Alberti, 1934: 233–246).

Попут свих странаца који су долазили у Венецију ради пословне сарадње, трговци са османског Балкана посећивали су пијацу на Ријалту. Мала раздаљина од исте је 1579. године истицана као једна од значајнијих карактеристика које је требало да поседује адекватно коначиште за муслиманске трговце (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187: 1579; Concina, 1997: 226). Иако је фондако за муслиманске трговце од 1621. године био удаљен од Ријалто моста трговци су редовно посећивали тржницу, па је 1636. године забележено да је зграда остајала потпуно празна у време њеног рада (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 151, c. 3: 10. 10. 1636). Понекад би се испред дућана састајали с другим трговцима и посредницима, остајући у овом делу града и у поподневним часовима, вероватно како би наставили започете преговоре (ASVe, CSM, Prima serie, Processi, b. 922: 4. 6. 1766). Да би набавили потребну робу трговци са територије османског Балкана одлазили су и у венецијанске ботеге, где су локалне занатлије излагале своје производе (Vercellin, 1980: 47). Приликом својих пословних боравака у Венецији трговац из Пећи Петар Андрејевић одлазио је на Ријалто и посећивао тамошње ботеге, а можемо да претпоставимо да је с неким од власника имао и сталну сарадњу. У два наврата одлазио је у набавку у ботегу Марка Рицота на Ријалту, и то 1747. и 1748. године. Разне производе је 1747. године куповао у дућану Марка Цинелија, а када је 1750. године стигао у Венецију посетио је и занатску радњу Г. В. Гвадањина (Димитријевић, 1936: 369, 377–378). Док су сви трговци са османског Балкана могли да обављају купопродају на поменутиим местима у Венецији, муслимански су још били у могућности да довршавају своје послове и унутар фондака. Сировине које су доносили складиштили су у магацинима у оквиру ове палате, па су

венецијански трговци одлазили тамо како би прегледали оно што су желели да купе. У те сврхе су од 1622. године морали да имају посебну дозволу издату у просторијама Магистрата за трговину. Њу су добијали само венецијански трговци, пошто остале особе нису смеле да улазе. На овој пропусници морало је да буде назначено време неопходно за укупно задржавање у фондаку, договарање с муслиманским трговцима, премеравање паковања и остале послове који су били у циљу закључивања уговора (итал. *che desiderano andar in essa Casa per trattar con essi Turchi negotij de mercantie, quelle vender, far pesar, et operar quello che comporta il negotio loro*) (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, fasc. N° 2: 5. 3. 1622).

На који начин су трговци са османског Балкана склапали уговоре у Венецији? Венецијанска власт искључивала је могућност нагодбе између страних трговаца у граду, који су у пословне сврхе увек морали да се обраћају само локалним трговцима и да од њих купују (Luzzato, 1954: 207). Ипак, обавеза да сарађују само са венецијанским трговцима није могла да им олакша посао јер су по доласку у град наилазили на њима стране обичаје и непознат трговачки закон. Пристајање на услове куповине локалних трговаца засигурно је са собом доносило разне ризике и због непознавања језика. Како би олакшала учешће страних трговаца у градској трговини и у исто време заштитила представнике домаћег тржишта од потенцијалних неспоразума и жалби венецијанска власт је створила одређен систем. Уведено је обавезно присуство посебних службеника, терцумана и сенсала, приликом потписивања купопродајних споразума између локалног становништва и османских поданика. Ово је учинило да договори међу трговцима брже и безбедније настају, а да се робна размена са Османским царством одвија без већих проблема.

Терцуман/драгоман (тур. *tercüman*, итал. *dragoman*) био је израз који се користио на османској и венецијанској територији за преводиоца. Прва појава ових тумача забележена је у 15. веку када су на територији целе Венецијанске републике били на располагању странцима који нису говорили италијански језик. Након што им је порастао значај у превођењу дипломатске кореспонденције с Османским царством, али и због помоћи коју су пружали венецијанском баилу у Истанбулу, јавила се и потреба за оснивањем посебне канцеларије државних драгомана (итал.

Publico Dragomanno).¹²⁸ Новим законом из 1534. године било је одређено да своје услуге пружају и османским трговцима како би у писменој форми били заведени само они услови које су трговци прихватили усменим путем (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 139, cc.62–64v: 22. 2. 1594. m. v; Vercellin, 1980: 72–73). Такође, били су у обавези да својим потписом потврде сваки трговачки посао утврђен са османским поданицима који би овим чином постајао правоснажан (Pedani, 2010b: xxiv). Међутим, службеници нису увек поштовали донете уредбе. Неколицина муслиманских трговаца поднели су 1673. године жалбу на уговоре које су закључили, пошто су садржали услове на које уочи преговарања нису пристали (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, 5° fascicola: 14. 12. 1673). Можемо да претпоставимо да је у овом примеру изостала помоћ драгомана и да су подносиоци жалбе били преварени, пошто нису били у стању да прочитају купопродајни документ. Нашој претпоставци иду у прилог и други примери у којима је примећено да су драгомани одобравали споразуме данима након формирања истих, што указује да нису ни били присутни у току вођења преговора, а самим тим и да је њихова улога често била само бирократског карактера (Vercellin, 1980: 72–73; 1979: 268).

Сенсали или мешетари (итал. *sensale*, вен. *sensèr/messeto*)¹²⁹ били су овлашћени од стране Венецијанске републике да делују као посредници у склапању уговора између странаца и локалног становништва. У историографији су подељена мишљења о појави првих посредника у трговини. Поједине студије истичу да њихова служба потиче вероватно из римског периода, док други сматрају да су се први пут појавили у 13. веку, у јеку развоја трговачких мрежа на Медитерану. Ова функција се нешто касније појавила у Венецији, па се њен развој може пратити од 15. века (Vercellin, 1980: 51, нап. 24). Представљали су државне званичнике који су контролисали поштовање венецијанских закона са циљем уређења трговине. У складу с добијеним упутствима могли су да учествују у договарању продаје на Ријалто тржници или било ком фондаку за трговце или робу

¹²⁸ О драгоманима у: Rothman, 2004: 771–800; Rothman, 2012; Luca, 2017: 201–214; Zecevic, 2014: 388–418.

¹²⁹ Израз „мешетар” води порекло од античког термина „messeto” или „mezzano” који се јавља у венецијанском дијалекту под утицајем грчког „mesites”, а који означава сенсала, односно посредника у трговини (Voerio, 1829: 550).

у Венецији (Cessi-Alberti, 1934: 260–261). Временом је њихов број повећан, па је 1497. године Сенат донео декрет о оснивању „братовштине сенсала Ријалто тржнице” (*Scuola di Sensali Ordinarii di Rialto*) (Rothman, 2012: 64). Првих година њиховог рада били су одговорни разним службеним канцеларијама у Венецији. Најчешће их је надгледала Магистратура за мешетарске таксе (*Ufficiali alla messetteria*)¹³⁰ или Висдомини фондака за немачке трговце (*Visdomini al Fondaco dei Tedeschi*)¹³¹ све до 16. века када је основан Магистрат за трговину који је постепено добијао јурисдикцију над овим службеницима (Rothman, 2012: 37–38).

У 16. веку долази до стварања засебне скупине ових службеника задужених искључиво за пословање са османским трговцима. Венецијанске одредбе указују да је једна јединствена скупина сенсала била задужена за рад како с муслиманским, тако и с немуслиманским трговцима. Како би се избегле забуне неопходно је успут и објаснити промене које је њихов званични назив претрпео у администрацији Републике. Најчешће се ови сенсали одређују описним називом уз појашњење с којим верским конфесијама су били задужени да послују. У једном регистру из 1594. године наводе се као „*sanseri da Turchi, Hebrei, Greci et altre nazioni Levantine*”, док се у наставку описа њихових задужења говори да ови сенсали сарађују с „муслиманским трговцима и осталим султановим поданицима” (итал. *mercanti Turchi e sudditi Turcheschi*). У једној терминацији из 1641. године ови сенсали су наведени као посредници за продају робе „муслиманских трговаца и осталих народа” (итал. *mercantie de Turchi et altre Nationi*) где се вероватно мисли на становнике свих простора који су били под османском влашћу, а слично је истакнуто и у одредбама из 1723. године. Наредне две године су ови сенсали били дословно окарактерисани као овлашћени за закључивање уговора с „муслиманским трговцима и другим султановим поданицима” (итал. *mercanti Turchi e sudditi Turcheschi*), док је слично назначено 1787. године у објашњењу њихових задужења која су описана као „посредништво и склапање уговора с муслиманским трговцима и османским поданицима” (итал. *Sensarie e contratti de Turchi e sudditi Ottomani*).

¹³⁰ Магистратура за мешетарске таксе је имала задужење да прикупља таксе на посредништво у склапању трговачких уговора (Da Mosto, 1937:198).

¹³¹ Висдомини фондака за немачке трговце је била магистратура задужена за надзор овог фондака и трговаца који су у њему боравили (Da Mosto, 1937: 198).

(ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 139, c. 62: 22. 2. 1594); CSM, Seconda serie, b. 187: 17. 12. 1641); CSM, Prima serie, b. 966: 28. 7. 1723, 10. 2. 1723. m. v; 13. 8. 1773; 9. 1. 1774. m. v). Овом приликом је од значаја укратко објаснити проблематику преноса термина „turco” из италијанског језика. У венецијанској администрацији, али и уопште у раном модерном италијанском језику, реч „turco” коришћена је како би означила „муслимана”, али и/или „османског поданика”, па је и османски султан у венецијанским изворима називан „Gran Turco”. Због тога је неопходно ову реч тумачити зависно од контекста и венецијанске службе која га користи. На проблематику различите деноминације ових сенсала већ је указао Ђорђо Верчелин, нагласивши да се ни у једном случају било који од горенаведених израза није користио у контрапозицији (Vercellin, 1980: 70). Ово можемо поуздано тврдити за период 18. века за који имамо податке који поткрепљују ту теорију. Одлуке о именовану у 18. веку наводе их као „sensali de Turchi” а њихова задужења описују као рад с „муслиманским трговцима и султановим поданицима” (итал. *mercanti Turchi e sudditi Turcheschi*). Из овога можемо закључити да је реч „turco” у називу ових службеника имала за циљ да значи њихов рад са свим османским трговцима, а не само муслиманским, иако је то негде наглашавано, а негде изостављано. Стога је вероватно најбоље исте означити као „сенсале османских трговаца” (ASVe, CSM, Prima serie, b. 966: 4. 5. 1773, 3. 8. 1773, 12. 8. 1773, 9. 5. 1775, 7. 6. 1775, 4. 8. 1775, 29. 5. 1776, 20. 3. 1776, 20. 3. 1777, 6. 4. 1780, 29. 1. 1782. m. v, 24. 3. 1785, 28. 2. 1786. m. v, 16. 8. 1793).

Њихова компетентност често се заснивала на познавању језика неопходних за рад са османским трговцима. Ово је истакао Магистрат за трговину 1582. године, у одговору на молбу двојице босанских трговаца Хасана и Ризвана (*Turchi Assan e Risvá capi della nazione bossinese*), који су затражили да им се обезбеди службеник који познаје „њихов језик”. Тврдећи да међу сенсалима у Венецији „постоји око двадесеторо који говоре турски, а четворица познају словенски језик” (итал. *vi sono da sanseri 20 in circa che sanno la lingua Turca, tra quali vi sono da 4 che parlano la lingua schiava, quali reputamo che siano sufficienti et buoni per servizio de detta nazione*) и да они обезбеђују све потребне услове, чланови магистратуре су одбили ову молбу (Vercellin, 1980: 59; Rothman, 2012: 194; ASVe, CSM, Risposte, b. 137, c.

68: 31. 7. 1582). Њихов број није увек био фиксно одређен и током година се мењао. Укупно тридесет три сенсала за османске трговце било је активно 1621. године, док их је у годинама по завршетку Кандијског рата (1645–1669) било мање, па је 1674. године регистрован рад двадесет пет ових службеника. У 18. веку њихов број сведен је на једанаесторо, колико их је било активно 1751. године (Kafadar, 1986: 203). Вероватно се потреба за њима мењала у складу с активношћу трговаца који су у Венецију долазили са османских територија, па тако ове промене сведоче и о динамици венецијанско-османских економских односа.

Уговори склопљени између османских и венецијанских трговаца били су пажљиво документовани на два места, у књизи евиденције коју је водио сенсал и у регистру Магистрата за трговину. Они се први пут јављају у изворима 1587. године, када је издато наређење да сенсали воде евиденцију свог рада у званичној књизи „такуино” (итал. *un libro autentico*, вен. *tacuíno*) коју су добијали од службеника Магистрата, а која је представљала правоснажан записник с повезом и жигом (итал. *cartato e bollato*) (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 139, cc. 62–64v: 22. 2. 1594. m. v; Vercellin, 1979: 244; ASVe, CSM, Prima serie, b. 966). Од краја 16. века су османски трговци морали да у пратњи свог сенсала додатно изврше „потврду и регистрацију” (итал. *confirmatione et registro*) сваке купопродаје у просторијама Магистрата (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 139, cc. 62–64v: 22. 2. 1594. m. v.). Ова пракса није била новина у венецијанској администрацији, пошто је душло регистровање нагодби са страним трговцима било законски обавезно још уређивањем пословања немачких трговаца у граду. У капитолару (књига закона и статута) фондака за немачке трговце сакупљени су услови коришћења овог боравишта донети почев од 13. века, а међу њима се налази правило да свака робна размена немачких трговаца мора бити заведена унутар фондака у књизи коју су водили висдомини (Thomas, 1874, str. 3, cap. 9). Вероватно су просторије Магистрата биле виђене као најпогодније за ове административне послове пошто муслимански и немуслимански трговци нису делили заједничко коначиште. До 1604. године су уговори свих османских трговаца записивани у јединственом регистру Магистрата који је контролисао драгоман. Одлука да се уговори

склопљени с муслиманским трговцима (итал. *mercati de Turchi*) почну уносити и у засебној књизи магистратуре, одвојено од евиденције оних који су обављени с немуслиманским (итал. *mercati de altre nazioni suddite Turchesche*) донета је исте године (Vercellin, 1980: 70–71). На основу регулација из 1723, 1724. и 1774. године сенсали су имали рок од осам дана да поднесу извештај Магистрату о трговини коју су завели и сваку додатно упишу у регистар који је водио драгоман (*Registro dei Contratti/Mercati Turcheschi*) (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187: 17. 12. 1641). Других и детаљнијих помена уређивања подељене евиденције нема, па није познато да ли је ова администрација вођена, на који начин и да ли је сачувана.

Прве одредбе Магистрата за трговину о начину потписивања уговора сачуване су за 1594. годину, када је било одређено да обе споразумне стране морају да потпишу потврду о робној размени или да на њу ставе свој печат (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 139, cc. 62r–64v: 22. 2. 1594. m. v.). Да су трговци са османског Балкана овом приликом користили печате видимо из пар преписа оригиналних извора с почетка 18. века. У овим копијама је овакав начин овере уговора означен ручно исцртаним кругом поред којег је написано да се ради о печату (итал. *bollo*) који се налазио на оригиналу. Засебне купопродаје су 1702. године печатима потврдили трговци Јусуф Меси из Скадра (Jusuf Messi Turco di Scutari), Сулејман-баша из Скопља (Soliman Bassà Turco di Scoppia), Омер Убо из Скопља (Omer Ubbo Turco di Scoppia), Мехмед-челебија, син Хаџимемића из Скопља (Meemet Celebi d'Aggi Memich Turcho di Scoppia), Мехмед Рамазан из Сарајева (Meemet Ramadan Turco di Seraglio) и Џафер, син хаџи Хасана Ћурчића из Сарајева (Gioffer di Haggi Assan Chiurchich) (ASVe, CSM, Prima serie, b. 966: 8. 7. 1702, 8. 7. 1702, 17. 7. 1702, 17. 7. 1702, 6. 12. 1702).

Уколико нису умели да пишу уместо њих су пристанак могле дати и особе које нису биле укључене у саму робну размену, било да су у питању њихови рођаци, агенти или трговци присутни у моменту преговарања. Када је сенсал Амброђо Пезанти 1767. године регистровао дуг који је Антонио Гвадањини потраживао од трговца Мурто Суле из Скадра (Murto Sulla Scutarino), Мехмед, син хаџи Ибрахима (Memet d'Aggi Ibrain), прихватио је ово потраживање јер скадарски трговац није знао да пише (Museo Correr, Mss. P.D. 2600: 25. 6. 1767). Мула Нуман

Сочивица (Mulla Numan Socivizza) прихватио је услове за продају говеда 1786. године уместо свог брата Авди-баше из Сарајева (Avdi Bassà Socivizza dal Seraglio), али разлог није назначен (ASVe, Provveditori alle beccaria, b. 43: 20. 1. 1785. m. v.). Најзад, куповину су потврђивали и уз фразу којом су наглашавали да прихватају све наведено. На овај начин је у периоду од 1784. до 1786. године неколико трговаца из Сарајева усвојило све прописе о организацији допремања говеда, датумима испоруке и ценама. Њихови потписи на ћирилици се јављају уз формулацију која у основи гласи: „афервам/афермавам (од итал. *affermare*, потврђујем, потписујем) исту шкритуру (од итал. *scrittura*, документ)”. Тако су своју сагласност дали сарајевски трговци Халил баша Позепац (Allil Bassà Posepaz), Ристо Гавриловић (Risto Gavrilovich), Митар Станић (Mitar Stanich), Осман Дервишевић Позепац (Osman Dervisevich detto Posepaz), затим заједно Петар Савић и Алекса Остојић (Pietro Savich e Alessio Ostoich), као и Јово Мијаловић и Обрад Петровић (Jovo Miallovich e Obrat Petrovich) (ASVe, Provveditori alle beccaria, b. 43).

Робна размена с трговцима са османског Балкана најчешће се вршила путем трампе (итал. *baratto*). Као средство плаћања, трампа је била заступљена на бројним тржиштима од 15. до 18. века, а често су је бирали трговци у друштвима где је недостајало кованог новца у оптицају, или је била присутна лоша монета. С друге стране, плаћање у натури виђено је као „добра политика” великих трговаца који су у 15. веку пословали у лукама Леванта (Brodell, 1, 2007: 414–422). За венецијанске трговце увек је важило правило да на Леванту тргују само трапом, а на тржишту у Венецији овај начин плаћања био је највише заступљен. Став чланова Магистрата за трговину по питању овакве робне размене је био јасан када су 1670. године одбили молбу једног броја муслиманских трговаца из Босне да се исти укине. Иако је по завршетку Кандијског рата (1645–1669) било неопходно покренути робну размену између Венеције и Османског царства и створити што боље услове за то, давање предности готовом новцу није виђено као погодно за венецијанско тржиште. У свом образложењу службеници Магистрата објаснили су да трампа омогућава редовно плаћање таксе на извоз венецијанских производа, али у исто време спречава изношење цекина са територије Републике (Vercellino, 1980:

48–49; ASVe, CSM, Seconda serie, b. 186: 2. 12. 1670).¹³² У 18. веку је Венеција тежила да одржи ову политику јачањем производње која би проширила понуду за робну размену и зауставила отицање монета (Винавер, 1970: 244, 324).

Да су трговци са османског Балкана обављали купопродају путем трампе видимо из уговора које су склапали. Скадарски трговци Мехмед-баша (Memet Bassà) и капиција (?) Хусеин (Usain Capichi) договорили су трампу с Антониом Бјанкинијем коме су пристали да дају 64 пакета туба (итал. *mazzi*) кордована за 125 комада (итал. *pezzi*) обичних тканина тамно љубичасте боје (итал. *paonazzo*) (ASVe, CSM, Prima serie, b. 966: 31. 10. 1701). Овај начин плаћања прихватио је и скадарски трговац Јусуф Барбари (Iusuf Barbari mercante Turco da Scuttari), када је 1754. године Леон Грасинију продао десет цакова вуне. У замену за ову робу Грасини је њему требало да преда пет комада тканина различитих боја, направљених у француском стилу (итал. *Panni alla francese*) и то три „краставац зелене” (итал. *anguria alla mostra*), једну рубин црвене (итал. *rubin fin*) и једну тамно љубичасте боје (итал. *paonazzo*) (ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 358: 10. 5. 1753). Није било искључено и комбиновање два начина исплате, па је зависно од договора међу трговцима постојала и могућност да се дуг делимично измири у новцу, док би други део био завршен трампом (Vercellin, 1980: 48–49). Овако су двојица Љешана прихватила плаћање 100 венецијанских стара пшенице од Марина Иванова из Пераста, па су на ову испоруку добили венецијанске тканине и новац (Храбак, 1985: 15). На овај начин су 1701. године склопили уговор Јусуф Меси из Скадра (Jusuf Messi Turcho di Scuttari) и Ђулио Мафеи. У замену за 22 цака (итал. *sacchi*) скадарске вуне и 50 пакета туба монтолина, венецијански трговац се обавезао да ће Јусуфу Месију исплатити половину дуга у новцу, а половину у вуненим венецијанским тканинама и то неколико обичних (итал. *Panni ordinarij*), скерлетних (итал. *Scarlato*) и падованских (итал. *Padovanella*) (ASVe, CSM, Prima serie, b. 966, fol. N° 25: 18. 10. 1701).

¹³² “[...] Il Baratto fa crescer a V.S. il Datio dell’Uscida, et unitamente anco divertisce la estrattione de Cecchini, ch’è tanto danosa, edi grave pregiudito alle publiche vendite ne Datij stessi; si che non vedemo come possi in alcuna maniera levarsi, ne per Publico utile, ne per beneficio della Piazza il negotiar con baratti[...].” (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 186: 2. 12. 1670).

Премда се комуникација између османских и венецијанских трговаца одвијала уз помоћ сенсала и драгомана, то није увек гарантовало успешно завршену купопродају. Након што би споразум о трговини био заведен и потписан, избијале су несугласице јер су купци проналазили замерке у тежини или квалитету робе и одбијали исплату откупа. Ово је резултирало дугим расправама које су ризиковале да одгоде повратак трговаца у родни крај, а у исти мах реметиле распоред обављања њихових осталих послова. Када је неколико трговаца са османске територије пријавило ове проблеме 1586. године, Сенат је донео нове прописе о извршењу робне размене. Од те године сваки купац био је дужан да робу прегледа пре него што донесе одлуку о куповини. Оног момента када би купац однео робу с места на коме се складиштила више није имао право на било какву примедбу. Сенсали су морали да контролишу поштовање ове уредбе, у супротном би били лишени функције (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 186: 10. 3. 1586). Примену овог правила налазимо у уговорима начињеним између венецијанских и османских трговаца у периоду од 1590. године до 1602. године, којима је посредовао и убележио их сенсал Зуане Закра. Они садрже формулацију: „сва роба је прегледана, а одабрана је поново преконтролисана” (итал. *la qual robba vista rivista piaciuta*) (Vercellin, 1979: 269–275). Према уговору који је 1702. године начинио сенсал Мондини, трговац из Сарајева Зафер, син хаџи Хасана Ћурчића (Zaffer di Наји Assan Curchich), продао је Антонију Маринију у Венецији 60 пакета туба кордована и исто толико монтонаина, а сва роба је „двапут прегледана и као таква виђена задовољавајућа” (итал. *tutto visto et rivisto e di sua sodisfazione*) (ASVe, CSM, Prima serie, b. 966: 13. 1. 1701. m. v.). Ова фраза је вероватно требала да обавезе купце на испуњење договора и отклони сваку могућност одустајања на шта су се османски трговци претходно жалили венецијанској власти.

Да ли је с временом постала норма да и османски трговци, попут венецијанских, прегледају сву робу коју купују у Венецији? Не располажемо подацима о увођењу ове одредбе, а примера је недовољно да бисмо могли да претпоставимо да се ради о законској уредби, па је могуће и да су ове изјаве у уговорима само резултат усмених споразума између трговаца. Када је трговац Јусуф Меси из Скадра (Jusuf Messi Turco di Scuttari) 1701. године откупљивао робу

од Ђулија Мафеија, у уговору је записано да су тканине које је скадарски трговац одабрао „задовољавајуће по квалитету” (итал. *dalla qualità da lui visti et piaciuti*) (ASVe, CSM, Prima serie, b. 966: 18. 10. 1701). Наговештај поменутих провера робе налазимо у два уговора о трговачкој размени из 1766. године које су припадници скадарске породице Луковић склопили посредством Доменика Каповиле. У њима је наведено да су чланови породице Луковић, отац и два сина, потврдили да купљена роба „у потпуност задовољава њихове критеријуме у квалитету количини, и цени” (итал. *di sua intera et compita sodisfazione in qualita quantia e prezzi dacordo*) (ASVe, CSM, Prima serie, Processi, b. 922: 26. 3. 1766).

У 17. веку забележен је још један проблем у робној размени када су продавци тканина склапали уговоре са османским поданицима без присуства сенсала, а том приликом су им продавали тканине лошијег квалитета од оних које излажу у својим ботегама. Због овога је издата забрана свима продавцима и њиховим агентима да тргују вуненим, свиленим, златним и другим тканинама без посредника. Уредба је ступила на снагу 1669, а затим обновљена 1673. и још једном 1719. године, вероватно због учесталог кршења закона. Оглашавање ове одредбе на Ријалто мосту и степеницама Светог Марка омогућила је да сви буду упознати с наредбом, као и казнама које су претиле онима који се о исту уредбу оглуше. Да би се овоме стало на пут још је забрањен улазак у фондако свим занатлијама и осталим особама које продају тканине. Уз то је венецијанска власт задужила сенсале да пријављују имена оних који продају тканине лошијег квалитета страним трговцима (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, fasc. N° 5: 18. 9. 1673; CSM, Prima serie, Diversorum, b. 348: 4. 5. 1719).

5.6. Складиштење робе

Трговачка размена је изискивала време за преговарање и доношења одлука, а у међувремену је роба трговца са османског Балкана морала бити одложена у неком од градских магацина. Будући да Венеција није била транзитни већ велики трговачки центар, складиштење робе је било могуће на неколико места у свим

зонама града. На целој територији Венеције се налазио велики број места за држање робе почев од приватних, до оних које је власт уредила. У 15. веку палате у близини Ријалта поседују радње и складишта у приземљу, док су се приватне просторије трговца налазиле на спрату (Cessi-Alberti, 1934: 79). Похрањивање робе у њима било је потребно због „предугачког производног и продајног циклуса, спорости превоза и информација, нередовности производње и варљивости годишњих услова” (Brodell, 2, 2007: 86). С друге стране, државни магацини су били средства за „одржавање монопола” јер су могли да приме већу залиху робе (Brodell, 2, 2007: 401). Осим обичног термина за магацин (итал. *magazzino*) у Венецији су овакви објекти називани и „фондако” (итал. *fondaco*). Од 13. века у Венецији се разликују две врсте фондака. С једне стране постојао је фондако за одлагање одређене робе, а овако су називане и палате које су имале коначиште за стране трговце и просторије за њихову робу (Concina, 1997: 116–117).

Трговци који су долазили са османског Балкана похрањивали су своју робу на неколико места, према условима које је прописивао венецијански закон. Поједини производи захтевали су посебну заштиту, како због чувања, тако и због продаје, па нису смели да се депонују на више од једног прописаног места. Уколико су трговци у Венецију увозили робу која је била под државним монополном, онда су били дужни да је отпремају у одлагалишта која су била за њу предодређена. Засебни прописи су постојали за вино јеврејских трговаца са Истока, па је у оквиру Старог гета 1541. године било отворено складиште за одређену врсту вина прављеног по посебним рецептима Јевреја (итал. *Vino Cassier fatto all'Ebraica*) (ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 348: 16. 3. 1584). Регулацијама из 1679. године одређено је да јеврејски трговци могу да именују једну особу која ће га надгледати (итал. *soprastante*), а редовно га је обилазио и службеник (итал. *fante*) Магистрата за трговину (ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 348: 22. 3. 1679; 14. 4. 1679). У Венецији је постојало и посебно спремиште за жито, па је вероватно у њему смештана сва пшеница која је стизала са територије османског Балкана. Фондако за брашно (итал. *Fondaco della farina di Rialto*) основан је на Риалту у 12. веку, а одредбе које су се тичале његовог складиштења донете су 1173. године. У познијем периоду су за потребе снабдевања града житом уз њега подигнуте

додатне градске житнице (итал. *magazeni di Comun o granieri di ragione del Comun*) (Concina, 1997: 119–125). Жито које су которски и перашки трговци и капетани крцали у сарадњи с локалним трговцима у Драчу, Љешу, Валони и скели на реци Ишми и допремали га у Венецију морало је бити депоновано у градским магацинима за ову робу (Храбак, 1986: 9–25). Сличне мере су важиле и за дуван који је увозен у Венецију. Након што је Венецијанска република половином 17. века увела монопол на набавку, гајење и продају дувана (Stella, 1893: 3–41). донете су и одлуке о посебном складиштењу ове робе. У Венецији је од тада увек постојао један фондако (итал. *publico Fontico/Pubblico Fontico del Partitante*), који је државни закупац (итал. *partitante, appaltatore*) дувана узимао у најам и где је сав увезен дуван морао да се чува (ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 177, cc. 93–94, 218–218v; 5. 5. 1730, 13. 8. 1731; CSM, Seconda serie, b. 171, *Tabacco estero – stampe*: 18. 4. 1757).

Одлагање робе за коју нису важиле овакви услови обављало се у зависности од постојања посебних правила за боравак и пословање страних трговаца у Венецији. Најранији пример који указује на овакав начин поступања с робом страних трговаца је фондако за немачке трговце, који је основан у 13. веку. Представљао је обавезно место њиховог коначишта у Венецији где су морали и да доносе своју робу, било да се радило о роби коју су увезли или коју су планирали да извезу (Concina, 1997: 126–144). Не постоји одредба која прописује да су сви трговци са територије Османског царства дужни да похрањују своју робу на једном месту у граду. С друге стране, овакво правило постојало је за све муслиманске трговце са османске територије. Венецијански закон је на сличан начин третирао депоновање робе немачких и муслиманских трговаца, па су за њих важиле исти прописи.

У годинама проналажења најбоље палате која би служила као боравиште за муслиманске трговце, као добро решење виђено је да њихова роба буде смештена на истом месту на коме ноћивају. Ради веће сигурности предложено је да надзорник овог коначишта буде задужен за чување робе и одржавање места за њено отпремање (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187: 16. 8. 1575; E. Burke, 2013: 90). Грађани који су нудили своје палате истицали су као њихову погодност величину и

број спремишта за робу од којих је једна имала четрдесет пет великих магацина. Осим тога, поседовао је и пространи прилаз (итал. *fondamenta*) уз палату, на обали канала, који је служио да се роба несметано истовара и уноси за одлагање (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187: 1579). Нису познати подаци о капацитету и организацији складишта у гостионици ал Анзоло (*Osteria all' Anzolo*), а детаљније податке о условима обезбеђеним за похрањивање робе поседујемо за фондако за муслиманске трговце. Попут приватних соба, просторије за робу „босанских и албанских трговаца” (итал. *Turchi Bossinesi et Albanesi*) биле су издвојене од оних које су биле намењене трговцима из Истанбула и из других градова Анадолије (итал. *Turchi Asiatici et Constantinopolitani*). Само за робу трговаца са османског Балкана постојале су двадесет три просторије за одлагање. Све су дељене на оне с већим, средњим и мањим капацитетом, па су и цене закупа биле различите. Најам се плаћао на исти начин као и за спаваонице, па се први месец изнајмљивања рачунао на дан када је трговац добио кључеве, док би му целокупан износ био наплаћен чак и када би их испразнио пре истека најаме. Уколико је робу морао да држи дуже од месец дана, по истеку овог периода је плаћао лежарину у интервалу од по петнаест дана (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187: 27. 5. 1621).

Иако је регулацијама фондака за муслиманске трговце било забрањено да се њихова роба депонује на другом месту, ово правило често је кршено. Први познати пример је забележен 1625. године, када су муслимански трговци изнајмљивали приватне магацине. Имена дванаесторо венецијанских грађана који су им издавали ове просторе за одлагање објављена су прогласом, уз наређење да у року од три дана пребаце робу у фондако (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, fasc. No 3: 4. 6. 1625).¹³³ У наредним годинама муслимански трговци наставили су да се оглушују о донете одредбе, користећи приватне станове за чување робе, међу којима су биле и куће сенсала. Трговац Мехмед Ба(х)тијар из Тернова (*Memet Battiar Turco de Terra nova*) је 1638. године држао 39 цакова вуне код сенсала Анђела Тирандија (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, b. 238, c. 15 v: 10. 1. 1638. m. v.). Неколико оваквих

¹³³ Одредба је била предата следећим особама: Bortolo Gottia, Steffano Celsi, Zuane Paesi, Bortolo Trebia, Simon Armeno, Jacomo Armeno qm. Isach, Zorzi Cochiglio, Giovanni Battista Barbieri, Zaccaria Trusardo, Andrea de Marco, Jacomo Merlo, Jacomo Morato, Michiel Milan (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, fasc. N° 3: 4. 6. 1625).

случајева пријављено је и 1669. године, па је Магистрат за трговину издао рок од три дана сенсалима који су у својим кућама имали робу муслиманских трговаца да је пребаце у фондако (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, fasc, N° 6: 11. 4. 1669). Магистрат за трговину је само у изнимним ситуацијама издавао дозволу за похрањивање робе ван фондака. Тако је 1677. године одобрено сенсалу Рајмонду Мондинију да однесе робу трговца Сулејмана-челебије, сина хаџи Абије (?) из Сарајева (Suleiman Celebi de Agi Abia Turco di Seraglio), својој кући. Према молби је један део воска сарајевског трговца који је стигао трговачком галијом одложен код сенсала, а други део у фондаку (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, b. 249, cc. 194v–195: 27. 4. 1677). Разлог за ово није наведен, али чињеница да је за овакво поступање приложена молба указује да је исти закон о забранама и даље био на снази. У регулацијама фондака из 18. века је такође постојало правило да муслимански трговци не смеју да одлажу своју робу ван фондака (ASVe, CSM, Prima serie, b. 966: 29. 4. 1769). Ипак, непоштовање ове наредбе се наставило, па је 1771. године примећено да неколико муслиманских трговаца држи робу у спремиштима опата Збрињадела у парохији Сан Стае (San Stae) и неког Мистуре у парохији Сан Ђакомо дал Орио (San Giacomo dall' Orio) (ASVe, CSM, Prima serie, Processi, b. 923, fol. N° 30 v: 7. 5. 1771). Трговац Али Драгоци, син покојног Хасана (?) из Скадра (Ali Dragozzi qm. Azzan Scutariono Suddito Ottomano), отпремио је 1783. године своју робу у магацине Антонија Караротија у парохији Сан Стае (ASVe, CSM, Prima serie, Processi, b. 930: 20. 8. 1783). На оваквим примерима не сазнајемо да ли је венецијанска власт изрицала казне трговцима због складиштења робе у приватним просторима, нити које даље мере је предузимала како би се то зауставило. Можда казне у овом случају нису ни постојале, јер је примаран разлог за чување робе муслиманских трговаца у фондаку био спречавање крађе.

Опрезност је била оправдана пошто је због нестанка робе градска управа морала да се побрине за исплату. Вероватно је венецијанска администрација добијала честе пријаве од муслиманских трговаца, па је Сенат 1575. године закључио да је боравак ових трговаца у приватним становима потенцијално опасан за њихов капитал (ASVe, CSM, Seonda serie, b. 187: 16. 8. 1575). У наредним годинама је уредбама о чувању робе Венеција покушала да обезбеди неповредивост

власништва османских трговаца. Неовлашћено изношење робе свих османских трговаца из њихових спремишта било је законом забрањено 1587, а иста одредба поново је објављена у прогласу 1603. године. Овај закон није поштован ни у наредним годинама, када је забележена злоупотреба службеног положаја сенсала. Неколико муслиманских трговаца се 1623. године пожалило да сенсали односе њихову робу с места где је она похрањена, иако купци нису испоштовали уговор и исплатили их (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, f. N° 2: 13. 7. 1623). Након овога је 1625. године донета уредба којом је наложено да се муслиманским и немуслиманским трговцима договорен новац или роба за трампу предају пре пражњења њиховог складишта (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187: 26. 5. 1625).¹³⁴ Новим указима из 1719. године је ради веће сигурности озакоњена могућност да купац преузима робу из магацина под будним оком овлашћених представника (вен. *comissionari*, итал. *corrispondenti*) османских трговаца (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, f. N° 8: 4. 5. 1719). За безбедност робе муслиманских трговаца била су одговорна и двојица чувара која су контролисала оба улаза у фондако (ASVe, CSM, Seonda serie, b. 187: 27. 5. 1621; 5. 3. 1622). Упркос овом надзору, 1706. године две особе ушле су у фондако и изнеле две бисаге (итал. *bisacche*, торбе из два дела) вуне остављене ван одлагалишта, испод портика фондака. Крађу је пријавио надзорник, тврдећи да се радило о непознатим лицима, а не о трговцима из Бергама који су договорили куповину ове робе (ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 353: 20. 4. 1706). Није познато да ли су власници робе били трговци са османског Балкана, као ни да ли је начињена истрага о овој крађи и да ли су кривци пронађени, али овај пример указује да чувари нису испуњавали своју дужност, на тај начин угрожавајући сигурност капитала који су требали да чувају. Ипак, нису само они несавесно обављали своју службу, већ и особе директно одговорне за рад с робом. Међу њима су били носачи (итал. *fachino*) задужени за утовар, слагање и истовар у фондаку. Један од њих је 1783. године помогао двојици Венецијанаца у крађи неколико говеђих кожа. Украдена роба била је под привременим власништвом скадарског трговца Мурата, сина Ђалијевог (Murat de Giallis di

¹³⁴ Ова одредба је поновљена и у штампаним одлукама Магистрата за трговину из 1701. године (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187: 23. 11. 1701).

Scutari), који је робу добио тестаментом трговца Ме(х)а (?) из Подгорице (Meo Podigorizza). Након што се вратио са сајма у Синигаљи, скадарски трговац је, према упозорењу надзорника фондака, проверио робу и приметио да од укупно петсто осамдесет пет говеђих кожа недостаје шездесет осам кожа (итал. *sessantaotto pelli di manzo*). Пријаву управнику жбира (итал. *Capitan Grande*) заједно су поднели надзорник и скадарски трговац, а убрзо су и ухапшени кривци, међу којима је био поменути носач, као и Зуане Мијан и Згуалдо Згуалдин (ASVe, CSM, Prima serie, Processi, b. 930: 20. 8. 1783–16. 6. 1784).

Слични прописи о депоновању нису постојали за немуслиманске трговце, али су упркос томе крајем 17. века неким хришћанским трговцима наметана ограничења за похрањивање њихове робе. Надзорник фондака за муслиманске трговце покушао је да примора хришћанске трговце да плаћају најам за одлагање унутар фондака. Овоме се 1698. године успротивила неколицина италијанских и грчких трговаца-комисионара, а лично су пријаву поднели и албански трговци хришћанске вероисповести (итал. *diversi mercanti Italiani, e Greci comissionari in questa Città et altri mercanti Albanesi pur Christiani*). Сукоб је разрешио Магистрат за трговину, објаснивши да су само муслимански трговци дужни да одлажу своју робу у фондаку. С друге стране, сва роба коју су у Венецију увозили хришћански трговци могла је да буде смештена на њиховим и поседима њихових посредника (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, fasc. N° 5: 15. 3. 1698). Такође, овај Магистрат могао је да у изнимним ситуацијама одређује место за депоновање робе немуслиманских трговаца. Тако је према њиховој наредби 1715. године роба седморице хришћанских трговаца из Скадра и Марка Милића, чије порекло није убележено (Marco Milich che non è Scutarin), однета у складиште на острву Сан Ђорџо Мађоре (San Giorgio Maggiore).¹³⁵ Међу робом је било неколико бала кордована и пакета туба (итал. *mazzi*) воска на којима су била убележена имена власника. Повод за доношење овакве одлуке није наведен, али можемо да претпоставимо да је роба задржана у посебном спремишту због неплаћања такси. На овакав закључак наводи кратка белешка на дну документа коју је потписао управник поморске царине (итал. *Governator del novo stalaggio*), записавши да је

¹³⁵ Сан Ђорџо Мађоре је парохијално острво Венеције, а које припада сестијеру Дорсодуро.

роба враћена трговцима, с изузетком три бале кордована скадарског трговца Пјера Дурзија (Piero Durisi).¹³⁶

Немуслимански трговци су у 18. веку узимали у најам приватне просторије за робу, али и на овакве примере ређе наилазимо пошто су забележени само у ванредним приликама, као што је нестанак робе. Да су неки трговци и по неколико година у континуитету користили један магацин у Венецији показује пример јеврејског трговца из Сарајева Абрахама Исак Данона (Abram Isach Danon Ebreo Levantino del Seraglio della Bossina). Он је тридесет година користио спремниште у дворишту Палате Доминикале, чији је власник био Франческо Гелтоф. Забележено је да је овај трговац 1785. године овде држао своју робу, међу којом су били кордовани и восак, као и робу трговаца Јозефа и браће Папо из Сарајева (Joseph e Fratelli Papo pure di Seraglio di Bossina) (ASVe, CSM, Prima serie, Processi, b. 931: 16. 11. 1785).

Нису изостајале ни пријаве крађе из приватних магацина које су користили немуслимански трговци. Као и у претходно наведеним ситуацијама, након пријаве је отпочета истрага, а починиоци кажњавани. Једну овакву жалбу о крађи поднео је 1785. године поменути јеврејски трговац из Сарајева, Абрахам Исак Данон. Након што је трговац приметио да му недостаје десет пакета туба воска које је имао у поменутом одлагалишту, за помоћ се обратио жени која је чувала кућу у близини. Сарајевски трговац је у пријави Магистрату за трговину изјавио да је само он поседовао кључеве, да трагова обијања браве није било и да су оба улаза била стално закључана. Једини траг који га је навео да помисли да је крађа обављена ноћу била је уљана лампа коју је пронашао на земљи у близини врата. Истрагу је олакшала чињеница да је сваки свежањ био означен марком сарајевског трговца, па је роба убрзо пронађена, а крадљивци осуђени на прогонство с целокупне венецијанске територије (ASVe, CSM, Prima serie, Processi, b. 931: 16. 11. 1785).

¹³⁶ Трговци чија роба се складишти су: Антонио Дода – 21 свежањ воска, 31 бала кордована; Пјеро Воголи – 38 свежња воска, 3 бале кордована; Пјеро Трозани – један свежањ воска, 3 бале кордована; Пјеро Пренђи – 29 бале кордована; Стефано де Марко у име Ђакомо Миде – 4 бале кордована; Пјеро Дурси – 3 бале кордована; Пјеро Домбранци – једна бала кордована; Марко Милић (који није из Скадра) – једна бала кордована (ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 355, fol. N° 3296: 3. 8. 1715).

5.7. Посредничка трговина и агенти трговаца са османског Балкана

Комуникација, умрежавање и сарадња били су значајни за одвијање трговачке размене јер су трговци на овај начин долазили до информација о стању на тржишту и актуелним ценама. Преписке са сарадницима омогућавале су трговцу да сазна оно што му је било неопходно за обављање посла у непознатом граду. Писмена комуникација је посебно била важна оним трговцима који су бирали да ангажују другу особу да уместо њих располаже њиховим капиталом и обави купопродају. Оваква трговачка сарадња се назива комисиона или посредничка трговина, а у Венецији се јавља од 14. века. Термин „комисија” је означавао „налог који један трговац даје другом за трговачки посао” (Brodell, 3, 2007: 227). Налог издаје трговац-комитент, а прималац је комисионар (итал. *agente commissionario/procuratore/interveniente*) (Brodell, 3, 2007: 227). Задужење комисионара било је да прати упутства трговца-комитента и завршава одређене послове „у његово име” (итал. *su commissione*). Трговац је пажљиво бирао своје представнике, често захваљујући добрим препорукама угледних људи (Lane, 1982: 82–83). У исто време, стручност и искуство у раду с неком врстом робе били су значајни критеријуми за одабир. Овлашћени комисионари најчешће су били имућни људи с великим бројем познанстава на разним тржиштима. Након што би комитент одлучио да именује неког повереника, њихов однос је морао бити правно дефинисан у оквиру прокура, односно уговора о заступништву или путем неког другог документа (Поповић, 1992: 75–76). Посао који је опуномоћеник морао да извршава састојао се од примања пошиљке намењене за продају и набавке производа на основу поруџбенице (Поповић, 1984: 8). Након што би примио одређени товар, морао је да га смешта у складиште, плаћа транзитну царину, сређује обрачун с крамаром, договара поморски превоз, надгледа или врши паковање, затим да плаћа таксе, материјале, носаче и сређује осигурање (Поповић, 1992: 76). У посебним случајевима овај трговац одступао је од добијених упутстава. Тада је најчешће одлагао време слања, задржавао робу у магацину и прилагођавао новим условима преноса, како би се побринуо за њену безбедност (Поповић, 1984: 8). Све ово је записивао у посебној свесци на основу које би

подносио рачуне трговцу комитенту (Поповић, 1992: 76). Белешке су се сводиле на регистровање продаје, куповине, цена, такси и количине робе. На основу њих је трговац комитент могао да стекне увид у рад ангажованог трговца, па тако и одлучи уколико жели да настави сарадњу с њим или потражи другог (Lane, 1982: 82–87). Такође, ова два сарадника одржавала су контакт путем писама, у којима су размењивали пословне информације.

Не располажемо информацијама о томе према чијим су препорукама трговци са османског Балкана бирали своје агенте. О њиховим именима и задужењима сазнајемо на основу сачуваних преписки, прокура и разних других исправа. Као своје посреднике могли су да именују венецијанске грађане или друге трговце са територије османског Балкана. Многе су вероватно бирали на основу њиховог угледа у међународном трговачком кругу и мрежи изграђених пословних контаката. Соломон Оеф је био један од имућнијих дубровачких Јевреја осамдесетих година 16. века. Био је био опуномоћеник многим трговцима из Солуна и Истанбула. Сарађујући с Данијелом Абеатром, коме је замбелот био главни артикал за трговину, Оеф је у његово име извозио 50 табли замбелота годишње у Венецију (Поповић, 1992: 77). За овакву трговину била је карактеристична трампа, а продаја је била веома ретка. Тако је дубровачки трговац Никола Миоша у периоду од 1581. до 1586. године слао пошиљке коже, воска и зачина Бенку Гундулићу с налогом да му за послату робу набави фирентинску рашу или друге производе (Поповић, 1970: 456). У појединим случајевима су трговци комитенти тражили од својих заступника да се њихово име не помиње, па тада наилазимо на форму „за рачун онога који то очекује” или „за рачун пријатеља” из Драча, Солуна или било ког другог места одакле је комитент (Поповић, 1992: 76). Не знамо да ли су и комисионари подједнако изражавали жељу да се њихова имена сакрију јер се она нужно не помињу у венецијанским изворима. На овакав пример наилазимо у молби муслиманских трговаца из Мостара Хасана и Халида (*Assan et Alide Mostar Turchi*) из 1594. године, када Сенат није навео имена њихових повереника задужених да у Сплиту укрцају товар на једну фрегату (*ASVe, CSM, Seconda serie, b. 162; 25. 1. 1593. m. v.*). Ипак, неки документи бележе и више података о овој врсти трговачке сарадње. Из упутства који је скопски трговац Мехмед-челебија (*Memet Celebi Turco*

di Scopia) 1637. године дао свом посреднику (итал. *interveniente*) Франческу Апостолију сазнајемо да је комисионар у име скопског трговца морао да преузме 1.500 дуката, које му је дуговао трговац кордованима Орацио Сињорети (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, b. 236, c. 150 v: 16. 3. 1637).

Поједини трговци са османског Балкана годинама су неговали познанство и сарадњу с венецијанским поданицима који су им били комисионари. Сплитски трговац Марко Кавањин је од 1637. до 1646. године обављао разне купопродаје као агент трговцима из Београда, Ужица, Сарајева, Бања Луке, Травника и Олова. Београдски трговци Стјепан Ковачић и хаџи Касум су ових година више пута слали Марку Кавањину восак, кожу и вуну да их отпреми у Венецију Бартолу Занкију. Посредовао је и у редовној робној размени Махмуд челебије Хасановића из Ужица и Габријела Мартинелија из Венеције. Бројни трговци из Сарајева били су његови комитенти, међу којима су Симун Ивановић, Иван Бенлић, браћа Хасан и Ибрахим челебија Пачо, Јосип Ивановић, браћа хаџи Ахмет и Хајрулах Софиоремовић и Стјепан Маравић (Ћићин-Џаин, 1959: 105–226).

Став венецијанске власти према опуномоћеницима османских трговаца се с годинама мењао. У појединим случајевима њихово ангажовање убрзавало је и олакшавало сарадњу и спровођење венецијанских закона. Тако је 1639. године било одређено да уколико роба муслиманских трговаца стигне у Венецију на име неког овлашћеног лица (итал. *corispondente*) тада је он у потпуности био задужен за све послове око ње (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187, fasc. N° 9: 3. 8. 1639). Ипак, пословање венецијанских заступника у име османских трговаца је у некој мери могло и да угрози царински систем Републике. Закључујући купопродаје посредством венецијанских грађана, османски трговци нису плаћали увозне и извозне таксе, као што би то морали да су лично обављали трговину у Венецији. Стога је Магистрат за трговину 1644. године забранио да било која особа с венецијанског тржишта у име муслиманских и немуслиманских трговаца шаље, како трговцима, тако и њиховим представницима, робу у сплитску луку. Од 1701. године је ово правило обновљено, а почело је и да важи за скелу у Новом. У интересу венецијанске власти било је да османски трговци лично купују у граду и извозе како би им биле наплаћене све таксе (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 162,

Spalato: 31. 3. 1644); CSM, Seconda serie, b. 187, fasc. N° 7: 8. 6. 1701). Ово не значи да је Венеција тежила да у потпуности забрани османским трговцима да користе заступнике у обављању трговине, већ само да ограничи овакав начин преноса робе преко трговачких скела.

У 18. веку су трговци са османског Балкана као комисионаре користили и чланове венецијанских компанија (итал. *ditta*)¹³⁷. Трговци су их ангажовали ради различитих послова попут продаје, реституције робе или одбране њихових права на суду. Скадарски трговац Мехмед Бинаси (Meemet Binasi Mercante Turco da Scuttari) је 1703. године сарађивао с компанијом „Радо и Арена”, чија два члана је требало да продају сто двадесет фагота вуне у његово име (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, reg. 256: 2. 4. 1703). Припадници компаније „Негро и Гамбаро” сарађивали су с трговцима из Скадра, Драча и разних крајева Босанског ејалета. Пјетро Негро и Ђакомо Гамбаро су 1704. године били агенти албанског трговца Антонија Коле (Antonio Cola mercante Albanese), па су у канцеларији Магистрата за трговину захтевали повраћај његових деветнаест цакова вуне с једног фрегадона (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, reg. 256: 19. 8. 1704). Понекад су овакве сарадње резултирале конфликтом. Тако је скадарски трговац Ибрахим (Ibrahim Turco mercante da Scuttari) 1709. године доставио притужбу против ове компаније због плаћања царинских трошкова у Венецији (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, reg. 256: 14. 8. 1709).

Као опуномоћеници, чланови компанија морали су и да интервенишу на суду у име трговаца. Марко Негри је 1713. године изашао пред чланове Магистрата за трговину у одбрану интереса трговца Хасана Хусеина (Assan Ussain). Представник овог трговца је на суду требао да у његово име докаже да је Изепо Велаји без овлашћења преузео с царине деведесет један фагот вуне из Драча (ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, reg. 257, c. 53: 6. 4. 1713). Босански трговци су велики капитал поверили компанији „Негро и Гамбари”, па су претрпели губитак након што је она пропала. Неколико муслиманских трговаца из Босне је 1713. године написало жалбу Сенату поводом дуга од 800 цекина и извесне

¹³⁷ Трговачке компаније или друштва (итал. *colleganza*, вен. *commenda*) су била удруживања два или више партнера која су могла да учествују једнаким или неједнаким улагањем (Brodell, 3, 2007: 118).

количине робе коју су потраживали од поменуте компаније (ASVe, CSM, Seconda serie, b. 186: 24. 6. 1713). Још једно венецијанско друштво истиче се као представник трговаца са османског Балкана. Њен власник је био Антонио Цилио, који је у једном уговору из 1757. године заведен као „комисионар муслиманских трговаца” (итал. *commissionario de Turchi*). С дозволом из исте године, Цилио је продао тридесет пет цака фине вуне из Драча у вредности од 899 дуката и 12 гроша у име трговаца Мехмеда и Сулејмана Грицарија (Meemet e Soliman Grizzari) из Скадра (ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 363: 15. 7. 1757).

С друге стране, деловање агената из венецијанских компанија било је корисно и за спровођење других законских одредби о боравку османских трговаца у Венецији. Преузимање оружја од муслиманских трговаца који су долазили у фондако било је једноставније извршавано захваљујући овим опуномоћеницима, па је одредбом из 1767, 1768. и 1794. године године одређено да припадници венецијанских компанија које су заступале трговце контролишу поштовање ове мере пре уласка у фондако (ASVe, CSM, Prima serie, b. 966: 5. 12. 1767).

Трговци са османског Балкана су и сами добијали овлашћења за комисионарску трговину у Венецији, а најчешће су им овакве задатке давали османски службеници. Вероватно се радило о онима који су често сарађивали с представницима османске власти и били једна врста „дворских трговаца”. Овим поводом су османски функционери издавали писмо препоруке трговцима у којем су гарантовали за њега и тражили одређене привилегије у његово име (Pedani, 2002a: 1112). Босански дефтердар Муслим ефендија је 1640. године писао сплитском кнезу и капетану Пезару како би стао у одбрану једног трговца. Истичући да је упознат са заштитом коју сплитски кнез нуди османским поданицима, затражио је да се Пезаро овом приликом заложу и за јеврејског трговца из Сарајева по имену Мојсије (Moise hebreo). Сарајевски трговац је у Венецију дошао с извесном количином кордована и монтонаина за продају, након чега је требао да у име дефтердара набави свилене и друге тканине, као и још неку робу која није наведена (ASVe, SDR, Dalmazia, filza 45: 28. 3. 1640). Кнез и капетан Сплита примио је исте године писмо препоруке од босанског паше издато за

трговца Јусуфа из Босне (*Jussuf mercante di questa terra*), који је пошао у Венецију ради набавке вуне и свиле. Босански паша је затражио да га нико не задржава и да му буде дозвољено да напусти сплитску луку „што је пре могуће” (*ASVe, SDR, Dalmazia, filza 45: 28. 3. 1640*).

Сигурно је и јеврејски трговац Давид 1769. године био „дворски трговац” одговоран босанском паши, који га је у препоруци генералном провидуру у Задру назвао „његовим трговцем” (итал. *David Ebreo mio mercante*). Трговац се у Венецији задржао дуже од планираног, да би убрзо добио наредбу од босанског паше да се врати. Ипак, како за време свог боравка није завршио све трговачке послове, босански паша је изнова написао налог за његов пут у Венецију. У другој преписци затражио је и да му буде издато и писмо препоруке од Магистрата за трговину. Можемо само да претпостављамо да је трговац наишао на извесне проблеме у граду, па му је била потребна додатна заштита како би могао да набави потребне производе. Ипак, трговац је на крају изгубио свако поверење босанског паше. Сазнавши од других јеврејских трговаца да је Давид запоставио ангажовање због којег је отпутовао у Венецију, босански паша замолио је генералног провидура да му венецијанске власти помогну да оконча боравак овог трговца у Венецији. Паша је желео да се трговац што пре врати јер је решио да откаже његову службу агента у трговини. Трговац се оглушио и о ове наредбе и није се вратио на османску територију, али паша није добио ни одговор од генералног провидура. Одлучан да прекине пуномоћ коју је дао Давиду и поврати свој капитал, босански паша је овог пута писао Магистрату за трговину уз помоћ драгомана босанског дивана Осман аге (*Osman agà dragomano di questo Divano di Bossina*). Очекивао је да ова магистратура сарађује с њим у циљу бржег повратка трговца на територију Босанског ејалета. Ово је захтевао како би добио назад сав капитал поверен трговцу и с њим рашчистио рачуне (*DAZd, Mletački dagoman, kut. 9: без датума, 1769, без датума, без датума*). Исход ове сарадње није познат, али нам помаже да се што више приближимо разумевању пословања трговаца са османског Балкана у Венецији, да схватимо какве промене је оно с временом трпело и који су све фактори утицали на његове карактеристике.

* * * *

Ради набавке скупоцених венецијанских производа један трговац са османског Балкана морао је да располаже почетним капиталом, а он је зависио од његове имућности, породичног порекла или сарадничких веза. Ако нису имали могућности за улагање, позајмљивали су новац из вакуфа, верских задужбина у Османском царству, и тим средствима започињали послове. У Венецији је пословало и по неколико генерација једне породице трговца, а неки од њих су на венецијанском тржишту набављали робу за своје дућане на Балкану. Породични послови које су развијали у Венецији омогућавали су трговцу да лакше научи венецијанске законе за робну размену, настави да одржава познанства које је његов отац већ био склопио и обавља куповину на поузданим местима у граду. Било је трговаца који су купопродаје уговарали из свог родног места, користећи за то правно овлашћене комисионаре. Они су најчешће били венецијански поданици, али и венецијанске компаније које су дочекивале робу трговца и продавале је по договору. Ниједан османски трговац није могао да прода своју робу без овлашћених венецијанских посредника и преводилаца, а на овај начин су им омогућена једнака права и безбедно склапање уговора. Услови за складиштење робе нису били исти за све. Док су муслимани имали могућност чувања добара у фондаку, немуслимански су изнајмљивали приватне градске магацине. Ипак, складиштење робе у коначишту за муслиманске трговце није увек било и предност пошто су се крађе робе у њему подједнако дешавале без обзира на обезбеђен надзор.

6. ЗАКЉУЧАК

Након успостављања османске власти на Балкану упоредо с привредним развојем балканских насеља дошло је и до економског раста што је створило темељ за настанак трговачке класе. Урбанизација балканских путева, изградња градова и неговање заната половином 16. века пружили су могућност за стварање капитала и улагање у набавку робе у великим трговачким центрима попут Венеције. Временом су балкански трговци унапређивали своје послове склапајући контакте и упознајући се с правилима овог медитеранског тржишта. Извори први пут помињу османске трговце у Венецији почетком 16. века, не наводећи том приликом њихово географско порекло нити имена. Иако због овога не можемо поуздано рећи да међу трговцима који су тада долазили у Венецију није било оних пореклом са османског Балкана, већа је вероватноћа да су послове око робне размене на венецијанској територији отпочели у другој половини 16. века, када је и дошло до привредног напретка Балкана. У корист оваквој претпоставци иде и први сачуван писани траг о њиховом пословању у Венецији у последње две деценије 16. века. Искуство у сарадњи с трговцима резултирало је прецизнијем записивању података о њима, њиховим именима и пореклу. За добру евиденцију заслужан је рад службеника Магистрата за трговину који су од 1625. године у потпуности преузели јурисдикцију над османским трговцима у Венецији.

Почетком 16. века бројност османских трговаца у Венецији вероватно није била у тој мери приметна да би изискивала законске мере. Од момента када је венецијанска власт почела да доноси прве декрете који су имали за циљ да дефинишу статус ових трговаца они нису важили подједнако за све поданике Османског царства, а тај изузетак јавио се код регулација њиховог ноћивања у граду. Тада је настала одлука да јеврејски (1541) и муслимански (1575) трговци морају да бораве у посебним коначиштима где су складиштили и своју робу, а њихово кретање ноћу било је забрањено. Унутар ове зграде, засебно крило било је намењено за трговце са османског Балкана, како би могли несметано да поштују

своје обичаје, одвојени од трговаца из Истанбула и других анадолијских градова. Иако постоје извесни показатељи да су понекад и хришћани са османске територије становали заједно с муслиманским трговцима, није сачуван ниједан закон који би упутио на то да су били у обавези да тако поступају. Стога не можемо да закључимо да ли се ради о изнимним ситуацијама, правилу или кршењу закона. О правној страни заједничког становања хришћанских и муслиманских трговаца венецијански извори су неми све до 1743. године, када се изричито наводи да је боравак немуслиманских у фондаку за муслиманске трговце забрањен, без назнаке да ова одредба датира од раније. Било како било, јасно је да поменути уредбу која је важила само за муслиманске и јеврејске трговце не треба посматрати као верску дискриминацију будући да су прва оваква правила уведена у 13. веку за немачке трговце. Како је Венеција била велики трговачки центар који је привлачио трговце из разних крајева света организација ових преноћишта може се посматрати као карактеристика венецијанске политике према њима, настала по узору на трговачка коначишта на Истоку, а која је, свакако, имала за циљ и да обезбеди ред и сигурност грађанима Венеције.

Умногome су самостално утицали на измену свог правног положаја у Венецији. Њихово активно залагање забележено је у молбама (итал. *suppliche*), писменим обраћањима која су упућивали венецијанским магистратурама у којима су изражавали своје незадовољство због тренутног правног проблема, преваре, крађе или непоштовања уговора. Ова комуникација с венецијанским службеницима била је привилегија коју нису имали сви страни трговци, уколико нису имали обезбеђеног преводиоца да њихове молбе протумачи пре него што постану предмет разматрања на венецијанским већима.

Болесне муслиманске трговце посећивао је лекар у фондаку, али није јасно због чега су неки трговци умирали без медицинске помоћи. Како није сачувана ниједна молба за лечење, па не можемо да износимо закључке о овим изнимним ситуацијама. Преминули трговци сахрањивани су у Венецији. Судаћи према неким теоријама сви османски поданици покопавани су на острву Лидо, али подаци о трошковима сахране трговаца са османског Балкана указују на то да је у ове сврхе коришћено и острво у венецијанској лагуни на коме се налазио један од лазарета.

Заоставштина преминулих трговаца чувала се у Венецији све док наследници не би потраживали њену предају на коју су имали неповредиво право. Процедура поступања с покојниковом имовином била је брижљиво поштована у Венецији и другим деловима Републике, а да би се стекао увид о количини преостале робе као и преостале приватне својине вршен је попис. У лучким местима попут Сплита где је постојао емин, овај османски царински службеник потврђивао је правичност поступка, док су у Венецији функцију сведока обављали османски трговци.

Трговци са османског Балкана оставили су трагове у венецијанским изворима о организацији личних послова, сарадницима и пореклу капитала који су улагали у набавку робе на венецијанском тржишту. Покретање међународне размене изискивало је улагање немале своте новца, што је за поједине балканске трговце можда и било тешко оствариво. Управо различити почeci успостављања контаката с венецијанским трговцима сведоче о њиховим другачијим финансијским могућностима. Да би уложили извесну суму поједини су позајмљивали новац од вакуфа, верских задужбина у Османском царству. У трговачке воде знатно су лакше упловљавали они трговци који су у те сврхе могли да користе сопствени породични иметак или већ развијен посао преузет од оца или рођака. С друге стране, трговци су имали бољу могућност за добит када су склапали партнерства, која су им пружала прилику за већа улагања. Све своје дугове, потраживања и сарадње бележили су у тефтер и чували разне потврде облигационих односа. Посматрајући ове одлике, могуће је закључити да се рад трговаца са османског Балкана не разликују од начина на који су своје послове организовали многи трговци широм Медитерана. Породична организација послова, склапање партнерства и вођење трговачке администрације карактеристике су којима се одлукује и пословање венецијанских трговаца, што говори да су трговци са османског Балкана примили утицај медитеранских тржишта, на којима су били активни и тако ишли укорак с њима.

Не можемо поуздано да знамо како су изгледали први пословни контакти између венецијанских и трговца са османског Балкана, да ли је до сусрета долазило на основу препоруке или случајно, током посете венецијанској тржници. Међутим, сачувани извори умногоме сведоче о постојању вишегодишње сарадње због које су

се трговци са османског Балкана одлучивали да створе чврсте везе с Венецијанцима, а неретко и да им повере свој капитал. Иако вероватно склопљено после стеченог поверења, заступништво у трговини било је правно дефинисано овлашћењем које су трговци издавали свом представнику. Осим што ова пракса говори о добрим пословним односима, указује и на велики број послова које су трговци свакодневно обављали. Када због њих нису били у могућности да лично дођу у Венецију, ангажовали су агенте, који су их у томе мењали.

Робна размена између османских и локалних трговаца у Венецији није била препуштена случају, већ је била законски регулисана. Забрана да се трговачки преговори с османским трговцима одвијају без овлашћеног државног службеника могла је само да олакша ову трговину. Долазећи на страну територију без познавања језика, османски трговци нису могли без потешкоћа да уговоре жељену купопродају. Обезбеђујући им посредника у трговини и преводиоца као сигурне сараднике за правно безбедно склапање уговора, венецијанска власт охрабривала је њихов долазак у град. С правне тачке гледишта, потписивање ових уговора одвијало се по истим правилима за све османске трговце. Иако то суштински вероватно није мењало њихове услове пословања, постоји назнака да су уговори муслиманских трговаца додатно евидентирани у засебан регистар Магистрата за трговину. Ипак, како је до данашњег дана пронађен само један помен ове уредбе, а њено спровођење у праксу није потврђено сачуваним изворима, не можемо износити даље закључке о овоме.

Зависно од периода успона и пада венецијанске производње, одређене балканске сировине периодично су биле тражене да би након тога њихов увоз постао непотребан, а понекад и забрањен. С друге стране, узгој житарица и стоке на територији османског Балкана трпео је осцилације због којих ни извозна понуда није била уједначена. Увоз венецијанских производа у великој мери осликава захтеве османске управе на Балкану која је поручивала скупоцене тканине подједнако као и власт у Истанбулу. Пренос робе између Венеције и османског Балкана одвијао се копненим и поморским рутама које су повезивале балканске градове, претоварне луке и Венецију. Док је пренос робе омогућен захваљујући изградњи ове мреже путева која је добро разјашњена у историографији, услови

транспорта који се њима одвијао мењали су се с годинама, а у зависности од количине робе, врсте пловила, њихове доступности и редовности. Будући да су за превоз били задужени венецијански бродовласници, трговци су често морали да се повинују извесним ограничењима које је венецијанска власт наметала у одабиру пловила. Неретко је ово успоравало трговце и одлагало увоз њихове робе. Док за Сплитску скелу и претоварну луку за стоку у Задру постоје подаци о редовности транспорта и проблемима с којима су се трговци суочавали приликом укрцавања робе, ово се не може рећи у потпуности за албанске луке, о чијим условима највише података има за период 18. века.

Претовар у јадранским лукама трговци нису обављали самостално, већ су по свом доласку могли да потраже помоћ венецијанских санитарних служби, превозника или радника у лазаретима. Коришћење пловила венецијанских поданика у било којој од наведених лука било је документовано како би сви подаци послужили у разне административне сврхе. Исправе с подацима о товару биле су важне како би венецијански царински службеници могли да евидентирају робу и наплате царину. Ове дажбине представљале су немали приход који је ишао у државну касу Републике због чега је венецијанска власт, између осталог, охрабривала долазак трговаца. Царинску наплату пратила је одређена администрација, која је служила као доказ раздуживања, а без које ниједан трговац није могао да напусти Венецију. Трговачке везе су трпеле при појави епидемија куге, које су успоравале размену робе на дуже време. Разбојнички напади осим што су наносили штету индивидуалним трговачким пословима могли су неповољно да утичу и на пријатељске везе између Венеције и Османског царства.

Највећа препрека венецијанско-османској трговини били су свакако ратови, одвећ погубни за становништво обе стране. Сваки рат између Венеције и Османског царства значио је нови изазов у покушајима да се трговина не прекине. Ипак, периоди сукоба можда су и највише доказали способност османских трговаца да се прилагоде новим условима и одрже робну размену. Будући да је и венецијанска власт улагала напоре да омогући проток робе, присуство трговаца са османског Балкана у Венецији забележено је и у време ратних година. Стварањем услова за пренос робе преко мањих јадранских лука Република је тежила да сачува

трговински промет с балканским градовима. Такође, непријатељски односи нису увек на исти начин утицали на статус трговаца. За време ратова вођених у 16. веку османски трговци су одвођени у притвор или протеривани из Венеције као резултат одмазде за поступање према венецијанским поданицима у Истанбулу. На основу расположивих података можемо да закључимо да се вероватно тек од Првог морејског рата (1684–1699) јављају исправе које су правно регулисале њихов боравак и трговину у Венецији. Издавањем пасоша били су заштићени бродови којима су османски трговци преносили своју робу до Венеције, а њима лично гарантована је безбедност преласка границе и доласка на венецијанску територију.

Османски трговци обављали су робну размену под будним оком венецијанске власти. Не постоји један закон о пословању османских трговаца у Венецији који је у непромењеном и недопуњеном облику важио до пада Републике, нити је венецијанска власт доносила уредбе које су важиле само за трговце са османског Балкана. Став Венеције о њиховим једнаким правима био је јасан и када су 1582. године одбили захтев босанских трговаца за именовање посебне скупине сенсала јер су сенсали за османске трговце говорили све језике потребне за споразумевање са овим трговцима. Једна одредба није значила коначно уређење статуса и услова пословања османских трговаца у Венецији, а то показују бројне измене и допуне појединачних декрета које су настајале у периоду од 16. до 18. века. Управо посматрани хронолошки оквир омогућио је да уочимо све промене које је венецијанско-османска трговина претрпела. С друге стране, венецијански извори бележе да трговци са османског Балкана нису били неми посматрачи у дефинисању њиховог правног положаја и стварању могућности за обављање трговине већ су изражавали своје захтеве и негодовања, и на тај начин су активно деловали на обликовање закона који се тичао њиховог присуства на венецијанском тржишту. Док темељи овакве анализе почивају на резултатима које је историографија дала о венецијанско-османској дипломатији и трговачким везама, њени резултати имају за циљ да истраживаче за корак приближе разумевању карактеристика балканских трговаца, њихових могућности и ограничења која су у

свом пословању имали као главни актери у робној, али и културолошкој размени између османског Балкана и Венецијанске републике.

ПОПИС КАРТА

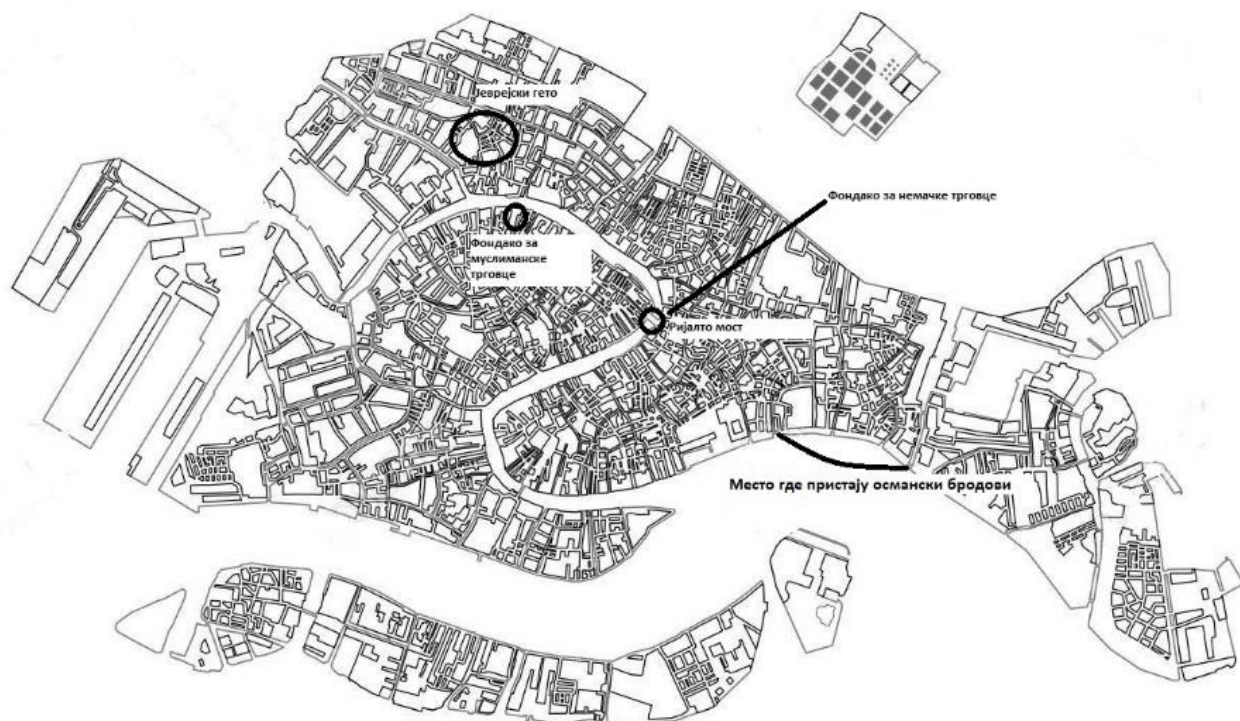

Карта бр. 1: Сестијери Венеције

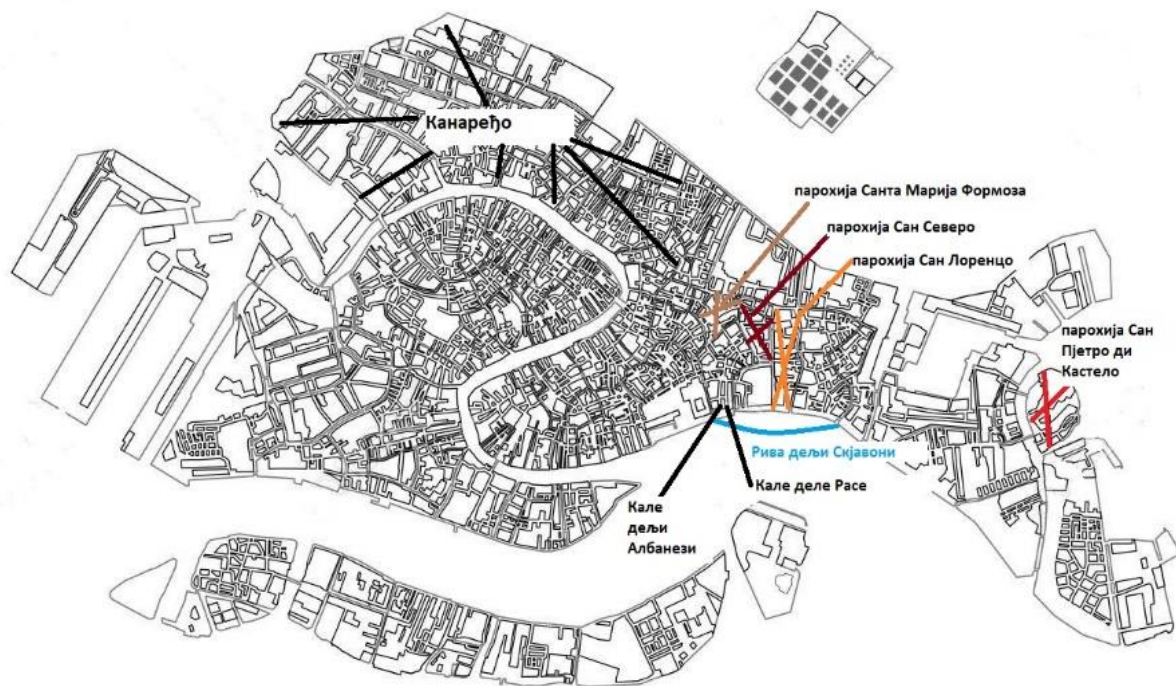

Карта бр. 2: Делови града (сестијери и парохије) у којима су муслимански трговци изнајмљивали собе

- Парохија Сан Пјетро ди Кастело
- Парохија Сан Мартино
- Парохија Сан Северо
- Парохија Санта Марија Формоза
- Парохија Сан Матио
- Зона око Ријалто моста

Карта бр. 3: Фондако за муслиманске трговце, Фондако за немачке трговце и Јеврејски гето

Карта бр. 4: Делови града у којима су ноћивали хришћански трговци

Карта бр. 5: Главне трговачке руте

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

- ASVe – Archivio di Stato di Venezia
- CSM – Cinque Savi alla Mercanzia
- SDR – Senato, Dispacci, Rettori
- SDM – Senato, Deliberazioni, Mar
- IS – Inquisitori di Stato
- DT – Documenti Turchi
- PTM – Provveditore da Terra e Mar
- m. v. – *more veneto*, „према венецијанском стилу рачунања времена”.
- b. – *busta*, буста (архивска јединица).
- f. – *filza*, филца (архивска јединица).
- reg. – *registro*, регистар.
- c. – *carta* (cc. – *carte*), страна у регистру.
- v. – *verso*, реверсна страна листа у регистру.
- fasc. – *fascicola*, фасцикла.
- fol. – *folio*, лист у кутији неповезаних докумената.
- DAZd – Državni Arhiv u Zadru
- kut. – kutija.
- IAK – Istorijски arhiv Kotora
- q./qm. – од лат. *quondam*, „покојни”.
- итал. – италијански.
- вен. – венецијански.

ИЗВОРИ И БИБЛИОГРАФИЈА

Необјављени извори:

• Државни архив у Венецији (Archivio di Stato di Venezia):

Cinque Savi alla Mercanzia

▸ Prima serie: Risposte, Terminazioni, Diversorum, Processi, Lettere

▸ Seconda serie

Senato

▸ Dispacci, Rettori, Dalmazia

Inquisitori di Stato

▸ Riferite del Capitan Grande, b. 627

Lettere e scritture turchesche

▸ b. 4

Documenti Turchi

▸ bb. 7–8

Provveditori alla Sanità

▸ bb. 198, 683, 376b,

Provveditori alle beccarie

▸ b. 43

Avogaria di Comun

▸ b. 4026

Collegio

▸ Lettere, f. 121

Commemoriali

▸ reg. 25

• Državni arhiv u Zadru:

Mletački dragoman

• Istorijski arhiv Kotora:

Sudsko-notarski spisi

Upravno-politički spisi

Објављени извори и литература:

Alberi E. (ed.) (1855). *Le relazioni degli ambasciatori veneti al Senato durante il secolo decimosesto*. Serie III–Volume III, Firenze: Società editrice fiorentina.

Andrić, M. (2019). Fondaco dei Turchi u Veneciji: smeštaj za muslimanske trgovce između pravila i prakse. *Zbornik Matice srpske za istoriju* 100/2, 9–23. (Андрић, М. (2019). Fondaco dei Turchi у Венецији: смештај за муслиманске трговце између правила и праксе. *Зборник Матице српске за историју* 100/2, 9–23)

Andrić, M. (2019). Jedan primerak venecijanskih ugovora o trgovini govedima i trgovci iz Sarajeva (1784–1785). *Mešovita građa* XL, 51–70. (Андрић, М. (2019). Један примерак венецијанских уговора о трговини говедима и трговци из Сарајева (1784–1785). *Мешовита грађа* XL, 51–70)

Arbel, B. (1993). The reign of Caterina Corner (1473–1489) as a family affair. *Studi Veneziani* 26, 67–85.

Arbel, B. (2013). Venice's Maritime Empire in the Early Modern Period U: E. R. Dursteler (ed.) (2013). *A Companion to the Venetian History, 1400–1790*. Lieden–Boston: Brill's Companion to European History, 125–253.

Bajić-Žarko, N. (2004). *Split kao trgovačko i tranzitno središte na razmeđu istoka i zapada u 18. stoljeću*. Split: Književni krug.

Bamji, A. (2016). Medical Care in Early Modern Venice. *Journal of Social History*, vol. 49, No 3, 483–509.

Barbon, Freddy H. (2005/6). I segni dei mercanti a Venezia nel Fondaco dei Tedeschi. *Atti e Memorie dell'ateneo di Treviso* 23, 103–123.

- Bertoša, M. (2001). Tra pieceri e guadagni: 'Erba santa' dall' uso all' abuso. Contributo alla storia del tabacco nell'Istria dell' Settecento. *Atti XXXI*, 9–35.
- Bertoša, M. (2002). Turski trgovci u luci Poreč: Tri dokumentarna fragmenta iz prve polovice XVII. stoljeća. Čizmić, I. (ur.) (2002). *Zbornik uz 70. obljetnicu života Dragutina Pavličevića*, Zagreb: Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar", 108–118.
- Boccatto, C. (1984). Decessi di ebrei veneziani nelle registrazioni dei Provveditori alla Sanità. *La rassegna mensile di Israel*, vol. 50, No ¼, 11–22.
- Boerio G. (1829). *Dizionario del dialetto veneziano*, Venezia.
- Bognetti, Gian P. (1933). *Note per la storia del passaporto e del salvacondotto (a proposito di documenti genovesi del sec. XII)*. Pavia: Tipografia già Cooperativa.
- Borgherini-Scarabellin, M. (1925). *Il magistrato dei Cinque Savi alla Mercanzia dalla istituzione alla caduta della Repubblica: studio storico su documenti d'archivio*. Venezia: a spese della R. deputazione.
- Bottega. (25. 3. 2021). U: Treccani. Preuzeto 25. marta 2021, sa <https://www.treccani.it/vocabolario/bottega/>
- Brodel, F. (2001). *Mediteran i mediteranski svet u doba Filipa II*, tom I. Beograd-Podgorica: Geopoetika – CID.
- Brodel, F. (2007). *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka, Knjiga 1–3: Strukture svakodnevnice, Igre razmene, Vreme sveta*. Novi Sad – Beograd: Stylos art.
- Burke, E. (2006). Francesco di Demitri Litino, the Inquisition and the Fondaco dei Turchi. *Thesaurismata* 36, 76–96.
- Burke, Ersie C. (2013). Transfers de population, acculturation, spiritualité '...to live under the protection of Your Serenity': immigration and identity in Early Modern Venice. *Studi veneziani*, n. s. LXVII, 123–155.
- Bušatlić, Abdulah, H. (1926). *Porodično i nasljedno pravo muslimana*. Islamska dionička štamparija u Sarajevu.
- Calabi, D. (1999). Gli stranieri nella Repubblica di Venezia. *Mélanges de l'École française de Rome. Italie et Méditerranée*, 111/2, 721–732.
- Candiani, G. (2020). Sanità e controllo mercantile alle Bocche di Cattaro: il lazzaretto di Castelnuovo, 1700–1797. *Mediterranea – ricerche storiche XVII*, 29–58.

- Capponi, N. (2010). *Lepanto 1571. La lega santa contro l'Impero ottomano*, Milano: Il Saggiatore.
- Caracausi, A. (2008). *Dentro la bottega. Culture di lavoro dentro una città moderna*, Venezia: Marsilio.
- Cerutti, S. (2003). *Giustizia sommaria. Pratica e ideali di giustizia in una società di Ancien Régime (Torino XVIII secolo)*, Feltrinelli.
- Cessi, R.-Alberti, A. (1934). *Rialto – l'isola, il ponte, il mercato*, Bologna: N. Zanchinelli.
- Christ, G. (2012). *Trading Conflicts: Venetian Merchants and Mamluk Officials in Late Medieval Alexandria*, Leiden: Brill.
- Chelidonio, G. (2002). Quando le pietre focaie non erano acciarini. Tracce e appunti fra Paolo Orsi e Stefano de Stefani. *Annuario Storico della Valpolicella*, vol. XVIII, 119–124.
- Collaco, G. (2014). The Ottoman Coffeehouse: All the Charms and Dangers of Commonality in the 16th – 17th century. *Lights: The MESSA Journal* 1, 61–71.
- Concina, E. (1997). *Fondaci. Architettura, arte e mercatura tra Levante, Venezia e Alemagna*, Venezia: Marsilio.
- Constable, O. R. (2003). *Housing the Stranger in the Mediterranean World. Lodging, Trade, and Travel in Late Antiquity and the middle Ages*, Cambridge University Press.
- Costantini, M. (2000). Sottovento. I traffici veneziani con la sponda occidentale del medio-basso adriatico. *Eoa kai Esperia* 4, 282–296.
- Costantini, M. (2006). *Una Repubblica nata sul mare. Navigazione e commercio a Venezia*, Venezia: Marsilio.
- Costantini, V. (2001). Il commercio veneziano ad Aleppo nel Settecento. *Studi veneziani* 42, 143–211.
- Cotrugli, B. (1573). *Della mercatura et del mercante perfetto, Scritti già più di anni CX e ora dati in luce. Utilissimi ad ogni mercante*, Libri quattro, Venezia: al'Elefanta.
- Cozzi, G.-Knapton, M. (1986). *La Repubblica di Venezia nell'età moderna. Dalla guerra di Chioggia al 1517*, Torino: UTET.

- Cozzi, G.-Prodi, P. (1994). *Storia di Venezia dalle origini alla caduta della Repubblica: dal Rinascimento al Barocco*, Roma: Istituto della Enciclopedia italiana fondata da Giovanni Treccani, vol. VI.
- Cowan, A. (2000). *Foreigners and the City: the Case of the Immigrant Merchant*. Y: Cowan A. (ed.) (2000). *Mediterranean Urban Culture, 1400–1700*. Exeter: University of Exeter Press, 45–55.
- Çizakça, M. (1996). *A Comparative Evolution of Business Partnership: The Islamic World and Europe with Specific Reference to the Ottoman Archives*, E. J. Brill.
- Čičin-Šain, Č. (1959). Pisma Marka Kavanjina splitskog trgovca iz prve polovine XVII stoljeća. *Starine JAZU* 49, 105–226.
- Čolak, N. (1965). Brodovlasnici Zadarske komune između Karlovačkog i Požarevačkog mira. *Pomorski zbornik Društva za proučavanje i unapređenje pomorstva Jugoslavije*, knj. 3 (Zadar), 775–808.
- Čolak, N. (1985). *Regesti Marittimi Croati/Hrvatski pomorski regesti*. Sv. I–III, ured. Zrinka Podhraški Čizmek, Split: Odsjek za povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Splitu.
- Čolak, N. (1995). Promet stoke u zadarskoj skeli u XVIII stoljeću. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU* 37 (Zadar), 411–565.
- Čoralić, L. (1993). Prisutnost doseljenika sa istočnojadranske obale u Veneciji od XIII do XVIII stoljeća. *Radovi: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 26 No. 1, 39–78.
- Čoralić, L. (2004). Iz prošlosti istočnoga Jadrana – tragom iseljenika iz grada Ulcinja u Mlecima. *Povijesni prilozi*, Vol. 23 No. 27, 37–55.
- Čoralić, L. (2007). Mletački podanici i osmanlijski prognanici – skadarski iseljenici u Mlecima (XIV–XVIII st.). *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, Vol. 25, 59–102.
- Čoralić, L. (2011a). Prisutnost i djelovanje iseljenika iz Srbije u Veneciji u XV i XVI stoljeću. *Споменица академика Симе Турковића*. Београд: Историјски институт, Зборник радова књ. 25, 177–193.
- Čoralić, L. (2011b). Prisutnost i djelovanje iseljenika iz Srbije u Veneciji u XV i XVI stoljeću. *Споменица академика Симе Турковића*, Београд: Историјски институт, Зборник радова књ. 25 (2011), 177–193.

- Ćuk, R. (1986). *Srbija i Venecija u XIII i XIV veku*. Beograd: Posebna izdanja 23 – Istorijski institut. (Ћук, Р. (1986). *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*. Београд: Посебна издања 23 - Историјски институт)
- Ćuk, R. (1987). *Izvoz stoke i stočarskih proizvoda iz Srbije u Veneciju u XIII i XIV veku*. *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae* 14, 57–63.
- Ćuk, R. (2019). *Dubrovačka porodica Tributinić u srednjem veku*. U: Rudić, S. (urednik) (2019). *Srbija i Mediteranski svet u poznom srednjem veku: odabrani radovi Ruže Ćuk*. Beograd: Istorijski institut. (Ћук, Р. (2019). *Дубровачка породица Трибутинић у средњем веку*. У: Рудић, С. (уредник) (2019). *Србија и Медитерански свет у позном средњем веку: одабрани радови Руже Ћук*. Београд: Историјски институт, 507–514)
- Da Mosto, A. (1937). *L'Archivio di Stato di Venezia. Indice generale storico, descrittivo, ed analitico*. Tomo 1, Roma: Biblioteca d'arte editrice.
- D'Alberton-Vitale, R. (1997). *La scala di Durazzo negli anni del console Rosa (1705–1733)*. *Studi veneziani* n. s. XXXIV, 225–245.
- D'Alberton-Vitale, R. (2000). *Tra Sanita e commercio il difficile ruolo del lazaretto veneziano alla Scala di Spalato*. *Studi veneziani* XXXIX, 253–288.
- D'Alberton-Vitale, R. (2013). *Dalle memorie settecentesche del Magistrato alla Sanità, il complesso ruolo del Lido tra naviganti, pellegrini e soldati*. *Studi venziani*, LXVII, 479–528.
- Dimitrijević, S. (1936). *Jedan naš trgovački dnevnik iz 18. veka*. *Zbornik za istoriju Južne Srbije i susednih oblasti* 1, Skoplje: Skopsko naučno društvo, 355–388. (Димитријевић, С. (1936). *Један наш трговачки дневник из 18. века*. *Зборник за историју Јужне Србије и суседних области* 1, Скопље: Скопско научно друштво, 355–388)
- Dizionario universale ossia repertorio ragionato di giurisprudenza e quistioni di diritto dell'avvocato Filippo Carillo*. (1839). Tomo IX, Venezia: Presso Giuseppe Antonelli ED.
- Dursteler, E. R. (2001). *The Bailo in Constantinople: Crisis and Career in Venice's Early Modern Diplomatic Corps*. *Mediterranean Historical Review* 16/2, 1–30.
- Dursteler, E. R. (2002). *Commerce and Coexistence: Veneto-Ottoman Trade in Early Modern Era*. *Turcica* 34, 105–133.
- Dursteler, E. R. (2006). *Venetians in Constantinople – Nation, Identity and Coexistence in the Early Modern Mediterranean*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.

- Faroqhi, S. (1986a). The Venetian Presence in the Ottoman Empire (1600–1630). *The Journal of European Economic History* 15, 345–384.
- Faroqhi, S. (1986b). Coffee and Spices: Official Ottoman Reactions to Egyptian Trade in the Later Sixteenth Century. U: *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, Festschrift Andreas Tietze zum 70. Geburtstag gewidmet von seinen Freunden und Schülern*. Vol. 76, Department of Oriental Studies, University of Vienna, 87–93.
- Faroqhi, S. (2009). Bosnian Merchants in the Adriatic. U: Faroqhi, S. (2009). *Another Mirror for the Princes. The Public Image of the Ottoman Sultans and its Receptions*. Istanbul: The Isis Press, 233–248.
- Ferro M. (1843). *Dizionario del diritto comune e Veneto*. Vol I, Venezia: Presso Andrea Santini e Figlio.
- Filipović, M. S. (1934). Brnjakovići. *Narodna starina* 13/33, 93–97.
- Fotić, A. (2005a). (Ne)sporno uživanje: pojava kafe i duvana. U: Fotić, A. (priredio) (2005a). *Privatni život u srpskim zemljama u osvjet modernog doba*. Beograd: Clio, 261–301. (Фотић, А. (2005а). (Не)спорно уживање: појава кафе и дувана. У: Фотић, А. (приредио) (2005). *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*. Београд: Clio, 261–301)
- Fotić, A. (2005b). Измеđu zakona i njegove primene. U: Фотић, А. (2005в). Између закона и његове примене. У: Fotić, A. (priredio) (2005a). *Privatni život u srpskim zemljama u osvjet modernog doba*. Beograd: Clio, 27–71. (Фотић, А. (приредио) (2005). *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*. Београд: Clio, 27–71)
- Fotić, A. (2011). The Introduction of Coffee and Tobacco to the Mid-West Balkans. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* Vol. 64/1, 89–100.
- Fotić, A. (2020). O fajdi i amanetu, XVI–XVIII vek (i ponešto o kreditu na osmanskom Balkanu). U: Илић, Т.-Божић, М. (urednici) (2020). *Νομοφύλαξ. Zbornik radova u čast Srđana Šarkića*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta Union – Službeni glasnik, 423–446. (Фотић, А. (2020). О фајди и аманету, XVI–XVIII век (и понешто о кредиту на османском Балкану). У: Илић, Т.-Божић, М. (уредници) (2020) *Νομοφύλαξ. Зборник радова у част Срђана Шаркића*. Београд: Правни факултет Универзитета Унион - Службени гласник, 423–446)
- Fusaro, M. (2012). Cooperating Mercantile Networks in the Early Modern Mediterranean. *Economic History Review* 65, 701–718.

- Fusaro, M. (2015). *Political Economies in the Early Modern Mediterranean – the Decline of Venice and the Rise of England 1400–1700*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gluzman, R. (2021). *Venetian Shipping from the Days of Glory to Decline, 1453–1571*. Leiden–Boston: Brill.
- Grenet, M. (2013). Institution de la coexistence et paratiques de la différence : le Fondaco dei Turchi de Venise (XVI–XVIII siècle). *Revue d’Histoire Maritime, Course piraterie et économis littorales (XV–XXI siècle)* 17/1, 273–301.
- Greene, M. (2000). *A Shared World: Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean*. Princeton: Princeton University Press.
- Hocquet, J. C. (1999). *Denaro, navi e mercanti a Venezia 1200–1600*, Roma: Il Veltro Editrice.
- Hoffmann, W. J. (1932). The Fondaco dei Tedeschi: The Medium of Venetian-German Trade. *Journal of Politic Economy* 40/2, 244–252.
- Hordowich, E. (2003). Civic Identity and the Control of Blasphemy in Sixteenth Century Venice. *Past & Present* 181, 3–35.
- Howard, D. (2000). *Venice & the East: The Impact of the Islamic World on Venetian Architecture 1100–1500*, Yale University Press.
- Howard, D. (2013). Venetian architecture. U: Dursteler, E. R. (ed.) (2013). *A Companion to the Venetian History, 1400–1790*. Lieden – Boston: Brill’s Companion to European History, 743–778.
- Hrabak, B. (1980). Trgovačke i saobraćajne veze Novog Pazara (1461–1521). *Novopazarški zbornik* 4, 3–18. (Храбак, Б. (1980). Трговачке и саобраћајне везе Новог Пазара (1461–1521). *Новопазарски зборник* 4, 3–18)
- Hrabak, B. (1982). Novljani i ulcinjski gusari (1571–1687). *Boka: zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti* 13–14, 72–104. (Храбак, Б. (1982). Новљани и улцињски гусари (1571–1687). *Бока: зборник радова из науке, културе и умјетности* 13–14, 72–104)
- Hrabak, B. (1984). Čuma u Herceg-Novom i na Crnogorskom primorju u XVI, XVII i XVIII veku. *Boka: zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti*, 15–16, 115–129.
- Hrabak, B. (1986). Poslovanje pomoraca i trgovaca iz Boke Kotorske u Albaniji do 1600. Godine. *Zbornik izveštaja o istraživanjima Boke Kotorske III* (1985), *Spomenik*

- CXXVII, 9-49. (Храбак, Б. (1986). Пословање помораца и трговаца из Боке Которске у Албанији до 1600. године. Зборник извештаја о истраживањима Боке Которске, III (1985), Споменик СХХVII, 9–49)
- Hrabak, B. (1994a). Dovožnici vune, voska, kože i orijentalnog tekstila iz Raške u Dubrovnik 1715–1800. godine. *Novopazarški zbornik* 18, 69–83. (Храбак, Б. (1994а). Довозници вуне, воска, коже и оријенталног текстила из Рашке у Дубровник 1715–1800. године. *Новопазарски зборник* 18, 69–83)
- Hrabak, B. (1994b). Izvoz koža iz i preko Novog Pazara u XVII veku. *Novopazarški zbornik* 18, 61–68. (Храбак, Б. (1994б). Извоз кожа из и преко Новог Пазара у XVII веку. *Новопазарски зборник* 18, 61–68)
- Hrabak, B. (1997). Srpski i bosanski trgovci i zanatlije u Ugarskoj pre i neposredno posle Velike seobe 1690 godine. *Sentandrejski zbornik* 3, 57–99. (Храбак, Б. (1997). Српски и босански трговци и занатлије у Угарској пре и непосредно после Велике сеобе 1690. године. *Сентандрејски зборник* 3, 57–99)
- Hrabak, B. (2006). Italijanski u Novom Pazaru i Sarajevu do 1600. Godine. *Novopazarški zbornik* 29, 93–97. (Храбак, Б. (2006). Италијани у Новом Пазару и Сарајеву до 1600. године. *Новопазарски зборник* 29, 93–97)
- Ianiro, E. (2014). *Levante – Veneti e Ottomani nel XVIII secolo*. Venezia: Marsilio.
- Iida-Sohma, M. (2006). I tessuti serici veneziani e il mercato ottomano nell'epoca premoderna (secoli XVI–XVII). *Mediterranean Studies Group Hitotsubashi University* 18, 63–75.
- Imhaus, B. (1997). *Le minoranze orientali a Venezia 1300–1510*. Roma: Il Veltro Editrice.
- Inalcik, H. (1969). Capital formation in the Ottoman Empire. *The Journal of Economic History* 29/1, 97–140.
- Inalcik, H.–Quartet, D. (eds.) (1994). *An Economic and Social History of Ottoman Empire (1300–1914)*. Vol. 1–2, Cambridge: Cambridge University Press.
- Israel U.–Schmitt Oliver J. (2013) (a cura di). *Venezia e Dalmazia*. Viella: Roma 2013.
- Istanza. (18. 9. 2020). U: Treccani. Preuzeto 18. septembra 2020, sa <https://www.treccani.it/vocabolario/istanza/>
- Jennings, R. C. (1979). Limitations of the Judicial Power of the Kadi in 17th C. Ottoman Kayseri. *Studia islamica* 50, 151–184.

- Jennings, R. C. (2011). The Use of Oaths of Denial at an Ottoman Sharia Court Lefkoşa (Nicosia), 1580–1640. У: Jennings R. C. (2011). *Studies on Ottoman Social History in the Sixteenth and Seventeenth Centuries, Women, Zimmis and Sharia Courts in Kayseri, Cyprus and Trabzon*. Gorgias Press, 539–552.
- Kafadar, C. (1986). A Death in Venice (1575): Anatolian Muslim Merchants Trading in the Serenissima. *Journal of Turkish Studies* 10, 191–217.
- Kármán, G. – Kunčević, L. (eds.) (2013). *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Brill.
- Kečkemet, D. (1982). Gdje je bio Splitski geto? *Kulturna baština* 13, 59–63.
- Kovačević, D. (1961). *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*. Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine.
- Kovačević-Kojić, D. (1999). Trgovačke knjige braće Kabužić (Saboga): 1426–1433. *Spomenik CXXXVII*, Beograd SANU, 10–366. (Ковачевић-Којић, Д. (1999). Трговачке књиге браће Кабужић (Saboga): 1426–1433. *Споменик CXXXVII*, Београд САНУ, 10–366)
- Kovačević-Kojić, D. (2018). Dvojno knjigovodstvo u Dubrovniku i Benko Kotruljević (Novi pogledi). *Glas SANU* 18, 19–35. (Ковачевић-Којић, Д. (2018). Двојно књиговодство у Дубровнику и Бенко Котруљевић (Нови погледи). *Глас САНУ* 18, 19–35)
- Kovačević, P. (1984). *Istorija Bokeljskog pomorstva*. Kotor: Institut za pomorstvo.
- Kreševljaković, H. (1957). *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine.
- Kreševljaković, H. (1958). *Esnafi i obrti u Starom Sarajevu*. Sarajevo: Narodna prosvjeta.
- Krešić, O.-Pavlović, M. (2020). Institucija kolektivnog jemstva (kefalet) u osmanskoj pravnoj teoriji i praksi tokom tranzicionog doba. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 174/2, 167–183. (Крешић, О.-Павловић, М. (2020). Институција колективног јемства (kefalet) у османској правној теорији и пракси током транзиционог доба. *Зборник Матице српске за друштвене науке* 174/2, 167–183)
- Lane, F. C. (1982). *I mercanti di Venezia*. Torino: Einaudi Tascabili.
- Lane, F. C. (1963). Venetian Merchant Galleys, 1300-1334: Private and Communal Operation. *Speculum*, Vol. 38, No. 2, 179–205.

- Lane, F. C. (2007). *Povijest Mletačke republike*. Prevod T. Mršić, Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
- Lane, F. C. (2011). Family Partnerships and Joint Ventures in the Venetian Republic. *The Journal of Economic History* 4/2, 178–196.
- Lane, F. C. (2013). *Venetian Ships and Shipbuilders of Renaissance*. Connecticut: Martino Fine Books.
- Libby L. J. Jr. (1973). Venetian History and Political Thought after 1509. *Studies in the Renaissance*, Vol. 20, 7–45.
- Lorenzini A. (1785). *Instituzioni del diritto privato per la provincia vicentina*. Tomo I, Parte seconda, Vicenza: Nella Stamperia Turra.
- Lowe, K. (2013). Visible lives: Black Gondoliers and Other Black Africans in Renaissance Venice. *Renaissance Quarterly*, Vol. 66, No 2, 412–452.
- Luzzato, G. (1954). *Studi di storia economica veneziana*. Casa Editrice Dott. Padova: Antonio Milani.
- Lupprian, K. E. (1978). Il fondaco dei Tedeschi e la sua funzione di controllo del commercio tedesco a Venezia. *Centro tedesco di Studi Veneziani. Quaderni*, 6, 3–20.
- Luca, C. (2011). The Dynamics of Commercial Activity in the Ottoman Port of Durazzo during the Consulate of Zorzi (Giorgio) Cumano (1699–1702). Y: Markus, A. D.–de Vries, J.–Robinson, R. P. (eds.) (2009). *Small is Beautiful? Interlopers and Smaller Trading Nations in the Preindustrial Period. Proceedings of the XVth World Economic History Congress in Utrecht (Netherlands)*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 177–200.
- Luca, C. (2017). Some Families of Dragomans from the Italian-Levantine Community of Beyoğlu (Pera in Constantinople). Employees of the Venetian Embassy at the Porte During the 16th and 17th centuries. Y: Damian, I. M.–Popović, M. St.–Simon A. (eds.) (2017). *Italy and Europe's Eastern Border (1204–1669)*. Bern: Peter Lang, 201–214.
- Luca, C. (2014). Aspects of the Venice-Ottoman Peaceful Coexistence: Muslim Merchant Ships Used to Transport Goods from Istanbul to Venice during the Late Sixteenth Century. *Uluslararası Piri Reis ve Türk Denizcilik Tarihi Sempozyumu 26–29 Eylül, 2013 Istanbul, Ankara: Türk Tarih Kurumu*, 31–41.
- Lucchetta, G. (1997). Note intorno a un elenco di Turchi morti a Venezia, *Quaderni di studi Arabi* 15, 133–146.

- Maccioni E. –Tognetti S. (a cura di) (2016). *Tribunali di mercanti e giustizia mercantile nel tardo Medioevo*, Leo S. Olschki Editore.
- Madunić, D. (2013). The Adriatic Naval Squadron (1645–1669): Defense of the Adriatic during the War for Crete, *Povijesni prilozi* 45, 199–234.
- Martin J.– Romano D. (eds.) (2000). *Venice Reconsidered – the History and Civilization of an Italian City State 1297-1797*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Martin, J. J. (2004). *Venice's Hidden Enemies: Italian Heretics in a Renaissance City*, Johns Hopkins University Press.
- Masè, F. (2018). Men and Women Preparing for Death in Renaissance Venice (c. 1200–1600). U: Korpiola, M.–Lahtinen, A. (eds.) (2018). *Planning for Death: Wills and Death-Related Property Arrangements in Europe, 1200–1600*, Leiden-Boston: Brill, 153–176.
- Matkovski, A. (1973). *Dietot – krvninata vo Makedonija i na balkanskiot poluostrvo za vreme turskoto vladenje*. Skopje: Makedonska akademija na naukite i umetnostite 1973. (Матковски, А. (1973). *Диетот – крвнината во Македонија и на балканскиот полуостров за време на турското владеење*. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите 1973)
- Mayhew, T. (2008). *Dalmatia Between Ottoman and Venetian rule: Contado di Zara 1645 – 1718*, Roma: Viella.
- Milošević, M. (1986). Zašto se Boka Kotorska u mletačkim izvorima nazivala Mletačkom Albanijom? U: *Zbornik izveštaja o istraživanjima Boke Kotorske* III, 1985, *Spomenik* CXXVII, 239–241. (Милошевић, М. (1986). Зашто се Бока Которска у млетачким изворима називала Млетачком Албанијом? У: *Зборник извештаја о истраживањима Бокe Которске* III, 1985, *Споменик* CXXVII, 239–241)
- Milošević. M. (priredio) (1988). *Hajduci u Boki Kotorskoj (1648–1718)*. Titograd: Crnogorska akademija nauke i umjetnosti. (Милошевић М. (приредио) (1988). *Хајдуци у Боки Которској (1648–1718)*. Титоград: Црногорска академија науке и умјетности)
- Милошевић, М. (2003). Neki aspekti pomorske privrede Boke Kotorske u doba mletačke vladavine. U: Милошевић, М. – (priredio) Đokić V. (2003). *Pomorski trgovci, ratnici i mecene – Studije o Boki Kotorskoj XV–XIX stoljeća*. Beograd – Podgorica: Equilibrium – CID, 11–71.
- Milošević, M. (2003). Profesionalno formiranje pomoraca u Boki Kotorskoj tokom XVII I XVIII stoljeća. U: Milošević, M. – (priredio) Đokić V. (2003). *Pomorski*

- trgovci, ratnici i mecene – Studije o Boki Kotorskoj XV–XIX stoljeća*. Beograd – Podgorica: Equilibrium – CID, 95–109.
- Milošević, Milivoj Š. (1959). Lazareti na crnogorskom primorju. *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru VIII* 57–69.
- Molmenti, P. (1916–1917). Il contrabbando sotto la Repubblica Veneta. *Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti LXXVI*, Parte seconda, 977–1021.
- Morpurgo, V. (1962). Daniel Rodrigez i osnivanje splitske skele u XVI stoljeću. I–II poglavlje, *Starine HAZU* 52, 185–248.
- Morpurgo, V. (1966). Daniel Rodrigez i osnivanje splitske skele u XVI stoljeću. III–IV poglavlje. *Starine HAZU* 53, 363–415.
- Mozzato, A. (2014). Oppio, triaca e altre spezie officianali a Venezia nella seconda metà del Quattrocento. Y: Knapton, M. – Law, J. E. – Smith, A. A. (eds.) (2014). *Venice and the Veneto during the Renaissance: the Legacy of Benjamin Kohl*. Firenze University Press, 155–184.
- Mueller, R. C. (1977). *Procuratori di San Marco and the Venetian Credit Market*. New York: Arno Press.
- Novak, G. (1978). *Povijest Splita*, knjiga II, Split: Čakavski sabor.
- Novak, G. (1921). *Split u svijetskom prometu*. Split: Hrvatska štamparija.
- Nubola, C. (2001). Supplications between Politics and Justice: The Northern and Central Italian States in the Early Modern Age. *IRSH* 46, 35–56.
- Orlando E. (2014). *Migrazioni mediterranee. Migranti, minoranze e matrimoni a Venezia nel basso medioevo*. Bologna: Mulino.
- Osheim, D. J. (2011). Plague and foreign threats to public health in early modern Venice. *Mediterranean Historical Review* 26, 67–80.
- Osteria (6. 3. 2022). Pogledano 6. marta 2022, sa <https://www.treccani.it/vocabolario/osteria/>
- O’Connell, M. (2009). *Men of Empire: Power and Negotiation in Venice's Maritime State*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Paci, R. (1971). *La „scala” di Spalato e i commercio veneziano nei Balcani fra cinque e seicento*. Venezia: Miscellanea di Studi e Storie vol. XIV.
- Palladini, F. M. (2007). *Francesco Foscari Dispacci da Costantinopoli 1757–1762*. Venezia: La Malcontenta 2007.

- Panaite, V. (1994). Trade and Merchants in the 16th Century. Ottoman-Polish Treaties. *Revue des études sud-est européennes* XXXII, 3–4, 259–276.
- Pancera, W. (2014). *La Repubblica di Venezia nel Settecento*. Roma: Viella.
- Pancera, W. (1996) *L'arte matrice: I lanifici della Repubblica di Venezia nei secoli XVII e XVIII*, Treviso: Canova Editore, Fondazione Benetton Studi Ricerche.
- Pancera, W. (2006). The industries of Venice in the Seventeenth and Eighteenth centuries. Y: Lanaro P. (a cura di) (2006). *At the centre of the Old World. Trade and Manufacturing in Venice and the Venetian mainland, 1400–1800*, Toronto: Centre for Reformation and Renaissance Studies, 185–214.
- Pedani M. P. (a cura di) (1994). *I “Documenti Turchi” dell'Archivio di Stato di Venezia*. Parte prima e seconda, Ministero per i Beni Culturali e Ambientali – Ufficio Centrale per i Beni Archivistici.
- Pedani, M. P. (2002a). Facilities for Ottoman Merchants in the Rialto Market (1524–1621). *XIV Türk Tarih Kongresi, 09-13 Eylül*, Ankara, 1003–1014.
- Pedani, M. P. (2002b). *Dalla frontiera alla confine*, Roma.
- Pedani, M. P. (2007a). Turchi in Canal Grande. *Annali di Ca' Foscari* XLVI/ 2, 39–54.
- Pedani, M. P. (2007b). Gli Ottomani in Adriatico tra pirateria e commercio. Y: Nemeth, G.– Papo, A.– Aurisina, D. (a cura di) (2007a). *I Turchi, gli Asburgo e l'Adriatico*. Trieste: Assoc. Pier Paolo Vergerio, 57–64.
- Pedani, M. P. (2008). Ottoman Merchants in the Adriatic. Trade and Smuggling. *Acta Histriae* 16/1–2, 155–172.
- Pedani, M. P. (2009). Note sulla storia della comunità islamica a Venezia. Y: Levorato G. (a cura di) (2009). *Fedi religiose e culture a Venezia nei secoli*. Venezia: Marcillianum Press, 101–118.
- Pedani, M. P. (2010a). *Venezia porta d'Oriente*, Bologna: Il Mulino.
- Pedani, M. P. (2010b), *Inventory of the Lettere e Scritture Turchesche in the Venetian State Archives*, Brill.
- Pedani, M. P. (2014). Ottoman ships and Venetian craftsmen in the 16th century. Y: Couto, D.–Gunergun, F.–Pedani, M. P. (eds.) (2014). *Seapower, Technologies and Trade - Studies in Turkish Maritime History*, Istanbul: Piri Reis University Publications – Denizler Kitabevi, 460–465.

- Pedani, M. P. (2018). A Culture of Trust. Ottoman Merchants and Venetian Notaries in the Early Modern Period. У: Valerio, A. (ed.) (2018). *Venetians and Ottomans in the Early Modern Age. Essays on Economic and Social Connected History*, Venezia: Edizione Ca' Foscari, 31–49.
- Peinter, S., preveli Antić, Č.-Porčić, N. (1997). *Istorija srednjeg veka (248–1500)*. (Пеинтер, С., превели Антић Ч.- Порчић, Н. (1997). *Историја средњег века (248–1500)*. Београд: Слио-Глас српски)
- Peričić, Š. (1999). Hajdučija u mletačkoj Dalmaciji XVIII stoljeća. *Rad HAZU* 41, 203–212.
- Pezzolo, L. (1990). *L'oro dello Stato. Società, finanza e lo fisco nella Repubblica veneta del secondo '500*. Venezia: Il Cardo.
- Popović, T. (1984). *Pisma Bartolomeu Bordaњу (1593–1595)*. Beograd: SANU. (Поповић, Т. (1984). *Писма Бартоломеу Борђанију (1593–1595)*. Београд: САНУ)
- Popović, T. (1986). Trgovci muslimani u balkanskoj spolјnoj trgovini u XVI veku. *Istorijski časopis XXXIII*, 57–82. (Поповић, Т. (1986). Трговци муслимани у балканској спољној трговини у XVI веку. *Историјски часопис XXXIII*, 57–82).
- Popović, T. (1988a). Izvoz ribe i korala u XVI veku. *Istorijski časopis XXXV*, 39–44. (Поповић, Т. (1988). Извоз рибе и корала у XVI веку. *Историјски часопис XXXV*, 39–44)
- Popović, T. (1988b). Izvoz balkanskog krzna u XVI veku. *Istorijski časopis XXXV*, 45–53. (Поповић, Т. (1988a). Извоз балканског крзна у XVI веку. *Историјски часопис XXXV*, 45–53)
- Popović, T. (1989). Kordovani i montonini u balkanskom izvozu XVI veka. *Istorijski časopis XXXVI*, 65–79. (Поповић, Т. (1989). Кордовани и монтоници у балканском извозу XVI века. *Историјски часопис XXXVI*, 65–79)
- Popović, T. (1991). Poslovna knjiga Nikole Mioše – dubrovačkog trgovca u Mlecima (1581–1591). *Istorijski časopis XXXVIII*, 265–273. (Поповић, Т. (1991). Пословна књига Николе Миоше – дубровачког трговца у Млечима (1581–1591). *Историјски часопис XXXVIII*, 265–273)
- Popović, T. (1992). Dubrovački Jevreји u trgovini Turske i Italije krajem XVI veka. *Istorijski časopis XXXIX*, 71–78. (Поповић, Т. (1992). Дубровачки Јевреји у трговини Турске и Италије крајем XVI века. *Историјски часопис XXXIX*, 71–78)

- Popović, T. (1995–1996). Izvoz balkanskog voska u XVI i XVII veku. *Istorijski časopis XLII–XLIII*, 63–75. (Поповић, Т. (1995–1996). Извоз балканског воска у XVI и XVII веку. *Историјски часопис XLII–XLIII*, 63–75)
- Preto, P. (2010). *Venezia e i Turchi*, Roma: Viella.
- Preto, P. (2010a). *I servizi segreti di Venezia. Spionaggio e controspionaggio ai tempi della Serenissima*, Milano: il Saggiatore.
- Ravid, B. (1975). The Establishment of the Ghetto Vecchio of Venice, 1541: Background and Reappraisal. *Proceedings of the Sixth World Congress of Jewish Studies*. Vol. 2, 153–167.
- Ravid, B. (1976). The First Charter of the Jewish Merchants of Venice, 1589. *AJS Review*, Vol. 1, 187–222.
- Ravid, B. (1987). The Religious, Economic and Social Background and Context of the Establishment of the Ghetti of Venice. Y: Cozzi, G. (a cura di) (1987). *Gli Ebrei e Venezia*. Milan: Edizioni Comunità, 211–259.
- Ravid, B. (1999). Curfew Time in the Ghetti of Venice. U: Kittell, E.–Madden T. F. (eds.) (1999). *Medieval and Renaissance Venice*. Urbana: University of Illinois Press, 237–275.
- Ravid, B. (2001). The Venetian Government and the Jews. Y: Davis, R. C. – Ravid, B. (eds.) (2001). *The Jews of Early Modern Venice*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 3–30.
- Ravid, B. (2003). On Sufferance and Not as of Right. The status of the Jewish Communities in Early Modern Venice. U: Malkiel D. J. (2003). *The Lion Shall Roar: Leon Modena and his World*. Jerusalem: Magnes Press, 17–6.
- Ravid, B. (2008). How ‘Other’ Really Was the Jewish Other? The evidence from Venice. U: Myers, D. N. – Ciavolella, M. – Symcox, G. – Reill, P. H. (eds.) (2008). *Acculturation and Its Discontents: The Italian Jewish Experience between Exclusion and Inclusion*, University of Toronto Press, 19–55.
- Ravid, B. (2017). Ghetto: Etymology, Original Definition, Reality, and Diffusion. U: Goldman, W. Z. – Trotter J. W., Jr. (eds.) (2017). *The Ghetto in Global History: 1500 to the Present*. New York: Routledge, 23–39.
- Raukar, T. – Petricioli, I. – Švelc, F. – Peričić, Š. (1987). *Zadar pod Mletačkom upravom*, Zadar: Filozofski fakultet.
- Reatto, D.–Dal Carlo E. (a cura di) (1991). *La bottega del caffè. I caffè veneziani tra ‘700 e ‘900*. Venezia: Arsenale-Fondazione Scientifica Querini Stampalia.

- Rossi, F. (2018). Notai e testamenti a Venezia, in: Raffaele Santoro. U: Santoro, R. (a cura di) (2018). *Gli ordinamenti originari degli archivi*. Trieste: EUT Edizioni Università di Trieste, 125–153.
- Rothman, E. N. (2004). Interpreting Dragomans: Boundaries and Crossing in the Early Modern Mediterranean. *Comparative Studies in Society and History* 51, 771–800.
- Rothman, E. N. (2012). *Brokering Empire. Trans-Imperial Subjects between Venice and Istanbul*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Sapori, A. (1963). Una storia di Venezia dalle origini al Cinquecento. Problemi e discussioni. (A history of Venice from its origins to the sixteenth century). *Moneta e credito* 16/63, 295–337.
- Sartori, F. (1998). *Alvise Foscari, provveditore generale in Dalmazia e Albania–Dispacci da Zara 1777–1780*. Venezia: La Malcontenta.
- Samardžić, R. (1983). *Veliki vek Dubrovnika*, Beograd: Prosveta.
- Segredo, A.–Berchet, F. (studi storici ed artistici) (1860). *Il Fondaco dei Turchi a Venezia*. Milano: Stabilimento di Giuseppe Civelli.
- Setton, K. M. (1991). *Venice, Austria, and the Turks in the Seventeenth Century*, Philadelphia: American Philosophical Society.
- Skarić, V. (1985). Srpski pravoslavni narod i crkva u Sarajevu u 17. i 18. vijeku. U: Skarić, V. (1985). *Izabrana djela, Knjiga II: Prilozi za istoriju Sarajeva*. Sarajevo: Veselin Masleša, 5–158. (Скарић, В. (1985). Српски православни народ и црква у Сарајеву у 17. и 18. вијеку. У: Скарић, В. (1985). *Изабрана дјела, Књига II: Прилози за историју Сарајева*. Сарајево: Веселин Маслеша, 5–158)
- Skok, P. (1933). Od koga naučiše jadranski Jugosloveni pomorstvo i ribarstvo. *Jadranska straža* 11, 167–170.
- Spremić, M. (2015): Srednjovekovne menice u Dubrovniku i Srbiji. Pravo i ekonomija. Propisi i praksa o poslovanju mеницама u Dubrovniku i Srbiji 15. veka. *Zbornik radova u čast akademiku Desanki Kovačević Kojić*, Banja Luka: Akademija nauke i umjetnosti Republike Srpske, 67–82. (Спремић, М. (2015). Средњовековне менице у Дубровнику и Србији. Право и економија. Прописи и пракса о пословању меницама у Дубровнику и Србији 15. века. *Зборник радова у част академику Десанки Ковачевић Којић*, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 67–82)

- Staio. (20. 12. 2021). U: Treccani. Preuzeto 20. decembra 2021, sa <https://www.treccani.it/vocabolario/staio/>
- Stanojević, G. (1970). *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI–XVIII vijeka*. Beograd: Istorijski institut. (Станојевић, Г. (1970). *Југословенске земље у млетачко-турским ратовима XVI–XVIII вијека*. Београд: Историјски институт)
- Stanojević, G. (1971). Uvoz iz Splita u Veneciju od 31. maja 1761. do juna 1766. godine. *Istorijski časopis XVIII*, 277–287. (Станојевић, Г. (1971). Увоз из Сплита у Венецију од 31. маја 1761. до 1. јуна 1766. године. *Историјски часопис XVIII*, 277–287)
- Stanojević, G. (1973a). Pokušaj otvaranja mletačkog konzulata u Bosni. *Istorijski glasnik* 1, 111–114. (Станојевић, Г. (1973a). Покушај отварања млетачког конзулата у Босни”, *Историјски гласник* 1, 111–114)
- Stanojević, G. (1973b). *Senjski uskoci*, Beograd: Vojnoizdavački zavod.
- Stanojević, G. (1980). Mletačko-turski zaplet zbog plajčke bosanskih trgovaca 1617. godine. *Istorijski časopis XXVII*, 237–244. (Станојевић, Г. (1980). Млетачко-турски заплет због пљачке босанских трговаца 1617. године. *Историјски часопис XXVII*, 237–244)
- Stanojević, G. (1986). Novska skela u XVIII vijeku. *Zbornik izveštaja o istraživanjima Boke Kotorske III* (1985), *Spomenik CXXXVII*, 85–139. (Станојевић, Г. (1986). Новска скела у XVIII вијеку. *Зборник извештаја о истраживањима Боке Которске III* (1985), *Споменик CXXXVII*, 85–139)
- Stanojević, G. (1980). Prilog proučavanju mletačko-turske trgovine u vrijeme Morejskog rata. *Istorijski časopis XXVII*, 245–251. (Станојевић, Г. (1980). Прилог проучавању млетачко-турске трговине у вријеме Морејског рата. *Историјски часопис XXVII*, 245–251)
- Stanojević, G. (1983). Statistika izvoza iz Boke 1724. i 1725. godine. *Mešovita građa* 11, 53–72. (Станојевић, Г. (1983). Статистика извоза из Боке 1724. и 1725. године. *Мешовита грађа* 11, 53–72)
- Stanojević, G. (1985). Statistički podaci o izvozu iz Albanije u Veneciju početkom XVII vijeka. *Mešovita građa* 14, 7–20. (Станојевић, Г. (1985). Статистички подаци о извозу из Албаније у Венецију почетком XVIII вијека. *Мешовита грађа* 14, 7–20)
- Stefini, T. (2015). Ottoman merchants in dispute with the Republic of Venice at the end of the 16th century: Some glances at the contested regime of the Capitulations. *Turcica* 46, 153–176.

- Stella, A. (1893). Il monopolio dei tabacchi nella Repubblica veneta. *Anali di reale istituto tecnico e nautico di Napoli Giovan Battista della Porta*, Anno X, Napoli, 3–41.
- Stoffa. (6. 3. 2022). U: Treccani. Preuzeto 6. marta 2022, sa [https://www.treccani.it/vocabolario/stoffa_%28Sinonimi-e-Contrari%29/#:~:text=\(tess.\),%E2%80%96%20panno%2C%20roba](https://www.treccani.it/vocabolario/stoffa_%28Sinonimi-e-Contrari%29/#:~:text=(tess.),%E2%80%96%20panno%2C%20roba)
- Stoianovich, T. (1992). Conquering Balkan Orthodox Merchant. У: Stoianovich, T. (1992). *Between East and West. The Balkan and the Mediterranean Worlds - Economies and Societies –Traders, Towns and Households*, Vol. 2, New Roscelle-New York: A.D. Caratzas, 1–77.
- Sučeska, A. (1954). Vakufski krediti u Sarajevu (u svijetlu sidžila sarajevskog kadije iz godine 973, 974 i 975 1564/65/66. *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu* II, 343–377. (Сућеска, А. (1954). Вакуфски кредити у Сарајеву (у свјетлу сицила сарајевског кадије из године 973, 974 и 975 1564/65/66. *Годишњак Правног факултета у Сарајеву* II, 343–377)
- Škaljić, A. (1966). *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo: Svjetlost.
- Tadić, J. (1937). *Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeća*. Sarajevo: La Benevolencia.
- Tadić, J. (1971). Istorija Dubrovnika do prve polovine 15. veka. *Istorijski časopis* 18, 13–44. (Тадић, Ј. (1971). Историја Дубровника до половине 15. века. *Историјски часопис* 18, 13–44)
- Tassini, G. (2001). *Curiosità veneziane*. Venezia: Filippi Editore.
- Tenenti, A. (1967). *Piracy and the Decline of Venice 1580–1615*, London: Longmans.
- Thomas, Dr. G. M. (1874). *Capitolare dei Visdomini del Fontego de Tedeschi in Venezia*, Berlin.
- Theunissen, H. P. A. (1998). Ottoman – Venetian Diplomats: The Ahd-names. The Historical Background and the Development of a Category of Political-Commercial Instruments Together with an Annotated Edition of a Corpus of a Relevant Documents. *Electronic Journal of Oriental Studies (EJOS)* I/2, 1–698.
- Tomasèo, N. (1838). *Nuovo dizionario dei sinonimi della lingua italiana*. Firenze: Presso Gio. Pietro Vieusseux.

- Traljić, S. (1962). Trgovina Bosne i Hercegovine s lukama Dalmacije i Dubrovnika u XVII i XVIII stoljeću. *Pomorski zbornik: povodom 20-godišnjice dana Mornarice i Pomorstva Jugoslavije*. 341–371.
- Traljić, M. S. (1970). Prilozi poznavanju trgovačkih veza Bosne s Ankonom i Senigalijom u XVII i XVIII stoljeću. *Pomorski zbornik*, knj. 8, Zadar, 643–656.
- Trirema (6. 3. 2022). U: Treccani. Preuzeto 6. marta 2022, sa <https://www.treccani.it/enciclopedia/trireme/>
- Trivellato, F. (2006). Murano Glass, Continuity and Transformation (1400–1800). Y: Lanaro, P. (ed.) (2006). *At the Centre of the Old World, Trade and Manufacturing in Venice and Venetian Mainland 1400–1800*. Toronto: Center for Reformation and Renaissance Studies, 143–185.
- Tucci, U. (1973). The Psychology of the Venetian Merchant in the Sixteenth Century”, y: Hale, J. R. (ed.) (1973). *Renaissance Venice*, London: Faber, 246–378.
- Tucci, U. (1981). *Mercanti, nave, monete nel cinquecento veneziano*. Bologna: il Mulino.
- Tucci, U. (1985). Tra Venezia e il mondo Turco: i mercanti. Y: Tenenti, A. (a cura di) (1985). *Venezia e i Turchi: scontri e confronti di due civiltà*. Milano: Electa Mondadori, 38–55.
- Van Gelder, M. (2009). How to influence Venetian Economic policy: collective petitions of the Netherlandish merchant community in the early seventeenth century. *Mediterranean Historical Review*, vol. 24, no. 1, 29–47.
- Van Gelder, M. (2009). *Trading Places: the Netherlandish Merchants in the Early Modern Venice*. Leiden & Boston: Brill.
- Van Gelder, M. (2013). Favouring Foreign Traders? The Venetian Republic and the accommodation of Netherlandish Merchants in the Late 16th and 17th Centuries. Y: (eds.) Bosma, U.– Kessler, G.–Lucassen, L. (2013). *Migration and Membership Regimes in Global and Historical Perspective*. Leiden and Boston: Brill, 141–169.
- Vercellin, G. (1979). Mercanti turchi a Venezia alla fine del Cinquecento – il libretto dei contratti turcheschi di Zuane Zacra sensale. *Il Veltro* 23/2–4, 243–276.
- Vercellin, G. (1980). Mercanti turchi e sensali a Venezia. *Studi Veneziani* 4, 45–78.
- Vinaver, V. (1954). Jedna dubrovačka trgovačka likvidacija u Budimu. *Istorijski časopis* IV/1952–1953, 83–94. (Винавер, В. (1954). Једна дубровачка трговачка ликвидација у Будиму. *Историјски часопис* IV/1952–1953, 83–94)

- Vinaver, V. (1954). Sarajevski trgovci u Dubrovniku sredinom XVIII veka. *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine* 6, 249–265. (Винавер, В. (1954). Сарајевски трговци у Дубровнику средином XVIII века. *Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине* 6, 249–265)
- Vinaver, V. (1960a). *Dubrovnik i Turska u XVIII veku*. Beograd: Srpska književna zadruga. (Винавер, В. (1960a). *Дубровник и Турска у XVIII веку*. Београд: Српска књижевна задруга)
- Vinaver, V. (1960b). Jedan srbijanski trgovački tefter XVIII veka. *Istorijски часопис* XI, 265–274. (Винавер, В. (1960b). Један србијански трговачки тефтер XVIII века. *Историјски часопис* XI, 265–274)
- Vinaver, V. (1963). Dubrovačka trgovina u Srbiji i Bugarskoj krajem XVII veka (1600–1700). *Istorijски часопис* XII–XIII/1961–1962, 189–236. (Винавер, В. (1963). Дубровачка трговина у Србији и Бугарској крајем XVII века (1600–1700). *Историјски часопис* XII–XIII/1961–1962, 189–236)
- Vinaver, V. (1970). *Pregled istorije novca u jugoslovenskim zemljama (XVI–XVIII vek)*. Beograd: Istorijски institut. (Винавер, В. (1970). *Преглед историје новца у југословенским земљама (XVI–XVIII век)*. Београд: Историјски институт)
- Vlajinac, M. (1964, 1968). *Rečnik naših starih mera – u toku vekova*. II–III sveska. Beograd: SANU 1964, 1968. (Влајинац, М. (1964, 1968). *Речник наших старих мера – у току векова*. II–III свеска. Београд: САНУ 1964, 1968)
- Zannini A. (2009). *Venezia citta aperta. Gli stranieri e la Serenissima XIV–XVIII sec.* Venezia: Marcianum Press.
- Zecevic, S. (2014). Translating Ottoman Justice: Ragusan Dragomans as Interpreters of Ottoman Law. *Islamic Law and Society*, vol. 21, No. 4, 388–418.
- Živojinović, R. D. (2008). Merkantilizam kao privredni sistem Dubrovačke republike u XVII i XVIII veku U: Živojinović, R. D. (2008). *Evropa i Dubrovnik 17. i 18. veku – Studije i rasprave*. Beograd: Istorijски institut, 17–25. (Живојиновић, Р. Д. (2008). Меркантилизам као привредни систем Дубровачке републике у XVII и XVIII веку. У: Живојиновић, Р. Д. (2008). *Европа и Дубровник 17. у 18. веку – Студије и расправе*. Београд: Историјски институт, 17–25)

РЕЧНИК

ВЕНЕЦИЈА – делови града, улице и остали термини

- Ботега (*bottega*) –дућан, продавница у којој су венецијанске занатлије или продавци излагали и продавали своју робу, а често је представљала и радионицу. Користи се и у значењу „кафана” – *Bottega del caffè*.
- Ђудека (*Giudecca*) – острво у јужном делу венецијанске лагуне које припада сестијеру Дорсодуро.
- Затере (*zattere*) – сплавна конструкција слична пјатама, али у већој размери, која су служила за пренос дрва са оближњих планина. Најчешће су оне пристајале на дугачком доку на југу Венеције који и данас због тога носи назив *Fondamenta delle Zattere*.
- Кале (*calle*) – назив за сваку улицу у Венецији која се не налази на обали и која је дуга, али не и широка.
- *More Veneto* (m. v.) – „венецијански стил”, „према венецијанском начину”. Овај израз користио се да означи венецијанско рачунање времена, према којем је година почињала 1. марта.
- Марангона (*marangòna*) – реч пореклом из венецијанског дијалекта која је означавало једно од звона цркве Светог Марка. Оно је звонило при изласку сунца како би означило почетак радног дана за раднике у Арсеналу. Корен ове речи је *marangòn*, што на венецијанском дијалекту значи „столар”.

- Остерија (*osteria*) – антички назив за место скромних размера које нуди смештај и храну који је у Венецији коришћен за разне гостионице.
- Рамо (*ramo*) – вијугаве уличице које се гранају од једне веће улице.
- Рива (*riva*) – назив за улице које се налазе на обали Великог канала. У Венецији их има укупно седам.
- Сестијере (*sestiere*) – назив за један од шест делова/шест шестина (итал. sei sestì) на који је Венеција подељена: Кастело (*Castello*), Канаређо (*Cannaregio*), Сан Марко (*S. Marco*), Сан Поло (*S. Polo*), Сан Кроче (*S. Croce*), Дорсодуро (*Dorsoduro*).
- Салицада (*salizada*) – назив за веће улице у Венецији које су прве биле поплочане (вен. *salizàr* –поплочати) циглама.
- Тераферма (*terraferma*) – венецијански поседи у залеђу, на северу данашње Италије (данашње регије Венето, Ломбардије и Емилије-Ромање).
- Фондамента (*fondamenta*) – прилаз или док на згради на обали канала који је полазио од темеља те зграде. Користио се и као назив за улицу у Венецији која се налазила на обали канала. Како су оне служиле као база свим зградама које су подигнуте на обали, отуда и порекло речи, од глагола на италијанском – *fondare* – што значи основати, утемељити. Само

ВЕНЕЦИЈАНСКЕ МАГИСТРАТУРЕ И СЛУЖБЕНИЦИ

- Висдомини фондака за немачке трговце (*Visdomini al Fondaco dei Tedeschi*) – управни орган фондака за немачке трговце.
- Велико веће (*Maggior consiglio*) – законодавни орган. На седницама Великог већа бирале су се судије и сви други службеници осталих већа.
- Магистрат за трговину (*Cinque Savi alla Mercanzia* – у дословном преводу „Пет мудрих за трговину”) – од 1506. године главни административни орган за сва трговачка питања у Венецији. Имао је и улогу трговачког суда.
- Мудраци, Сави (плур. *savii*, од лат. *sapientes*) – министри који су чинили венецијанска већа.

- Магистратура државних адвоката (*Avogaria di Comun*) – старала се о спровођењу венецијанских закона. Имали су моћ да подигну оптужницу у име државе, а у циљу одржавања јавног реда.
- Магистратура за контролу увоза уља, соли и дувана (*Magistrato sopra Ogli, Sale e Tabacco*) – државни орган који је надзирао унос робе над којима је држава имала монопол.
- Магистратура против бласфемije (*Esecutori contro le bestemmie/Magistratura della biastema*) – политичко тело задужено за сузбијање за богохуљење (*bestemmia*).
- Магистрат за мешетарске таксе (*Officiali alla messeteria*) – задужена за прикупљање таксе на посредништво у склапању трговачких уговора у Венецији.
- Магистрат за здравство (*Provveditori alla Sanità*) – административни орган чије надлежности тицале су се здравственог стања целог града, лазарета, чистоће улица, разних смештаја у граду, сахрана.
- Сињорија (*Signoria*) – венецијанска влада. Чинили су је дужд, дуждеви саветници и водећи чланови Већа четрдесеторице (итал. Quarantia).
- Сенат (*Senato*) – једно од управних већа Венеције које је припремало одлуке у вези трговине, дипломатије и кретања венецијанске флоте.
- Савет (*Pien Collegio*) – саветодавни орган сачињен од три већа и Сињорије. Усмеравало је послове Сената и надгледало правна и црквена питања.
- Фанте (*fante*) – помоћни службеник било које венецијанске магистратуре. Имао је улогу министра нижег ранга и обављао мање послове за које су га одговорни на вишим позицијама задуживали.

РОБА

- „Азалин” или „асалин” (итал. *azzalini*, вен. *assalìn*) – кремењача, комад челика који је савијен уз помоћ камена (*pietra focaia*) и обрађеног у карактеристичном облику. У 18. веку у Венецији се користио и термин – *folènde da sbàrag*.
- Везентин – врста лица за женске хаљине.
- Велондрине – врста лондонске чохе.
- „Вранец” – француска чоха.

- Дамаст (итал. *damaschetti*) – свилена тканина која се производила на венецијанској територији у граду Бергаму.
- Замбелот или Ђамбелот (*zambelotto*) – тканина која се правила од камиље или ангорске длаке.
- „Зако” (*zaco*, плур. *zacchi*) – љускасти оклоп или мајица направљена од међусобно спојених металних плоча.
- Кордовани (*cordovani*) – козја кожа.
- Когома (*cogoma*) – венецијанска реч за посуду од гвожђа.
- Кјузолине (*chiusoline/chiusette*) – телеће или кравље коже које су се издвајале према посебном начину на који су биле штављене.
- „Кумаш” – атлас тканина.
- Монтонине (*montonine/moltonine*) – овчија кожа.
- Орпимент (*orpimento*) – минерал од кога се добијала светло жута боја.
- Раша (*rassa*) – вунено сукно пореклом из Србије и Босне. Један од најбитнијих материјала на галијама и галијицама јадранске флоте током Кандијског рата. Коришћено је за прављење тенди које су штитиле флоту од лошег времена на бродовима.
- Скјавина (*schivina*) – дебели прекривач од вуне, ћебе.
- Терјак (*triacha*) – врста античког лека који се добијао од 100 састојака. Користио се у медицини за сузбијање разних болова, за лечење слепила, беснила, али и превентивно против куге. У Венецији се свечано правио, а последњи пут је направљен 1787. године у Паризу.
- Тканине типа „парангон” (*panni di parangon*) – најфиније тканине од свиле прављене у Венецији и то у једној радионици која се налазила у близини Ријалто моста, у улици Руга деи Орези (*Ruga dei Oresi*).
- Тканине типа „саљо” (*saglio*) – тканине пореклом са фламанских простора, припада групи лаганијих ткања.
- Тканина „разо” (*raso*) – глатка свилена тканина.
- Тканина „паунаца” (*paonazzo, dal paone*) – тканина са шарама пауновог перја.
- Тканина „падвана” – врста тканине која се правила у Падови.
- Тканина „ангурија” боје – боје краставца.

- Тканина „карпузи ешил” – лубеница зелене боје.
- Тканина „ешил” –тканина зелене боје.
- Тканина „ечик ешил” – тканина отворено зелене боје.
- „Фустакин” (*fustachino*) – тканина лешник боје.
- „Харе” – врста свиленог лица за хаљине.
- Чоха – реч персијског порекла за сукно, тканину.
- Чоха „сопрафин” – најфинија чоха.
- Чоха „свита” – тања тканина.
- Чоха „саја” – чоха отворено црвене боје.
- Чоха „менвеш” – чоха плавкасте боје.
- Штоф (итал. *stoffa*, од франц. *estoffe*) – било која врста текстила обрађеног за шивење одеће.

ПАКОВАЊА И МЕРЕ ТЕЖИНЕ

- Бала (*balla*) – свежањ, дењак; спакована и нечим увијена роба која се могла лако преносити као нарамак или товар. Временом су се издвојили разни начини увезивања робе у бале, па је почела да се користи као мера за робу. Разлика између бале и свежња је у роби за коју се користе. Бала је увек већи свежањ. Не пакује се свака роба у бале, већ само вуна и роба којој није потребна чвршћа амбалажа.
- „Имбољо/имбођо” (*imboglio/imbogio*) – тврдо платно које се користило за увијање робе у бале.
- Лакат, брацо, аршин (*brazzo*) – мера за дужину. У Венецији је 1 лакат износио 0,68 m.
- Маца (*mazza*) – Пакет туба или везница гајтана.
- Марка (*marcha*) – печат, обележје на амбалажи робе помоћу које се знало ко је њен власник.
- Мецето (*mezzeto*) – парче тканине дужине отприлике половину од стандардне (20–30 лаката).
- Миљар (*migliaro*) – мера за тежину или количину који представља једну хиљаду тежине изражене у другој мери или количински означавану по броју комада. Један

велики (дебели) миљар износи 1000 литара, а 477 килограма. Танки миљар има 1000 танких литара и нешто више од 301 килограм.

- Свежањ (*collo*) – у општем значењу представља свако паковање робе. Када се користи у значењу специфичне амбалаже онда свежањ – *collo* – представља пакет робе умотане у платно или неку другу тканину.
- Фагот (*fagotto*) – омот.
- Либра или фунта (*libra*) – јединица за меру тежине. На њој почивају и неке новчане вредности, па се либра користила и за новац, а као мера за тежину код нас је често превођена као либрица, литра или фунта. Разликују се две врсте: дебела венецијанска либра (*libra grossa veneta*) и танка венецијанска либра (*libra sottile veneta*). Првом су мерени метали, риба, уље, мед, вуна и слично, а другом сапун, шећер, свила, восак и лекови. Тешка износи око 476.946 gr, а лака око 302 gr.

ТАКСЕ

- „Вареа” (*varea*) – такса за контумац, наплаћивала се у лазаретима за одржан карантин.
- Извозна такса (*dazio d' uscita/uscita*) – царинска наплата за робу која се извози.
- „Ноло” (*nolo*) – возарина, такса која се наплаћивала за транспорт.
- Увозна такса (*dazio d' insida*) – царинска наплата за робу која се увози.

ПЛОВИЛА

- Галеон (*galeone*) – пловило с три јарбола и четвртастим једрима, дужи и бржи од округлих бродова.
- Гондола (*gondola*) – пловило на једно весло за кретање каналима у Венецији.
- Манзера (*manzera*) – тип брода чији назив води порекло од италијанске речи „во” – „manzo”. Представљао је пловило посебно подешено за транспорт ових животиња и остале крупне стоке.
- Марчилијана (*marcilliana*) – округли брод носивости од око 25 тоне који је могао да улази у плитке воде, па је била погодна за пренос робе рекама и каналима.

- Пјате (*piatte*) – сплавови, плутајућа пловила равне и плитке форме која су служила за пренос робе венецијанским каналима.
- Пјелего (*pielego*) – веома сличан трабакулу, са 2 до 3 палубе и до 4 весла са сваке стране.
- Полака (*polacca*) – типичан медитерански брод с три централна јарбола на коме предњи јарбол има три латинска једра.
- Трговачка галија (*galea di mercato*) – врста издуженог пловила на весла, носивости од око 150 тона, с два или три латинска једра, посебно намењеног за пренос зачина и друге вредне робу са Истока.
- Тартана (*tartana*) – брод с три или више малих весла са сваке стране и једном палубом.
- Трабакул (*trabacolo*) – врста пловила чије димензије су варирале, имао је до 4 весла са сваке стране и два масивна јарбола с једром на крају.
- Фрегата (*fregata*) – брод с једним јарболом, ниском крмом и 6–12 весала са једне и са друге стране.
- Фрегадон – тип старије фрегате за пренос већег терета.
- Фуста (*fusta*) – брод сличан малим галијама који је служио за патролирање обалом ради спречавања гусарења.

НОВАЦ

- Аспра (*aspra*) – ситан сребрни новац у Османском царству.
- Грош (*grossi*) – сребрни млетачки новац са 2.18 грама сребра (чистоће 0,965).
- Лира (*lira*) – сребрни новац.
- Солдин (*soldo*) је ситан сребрни новац, називан још и денар (*denaro*).
- Цекин (*zecchino*) – млетачки златник са 3.5 грама злата (чистоће 0,997).

ОСТАЛИ ТЕРМИНИ

- Ажија (*l'aggio*) – разлика између номиналне и курсне вредности новца; доплата, вишак.

- Баша – титула угледног и богатог грађанина у Османском царству.
- „Бастацо” (*bastazo*) – носач, радник у венецијанским лазаретима који је био задужен за утовар, пренос и истовар робе.
- Булета (*bolleta*) – венецијанска царинска пропусница.
- Веќјарди (*vecchiardi/capi del fontico*) – старешине фондака за муслиманске трговце у Венецији; старији и искуснији трговци који су иступали као представници осталих трговаца у фондаку.
- Драгоман (*dragomano*) – венецијански преводилац османских докумената.
- „Инстанца” (*istanza*, од лат. *instantia*, итал. *instare*, „инсистирати, вршити притисак”) или *supplica* – молба, писани захтев.
- Замбелотијери (итал. *zambelottieri*) – продавци замбелота.
- Јемство (*idonea pieggiaria*)– документ гаранције коју издаје једна особа другој.
- Јемац (*pieggio*) – особа која издаје јемство.
- „Каведал” (*cavedal*) – венецијански термин за капитал.
- Лазарет (*lazzareto*) – место где су људи и роба одржавали период карантина у циљу спречавања ширења заразе; у време епидемије куге место лечења болесника.
- „Муда” (*muda*) – венецијански трговачки конвој галија.
- Надзорник фондака (*custode del fontico*) – надлежна особа за ред у фондаку за муслиманске трговце.
- Ортак (*socio*, плур. *socii*) – пословни партнер, особа која сарађује са још једним трговцем и уговара купопродаје.
- Приор (*priore*) – управник лазарета задужен за његово функционисање, али и за надзор протока робе.
- Признаница (*carta di quietanza*) – документ коју поверилац издаје дужнику као потврду да је примио исплату. Од речи „quite” што значи „ослобођен сваке обавезе”.
- *Socius stans* – трговац у једном партнерству који само улаже новац и не путује ради посла.
- *Socius procertans* – трговац у једном партнерству који може да улаже део, али он и путује и обавља купопродају.

- Сенсал (*sensale*, вен. *sansier/messeto*) – посредници у склапању уговора између венецијанских и страних трговаца.
- Сепет (*sepetto*) – већа корпа с дршкама на ободу која је трговцима служила за пренос личних ствари.
- Стражар фондака (*guardiano*) – особе задужене за контролу улаза у фондако.
- Санитарна потврда (*fede della sanità/patente della sanità*) – документ који се издавао након издржаног карантина у лазарету. Њом се потврђује да је роба прошла период дезинфекције и да је слободна за увоз у Венецију.
- Скела (*scala*) – претоварна лука.
- Скварчо (*squarcio*) – подсетник, свеска у коју трговац уноси све преговоре начињене у току дана и друге појединости, да би их накнадно могао регистровати у главној књизи.
- Скраћена процедура (*procedura sommaria*) – брз судски процес који се користио на трговачким судовима широм Медитерана.
- „Такуино” (вен. *tacuíno*) – венецијанска реч за било коју бележницу; коришћена за регистар трговачких уговора који воде сенсали.
- „Туцар” или „базерђан” (*tüccar, bazırgan*) – богати трговци из Османског царства који су због робне размене путовали у важна трговачка места.
- Тефтер (*libro, libretto*) – трговачка књига у коју трговац уписује своје дугове, потраживања, цене робе и све детаље у вези посла.
- Товарни налог или лист (*polizza di carico*) – документ који се издаје се при утовару као врста потврде.
- Трговачки агент (*interveniente/agente/procuratore*) – посредник или прокуратор, овлашћени заступник, особа која има легалну дозволу да обави трговачке или правне послове у име неког трговца.
- Трговачка компанија (*ditta*) – удруживање трговаца које је најчешће настајало на породичном нивоу у Венецији, али и међу партнерима. Оно се не везује само за један посао већ може да траје дужи низ година.
- Трговачко друштво (вен. *comenda*, итал. *colleganza*) – партнерство или удруживање настало договором два трговца због само једне купопродаје.

- Трговачки закон (*lex mercatorum*) – трговачко право универзално за све трговце Медитерану које је имало за циљ да убрза решавање спорова који су се тicali трговине.
- *Tratti tre di corda in publico или strappado* – уобичајени начин кажњавања у Венецији приликом којег би се осуђеном везале руке иза леђа, а затим би тако везан био бачен како би услед таквог пада дошло до дислоцирања рамена.
- *Università* – термин за заједницу мањина или стране трговце истог порекла у венецијанским документима.
- Фондако (од арапске речи *funduq*, итал. *fondako*, вен. *fontico*) – коначиште за трговце; у Венецији се користио и за складиште посебне врсте робе у Венецији.
- „Хоџа” (*havaca*) или „матрабаз” (*matrabaz*) – богати и веома цењени трговци у Османском царству с разгранатим међународним контактима који су своје послове водили из свог места.